

anB|okk

AKCIÓ/KUTATÁS

5. szám (2011)

anB|okk

Közéleti Tudományos Magazin

5. szám (2011) – AKCIÓ/KUTATÁS

Felelős szerkesztő: Berkovits Balázs

Szerkesztők: Horváth Kata, Neumann Eszter, Oblath Márton

A lapszám képeit gondozta: Csoszó Gabriella, Deme János, Kóti Kata

anBlok szerkesztőség:

1074 Budapest, Csengery u. 1.

Telefon: 20-536-5660

Email: kontakt@anblokk.hu

www.anblokk.hu

Kiadja az AnBlok Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület és a L'Harmattan Kiadó

Felelős kiadó: Kovai Melinda, az AnBlok Egyesület elnöke és Gyenes Ádám, a Kiadó vezetője

A lapszám megjelenését a Budapest Főváros Önkormányzata támogatta.

Terjeszti a L'Harmattan Kiadó

L'Harmattan Könyvesbolt: 1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.

Tel.: 267-59-79

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Minden jog fenntartva.

© Szerzők

Hungarian Translation © Fáber Ágoston, Kerényi Szabina

Tördelés: Kállai Zsanett

Nyomta: DEMAX Művek

Felelős vezetők: Miklóssy János és Tábori Szabolcs

TARTALOM

TUDÓS INTÉZMÉNYEK

„Azt kéne kielemezni, hogy mi ez a hiány” 6
(Kovai Melinda)

Jack R. Friedman: *A „szociális” eset. Betegség, pszichiátria és intézménytelenítés a posztoszocialista Romániában* 10

Oblath Márton: *Autizmus: egy intézménytelenített tünet intézményesítő ereje* 19

Neumann Eszter: *Az állam kiszorítása az iskolából* 26

Kovai Melinda: *Politika, hatalom és tudás egy doktori védésen – autoetnográfiai kísérlet* 32

KUTAKODÓ CIVILEK

Szántó Diána: *A Bundu asszonyok esete az Amerikai Egyesült Államok elnökével. Az „Emberi Jogok” számos hasznáról és haszontalanságáról* 42

Zakariás Ildikó: *Jótekonyság nemzeti keretben – csángómentés Moldvában* 56

CSELEKVŐ KUTATÓK

Arjun Appadurai: *A kutatáshoz való jog* 66

Vincent Lyon-Callo: *Gondolatok az elkötelezett antropológiáról. A „deviancia” és az „önmegsegítés” diskurzusainak hatásai* 76

Együtt kutatunk. Kutatás és aktivizmus Magyarországon hajléktalan emberekkel 86
(Udvarhelyi Éva Tessza)

Michelle Fine – Maria Elena Torre: *Intim részletek. Részvételi akciókutatás a rácsok mögött* 88

Szegő Dóra: *Partnerség és fegyelmező struktúra. A resztoratív eljárás lehetőségei a magyarországi börtönökben* 96

Uborkák és emberek. A fejlesztés részvételi projektje Igriciben 101
(Szombati Kristóf)

Horváth Kata: *A „dráma útja”. Pedagógia és kutatás hátrányos helyzetű fiatalokkal* 104

A lapszám képeiről 111

TUDÓS INTÉZMÉNYEK

Fotó: Christopher Payne

A nagy állami ellátórendszerek kialakulásával létrejöttek azok a nagy intézmények, amelyekben az intézményesült szakértelmek, az embertudományok (pszichiátria, pszichológia, pedagógia, stb.), illetve képviselőik megállapították és kezelték az emberek „patológiáit”, „devianciáját”. Ezekre az intézményekre joggal tekinthetünk a kezelés vagy – ezzel egylényegűen – a fegyelmezés, a normalizálás szolgálóiként. Ezért a lebontásuk melletti kiállás a hatalmi viszonyok megváltoztatásáért való küzdelemként értelmezhető. Csakhogy, miközben a totális intézmények (a pszichiátria, a kórház, az iskola) bezárásáért küzdünk, érdemes ezt nem csupán kívánatos célként, hanem olyan összetett folyamatként is elgondolnunk, amelyet számtalan tényező, aktuálpolitikai érdek, anyagi megfontolás és – nem utolsó sorban – a segítő hivatások világnézeti vitái befolyásolnak. Vagyis, aligha csak a szabadságjogok kiszélesítéséről kell állást foglalnunk. Ha pedig azt is vizsgálni akarjuk, hogy miként változik, illetve változhat meg az a tudás, amely alapján az embertudományok

gondozzák az embert, az intézménytelenítést metaforaként ki is terjeszthetjük. A lap-szám első blokkja arra vállalkozik, hogy az intézménytelenítés és újraintézményesítés problémáját kimozdítsa a „bezárni vagy nem bezárni” kérdésköréből, ezért azt vizsgáljuk, hogy az intézménytelenítés mint felforgató stratégia miféle változásokat idéz elő a tudás státuszában és előállításának módjában, valamint a hatalmi viszonyokban.

Elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy mit gondolnak az intézménytelenítésről annak közvetlen érintettjei a hazai kontextusban: miként keresik ápoltak, orvosok és szociális munkások a választ arra a kérdésre, hogy milyen jelentősége volt a Lipótmezőnek mint intézménynek, illetve mire emlékeznek belőle abban a pillanatban, amikor már nincs többé? Jack R. Friedman pedig Romániában vizsgálja azokat a folyamatokat, amelyek a pszichiátriai intézmények bezárásához vezettek, illetve azt, hogy miként reagálnak a pszichiáterek az intézményvesztés lehetőségére. S kiderül, az intézménytelenítés kelet-európai útjai kevésbé emlékeztetnek arra, ahogyan a folyamat Nyugat-Európában harminc évvel ezelőtt lezajlott. Ugyanis itt és most egyáltalán nem a pszichiátriának az antipszichiátriai mozgalmakból eredő politikai kritikája a hajtóerő. A kórház és a benne dolgozó orvos hatalma egy régi-új területen lép működésbe: bizonyos betegek „szociális esetté” nyilvánításán keresztül meghatározhatják, hogy mi a szociális kérdés, s mi a társadalmi patológia. Vajon miféle körülmények között fordulhat elő, hogy az orvosok ma ismét – akárcsak a tizenkilencedik század végén Londonban – a „szociális eset” mibenlétéről gondolkodhatnak, olykor nyílt ellentmondásban a pszichiátria kodifikált diagnosztikai eljárásaival? A „szociális eset” tehát olyan újszerű pszichiátriai diagnózist is jelöl, amely csak az intézménytelenítés közepette jöhetett létre.

S létezik-e olyan diagnosztikai kategória, amelyről leginkább csak azt tudjuk, hogy semmit sem tudunk róla? – teszi fel a kérdést Oblath Márton Gil Eyal *Az autizmusmátrix* című kötetét ismertetve. Az autizmusra vonatkozó tudásunk vajon miként függ össze az intézmények lebontásának folyamatával? És mi történik, ha a tünetegyüttest más kontextusban újraintézményesítjük?

A blokk további írásai az „intézménytelenítés” fogalmának további tágítására ösztönzik az olvasót. Neumann Eszter elemzése a hatvanas évek vége óta tartó közoktatási reformviták elemzésén keresztül mutatja meg, hogy adott intézményi körülmények között nem vetődhetett fel a társadalom iskoláztatásának és az iskola intézménytelenítésének lehetősége Magyarországon, hiszen a szakértőket csakis az iskola államtanítása foglalkoztatta.

Az utolsó írásban Kovai Melinda saját doktori védésének etnográfiai elemzését nyújtja. Arra tesz kísérletet, hogy ne pusztán nyers hatalmi játszmaként láttassa a kívülálló számára meglepően igazságtalannak tűnő eljárást, hanem azt a tudományos mező – természetesen hatalmi effektusokat nem nélkülöző – szabályszerűségeiként értelmezze. Úgy tűnik, hogy a zártan, magukba forduló módon működő tudós intézmények történetére vonatkozó, már meglévő szociológiai tudás nem intézményesíthető. Ebbe beletörődve, saját önintézményesítési kísérletének alárendelődve, kénytelen végigjátszani a csak kvázi-intézményes színjátékot – ami meg is hozza gyümölcsét, a doktori címet.

„Azt kéne kielemezni, hogy mi ez a hiány”

Az alábbi idézetek az egykori Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (Lipótmező) betegeivel és munkatársaival készült közös beszélgetésből származnak. A beszélgetőpartnerek évek, sőt évtizedek óta ismerik egymást. A közösség részben együtt maradt az Intézet bezárása után is, jelenleg egy általános kórház pszichiátriai osztályán kaptak helyet. A beszélgetés résztvevői kérték saját nevük és az intézmény nevének elhallgatását. Az idézetek több személytől származnak, akik betegként vagy alkalmazottként idézik fel az intézmény emlékét és megszűnése élményét.

„A Lipóton jobb volt a kaja. A leves is jobb volt és a második is. És változatos volt. Egy hónapra előre lehetett tudni, hogy mi az ebéd. Itt meg könyörögni kell, hogy kirakják az étlapot. Meg ott a grízes tészta raktak lekvárt, itt meg nem raknak. Cukrot raknak rá és azt sem viszik túlzásba. Mákot is alig raknak rá. És egyszer úgy jártam itt, hogy mák nélkül kértem a tésztát és beleborították a levesbe. És felháborodtam, hogy én nem vagyok disznó és otthagytam őket. Ilyen a Lipóton nem fordulhatott elő, hogy így megalázzanak.

Meg ott volt gyümölcs és sütemény is csütörtöki napokon. A doktornő még sütött is nekünk tortát.”

...

„Úgy szüntették meg az intézetet, hogy igazából a hová-t nem találták ki. Itt-ott működik néhány nappali klub, de nem ad igazából semmit. Még annyit sem, mint ez a nappali kórház. Vannak civil szervezetek, amelyek vállalják a munkaközvetítést, de az csak annyit jelent, hogy elvégzel egy tanfolyamot. Megtanítanak önéletrajzot írni, köszönni, leülni, elmondani stb., na most ettől még nem fog munkához jutni senki. Egy ilyen program nem garantál semmit. Nem nyit munkaerőpiacot és védett munkahelyet sem. Ez egészségügy ugyan, de átmeneti intézmény azon belül. Az is a nevünk. Tehát innen igazából kellene menni tovább. De nincs hova tovább. Ha ez ahhoz kötődik, hogy intézménytelenítünk, az rendben, kell is. De például nincsenek lakóotthonok. Budapesten egyet adtak át, két éve. De azt is úgy, hogy az anyaintézmény udvarán belül. Az nem lakóotthon, hanem része a szociális otthonnak. Igazából nem csináltak semmit. A pszichiátria nem kapott plusz ellátási forrásokat, semmit. Nem erősödött meg semmi. Most van ez a reformpszichiáter mozgalom, hogy közösségekben ellátni, közösségbe, közösségbe. De kérdezlek én, hol itt a közösség? Otthon a négy fal között? Tibor például egyedül él. Ő nagyon messze lakik. Na most az, hogy ő egy héten bejön mondjuk négyszer, az azt jelenti, hogy kimozdul, bejön ide, utazik, beszélgetünk. Szóval vannak emberi kapcsolatok. Most belegondolsz, egyedül egy lakásban. Mindenkinek szüksége van egy olyan kapcsolatrendszerre, ami nem a család, hanem barátok, munkatársak, alkotótársak.”

...

„Elvették azt a kicsi pénzt is, amit kaptunk. Megalázó alamizsna volt, de mégis volt valami.

Innen nem lehet dolgozni jární, aki itt benn fekszik, az benn fekszik. Nem olyan rugalmasak, mint a Lipóton, hogy például a gyerekeket kiengedték tanulni. Elég korán fölkeltek. Sokszor úgy kellett fölrázni, mert a gyógyszerektől nehezen ébredtem fel. Volt az Eszter néni a gyerekosztályon, ő nagyon szigorú volt, mert szeretett engem. Nekem nagyon keményen kellett tanulni. Mondjuk meg is lett az eredménye. A fél iskolát a Lipótról jártam ki négy egészes eredménnyel. Le tudtam érettségizni, igaz, hogy öt év alatt, mert az anyukám halála annyira megviselt, hogy azt az évet nem tudtam befejezni.”

...

„Igazából a gond, hogy nagyon kis jövedelemből élnek, és hát a munkalehetőség az nulla. És itt bekövetkezik a hátrányos megkülönböztetés, mert nem vesznek föl. Van egy főorvos asszony, aki azt mondja, hogy nem szabad megmondani, hogy miért százalékolta le. De nem tudom. Hazugsággal kezdeni az első napot, nem biztos, hogy szerencsés. Viszont, ha megmondod, akkor meg azt mondják, hogy jó-jó, majd visszahívjuk.”

...

„A Lipóton ételt vittünk az osztályokra. Ez terápiaként működött és fizettek érte. Zárt kocsiban. Én számoltam a tányérokat. Volt egy nagy konyhánk az intézetben. A foglalkoztatóból nyolcan-tízen tolták párosával ezeket a nagy kocsikat. Én tudtam egyedül is tolni, de nem mindenki tudta. Nem lehetett igazából egyedül tolni. Ez egy munkaterápiás tevékenység volt, amiért terápiás jutalompénzt kaptunk. Önként lehetett vállalni, nem volt senkinek kötelező. Hétvégén is volt, önként vállalással dőlt el, hogy aznap kik jönnek be, és azok kivitték az osztályokra az ebédet és lehozták az üres kocsit, és nem kellett erre plusz embereket fölvenni. Pedig azt csiripelték a verebek, hogy föl akarnak venni embereket erre. Mondjuk nem volt annyi pénze a kórháznak. Románokat akartak állítólag fölvenni. Kiszámolták, hogy mennyivel többbe kerülne, ha fölvennének embereket. Húszezreket kaptunk, húszat azért nem, de tizennégyet igen.”

...

„Nekünk volt egy gyönyörű galériánk Lipóton az udvarban. Szép kis forgalma volt. Az utolsó két hónapban én voltam ott. Most meg nincs semmi. Volt egy csomó bedolgozás, most meg nincsen semmi. Csomagolások. Először a kézzel-szájjal-lábbal garnitúrát csináltuk négy éven keresztül. Úgy kezdődött, hogy volt két platós kocsik az udvarban. Targoncát kellett vinni, oda be a hús raklap, aztán kiszámolni a borítékot, képelelapot, dobozolni, zsákolni és akkor vitték el. A húsvétit olyan februárban vihették, a karácsonyit olyan szeptember környékén, vagy október, arra már nem emlékszem pontosan.

...

A galériában volt a pince, ott voltak a képek kiállítva. Ha alkalomadtán jöttek látogatók, akkor lekísértem őket. És magukra hagytam őket, hogy nézzenek szét. Volt egy füzet beleírtak néha, és vásároltak. Itt ilyen nincs. Ide nagyon kevesen jönnek. Igyekszünk külső kiállításra vinni a képeket. Nem sokan tudnak rólunk itt igazából. A Lipóton volt a kerítésen egy hatalmas transzparens, rá volt írva, hogy Tárt Kapu Galéria. Egy romos portaépületet hoztunk rendbe. Egy kétszobás lakás lett.”

...

„Ez a dolog, amit mi itt csinálunk, igazából nagyon sokba kerül. Nem igazán vállalják fel a kórházak. Ha nincs mögötte egy civil szervezet, ami mindent megmozgat, hogy pénzhez, anyaghoz, eszközökhöz jusson, akkor megette a fene. Az egész világon megindult egy hullám, hogy közösségi gondozást kell végezni. Mindenkit az otthonába, mindenkit el kell helyezni munkába. Nem kellene a nagy intézmények, mert egy nagy intézmény stigmatizál. Tehát ezt mondják sokan. Ki azt mondja, ki ezt mondja. Én azt mondom személy szerint úgy, hogy ott dolgoztam közel harminc évet, hogy sokkal rosszabb a helyzetünk itt. Sokkal erősebb a stigma rajtunk egy általános kórházban, mint ott, ahol csak mi voltunk. Mert ott egyszerűen fontosak voltunk. Fontos volt a munkánk. De egy általános kórházban a sebészet az első. És a végén ott marad lenn a pszichiátria. Négy részlegről áll ez a kórház. A legnagyobb beteglétszámmal a pszichiátria van, de igazából mintha nem is lenne. Igazából ebben a nagy kórházban elveszettek vagyunk. A kutyát nem érdekli, hogy mi itt vagyunk. Egy alapítvány működtet bennünket, amit az intézménytől kapunk, az épület és a fizetésünk. Itt mindent úgy kell pályázni, valahogy előállítani, megtermelni. Itt mindent mi magunk csinálunk, takarítást, kertet. Tehát magunknak próbálunk egy olyan környezetet csinálni, amiben egy picikét jól érezzük magunkat.”

...

„A Lipóton volt munka. Lehetett szerelni, tollakat szereltünk össze, meg mikor mi volt. Hiányzik a munka.”

...

TUDÓS INTÉZMÉNYEK

„Ezeknek a kis jutalmaknak igazából motiváló szerepe lenne. A munka azért előbbre tartja az embereket, az fontos lenne. Mindenhol van ilyen terápiás pénz. Ebben a kórházban nincs. Valahol teljesen jogosan, mert a Pénzügyminisztérium hatályon kívül helyezte azt a rendeletet, ami az ilyen típusú kifizetéseket szabályozta. Tehát nincs szabályozás, nincs törvény rá. Ameddig a Minisztérium nem ad ki egy állásfoglalást, addig nem hajlandóak visszaállítani a keretet.”

...

„Én 14 évesen kerültem a Lipótra. A Vadaskertbe utaltak be, mert nagyon kikészítettek az általánosban. Teljesen kiközösítettek, megverték. És rátettem egy lapáttal a betegségre, meg a sérüléseimre és ott kötöttem ki. Három éves korom óta kezelnek magatartási problémákkal. Ezt az váltotta ki, hogy megharapott egy kutya. A szomszéd kutyája. És hát azóta vagyok más, azóta vagyok beteg és azóta engem mindig kiközösítettek.

...

Még gyerek voltam, amikor megismertem a kerámiát. Elkezdtem komolyan rajzolni anyukám halála után. Először csak cicákat voltam hajlandó és az első kerámiám is cicák voltak, de aztán kitaláltam szörnyeket is. Valahogy le kellett vezetnem a negatív dolgokat. Viszont olyan rondák voltak, hogy az már szép, szóval igazi szörnyetegek. Szóval én ott ismertem meg a kerámiát. Igazi iparművészekről tanultunk kerámiázni és rajzolni. Sokat segítettek nekem, mert egy-egy kiállítással sikerélményem volt. Ott Lipóton is volt kiállítás a régi konyhahelyiségben, amit felújítottak, akkor a kupolában is. Ott sok műsort is adtak elő. Ez az iparművész házaspár sok macskát kimentett onnan, mert ott mérgezték őket gázzal. Én láttam ott egy macskát, frissen teheték ki, azt a nevet adtam neki, hogy Hófehérke. Hát szerencsétlen lesoványodott, elvadult, riadt lett, szóval meglátszott rajta, hogy már nincs gazdája, aki gondozza, aki szereti.

...

Meg volt két textilművész, az Erzszi néni és a Mári néni. Ők tanítottak meg igazán varrni, meg hímezni, meg tűvel festeni. És volt pár megrendelése, köztük az Antall Józsefné. De sajnos olyan rossz volt a szemem, hogy sajnos az Antall Józsefnét már nem tudtam befejezni. Pedig azért annyit kérhettem volna, amennyit akarok.”

...

„Aki bezárta a Lipótot, az sokkal rosszabb sorsot érdemel, mint mi. Mert bezárta a lehetőség kapuját, mert bezárta a Tárt Kaput, bezárta a galériánkat. Mindent elvett tőlünk, még a pénzünket is.”

...

„A bejáratnál volt egy boltunk és az jól működött. Volt mindig annyi bevétel, hogy visszaforgattuk. És a maradékból elmentünk kirándulni, vagy főztünk közösen. Jóval több támogatást kaptunk a vezetőségtől. Ha dolgoztál, a pénz egy részét visszaadta neked az intézmény. Ott beruházásokat tudtunk tenni, gépeket, eszközöket venni. Tehát ott magasabb szinten tudtuk művelni a rehabilitációt. Ott volt huszonnyolc olyan állásunk, ami megváltozott munkaképességűeknek volt. És természetesen nem kívülről vettük fel ezeket az embereket, hanem azokból, akik nálunk voltak. Az OPNI-ban képeztünk könyvkötőket. Tehát ott igazából hangsúlyosabb volt a rehabilitáció.”

...

„Meg loptak szobrot a kertből. Az én pávámat lopták el. Meg tönkretették a teknősbékát, ami egy vízköpő volt, szökőkút. Kivették belőle a szerkezetet és egy rossz cipővel betömtek a száját. És amikor megláttam...!”

...

„Az új galériát nem építették fel. A mostani kiállítóhelyiségünk olyan, mint egy zsúfolt raktár, ráadásul el is vettek belőle most egy részt irodahelyiségnek és még kisebb lett.”

...

„Táboroztunk, teljesen legálisan. Közösen kitaláltuk, hogy hová menjünk, ahol még nem voltunk. Voltunk a Tiszánál, voltunk fönny Göncnél, a Füleki várnál. Az intézet annak, aki benn feküdt, odaadta az ellátmányát forintban, hát az nem volt egy nagy összeg, de mégis megkaptuk. Itt meg azon is problémáznak, hogy milyen állományban vagyunk, ha elmegyünk. A Lipóton valahogy minden jobban ment, minden rugalmasabb volt. Tehát, ha elhagyjuk Budapestet, akkor nem tudják, hogy most ki kell írni, vagy mi legyen. Negyvenen mentünk, volt egy buszunk, abban elfértünk, minden nap főztünk vacsorát. És az ott támogatva volt, gazdasági igazgató is támogatta. Igazgatói engedéllyel mentünk. Egy ápoló jött velünk, vittük a gyógyszert. Ez egy életmódtábor volt. Itt meg rettenetesen félnek tőle, pedig soha nem történt senkivel semmi. Bár egyszer elhagytuk a Juditkát. Mindenhol kerestük. Kiderült, rejtékúton ment. Mire odaértünk, már ott ült az étteremben és ette a reggelit.”

...

„Én a hatos osztályon voltam az OPNI-ban. Ott jobban éreztem magam, mert most szanaszét vagyunk. Ott családias volt a hangulat, közelebb voltunk egymáshoz. Ott megvolt a harmónia közöttünk. De itt mindenki szanaszét van, nincs összhang, nincs kedvesség közöttünk, nem érünk rá egymásnak szeretetet adni. Mert szét vagyunk a munkában osztva, és csak meg kell, hogy feleljünk. Az összetartás hiányzik, a szeretet hiányzik közöttünk. Úgy elnézünk egymás fölött, mintha üvegtáblák lenne mindenki előtt. Átnézünk a másikon. Azt kéne kielemezni, hogy mi ez a hiány. Mert ez a hiány.”

...

„Itt is volt bográcsgulyás és lesz is. Az nagyon jó szokott lenni. Szerintem az egész kórház idetódul a gulyáslevesért. Ilyet egészen biztosan nem esznek az osztályon. Ilyen gulyásleveset egész biztosan nem.”

A „szociális eset”

Betegség, pszichiátria és intézménytelenítés a poszt-socialista Romániában

Ebben a cikkben azt vizsgálom, hogy miként alkalmazzák a pszichiáterek a „szociális eset” néven megjelölt alkalmi orvosi kategóriát ma Romániában. A „szociális esetek” intenzív pszichiátriai kezelésben részesülnek, mivel az ide sorolt embereket a pszichiáterek túlságosan szegénynek, s ebből adódóan alkalmatlannak ítélik arra, hogy az intézményesített jóléti szolgáltatások nélkül életben maradjanak. Ez általában azt jelenti, hogy hosszú ideig az adott intézményben vagy kórházban kell maradniuk. A „szociális eset” kategóriája több tényező összekapcsolódása nyomán alakult ki: miközben a munkásosztály elszegényedő és deklasszálódó tagjaiból egy új társadalmi réteg jött létre, az állam az intézményesített mentálhigiénés szolgáltatásokat folyamatosan leépíti. Ezzel párhuzamosan a pszichiáterek szeretnék megvédeni a betegeiket, a román jóléti állapot, s az általa finanszírozott mentálhigiénés ellátást a neoliberális támadásoktól. Miként érinti a lelki problémák és betegségek orvosi felfogásáról zajló mai vita mindazokat, akiket én a poszt-socialista Románia „új szegényeinek” nevezek? Vajon miről szól a fogyatékoság megállapítása, a betegségek kategorizálása, és az általános orvosi gyakorlatok kapcsán folyó kíméletlen küzdelem?

Először 2005-ben hallottam román pszichiátert „szociális esetről” (*caz social*) beszélni, amikor az ország északkeleti területén terepmunkát végeztem egy kórházban. Éppen befejeztem az interjút Mihailescu asszonnyal, aki az intézmény 70 éves, súlyos depresszióval kezelt betege volt. Az interjú nagy részében arról beszélt nekem, hogy milyen nehéz és fájdalmas (*destul de dureros*) volt az élete, kijelentéseit pedig saját életéből vett történetekkel illusztrálta. Kifejtette, hogy bajai különféle „ellenségek” (*dușmani*) ármánykodásaiból származtak, akik élete bizonyos szakaszaiban összeesküdtek ellene. Ez a meggyőződés akkor alakult ki benne, amikor a falu papja elmondta neki, hogy férjét két falubéli ölte meg húsz évvel korábban (noha a hivatalos vizsgálat természetes halált állapított meg). Férje halála után Mihailescu asszony egyre mélyebb depresszióba süllyedt és rendszeres kórházi kezelésre szorult. A nőt kezelő pszichiáter, aki az interjú alatt végig jelen volt, így számol be róla:

Nehéz esetről van szó, 1984. óta időről időre kórházba kerül. A helyzet tavaly óta csak romlott, ekkor ugyanis a nővére is meghalt. Nem maradtak rokonai, egyedül pedig nem képes ellátni magát. És mindezekhez hozzájön az is, hogy a veje kicsalta tőle a házat, rávette, hogy írassa rá az egészséget, hogy majd ő cserébe fizeti helyette az adókat,

a fenntartási költségeket, és hogy az asszony nyugodtan élhet úgy. Aztán végül a vő elküldte, hogy keressen magának lakást. És most nem hajlandó elhagyni a kórházat. Ne értsen félre, valóban mutat depressziós tüneteket, de a fő oka annak, hogy még mindig kórházban van az, hogy nincs hová mennie. Egy szociális esetről van szó.

Szociális eset alatt a pszichiáter egy olyan nem hivatalos diagnóziskategóriára utalt, amely Romániában a pszichiátria területén dolgozók között a rendszerváltás óta egyre elterjedtebbé vált. A kategória felállítása mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy vannak olyan betegek, akik orvosi szempontból ugyan nem szorulnak intézményes ellátásra, mégis pszichiátriai kórházban maradnak, mert ha elküldenék őket, nem lenne hova menniük. A „szociális eset” megjelölés megjelenését és elterjedését a romániai pszichiátriában több dolog együttállása tette lehetővé. Jelen írásomban a „szociális eset” jelentőségét különösen abból a szempontból tárgyalom, ami a romániai intézményes pszichiátriai ellátás leépítésének lehetséges következményeit tartja fontosnak.

Amit én intézménytelenítésnek, vagy az intézményes ellátás leépítésének nevezek, Kelet-Európában hasonló körülmények miatt következik be, mint korábban Észak-Amerikában és Nyugat-Európában.

Fotó: Christopher Payne

A gondozás minőségének problémái, az intézménybe záras erkölcsi ellenmondásai, a hosszú kórházi ápolás fiskális eredménytelensége együttesen indokoltá tették a nagyméretű, zárt intézmények felszámolását. Ugyanakkor az iménti megfontolásokból adódó, a kezelés leépítését támogató érvek Kelet-Európában csak a problémakör felszínét érintik. Az intézménytelenítés második, Kelet-Európában megfigyelhető folyamatát erősen befolyásolták azok a globális, neoliberális politikai döntések, amelyeket a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank, az Egészségügyi Világszervezet (WHO) és hasonló nemzetközi intézmények kényszerítettek számos posztoszocialista országra. Ugyanakkor az a történet, amit el kívánok mondani, elsősorban nem a Romániára kényszerített intézménytelenítésről szól, hanem annak mikro szintű hatásairól, hogy a román állam képtelen működőképes jóléti rendszert fenntartani. Úgy vélem, hogy az intézményes ellátás leépítésének következményeit – vagyis a hozzá kapcsolódó értelmezéseket, érzéseket, testi vonatkozásokat és társadalmi interakciókat – csak akkor lehetünk képesek megérteni, ha megértjük az ún. „szociális eset” jelenségét.

A neoliberalizmus patológiái, a neoliberalizmus kezelésmódjai

Máshol már kitértem arra, hogy a páciens valamely társadalmi osztályhoz tartozása a pszichiáterek szerint összefügg a páciens „alkalmazkodási képességével” az „európaizálódó” Románia elképzelt jövőjében, e véleményükből következően a depressziót egészen másképp kezelik a szegények és a középosztály esetében. A szegények és a lefelé mobilakként azonosított csoportok (a munkásosztály és az idősek) esetében a depressziót pszichoszomatikus tünetnek tekintik, anélkül, hogy figyelembe vennék azt a társadalmi kontextust, amely a betegség kialakulásához esetlegesen hozzájárult. Ezzel szemben a jómódúak, illetve azok esetében, akiket az új középosztályhoz

tartozónak gondolnak, a depresszió háttérében „társadalmi problémát”, vagyis a romániai kapitalizmus új kihívásaihoz való „igazodási” vagy „alkalmazkodási” nehézséget szokás feltételezni. A depresszió tüneteit mutató szegényeket és a lefelé mobilakat rendszerint „súlyos depressziós rendellenességgel” diagnosztizálják, míg a depressziót a jómódú beteg esetében gyakran „alkalmazkodási zavarként” azonosítják. Az alkalmazott kezelés is gyökeresen eltérő: a szegényeket pszichiátriára utalják, ahol gyógyszeres kezelést kapnak, mivel betegségüket pszichoszomatikus, és kizárólag agyi eredetű tünetként azonosítják. Időnként a gazdagabbaknak is felírnak antidepresszánt (vagy nyugtatót, arra az esetre, ha a depresszió szorongással felváltva jelentkezik), általában azonban arra ösztönzik őket, hogy olyan költséges pszichoterápiás magánrendelésen vegyenek részt, ahol a betegek újratanulhatják, hogyan kell a kapitalizmus kihívásaihoz alkalmazkodni. Itt megtanulják, miként kezeljék a munkahelyi stresszt, a nagyobb jólét és a luxuscikkek iránti vágyat, a kudarcból való félelmet, és hogyan óvják meg szerelmi kapcsolataikat, vagy alapítsanak családot a karrier mellett. A posztoszocialista Romániában a piacgazdaságra épülő új társadalom kihívásaira adott válaszként megjelenő önmenedzselő technológiák csak azon kevés jómódú, vagy felfelé mobil ember számára elérhetőek, akiket kedvező helyzetük voltaképp már eleve sikerre ítél. A szegények és a lefelé mobilak pedig rendszerint hosszú pszichiátriai kezelésben részesülhetnek.

Az intézményes ellátás leépítése a fejlődő országokban

Több mint negyed század telt el Sue Estroff *Making It Crazy* című könyvének megjelenése óta. Ez a kötet alaposan és megalkuvást nem tűrő módon elemezte azokat a közösségi gyógyítási lehetőségeket, amelyek az Egyesült Államokban az 1960-as években kezdődő intézménytelenítés után igyekeztek felváltani a nagy állami kórházakat. Estroff azt hangsúlyozta, hogy az intézményes ellátás háttérbe szorítása azt eredményezte, hogy az eleve mentális betegségekkel küzdő páciensek még betegebbekké váltak, és az intézmények leépítése sokszor még kevésbé humánus körülményeket eredményezett, mint a kórházi kezelés.

Az intézménytelenítés története az Egyesült Államokban egyúttal a folyamattal járó előnyök és költségek megítélésével kapcsolatos viták története is. Egyrésztől igaz az, hogy az intézményes kezelés a legtöbb ember esetében igen alacsony terápiás hatással járt, sőt, olykor még fokozta a betegek szenvedését. Az intézményes kezelés leépítése mögött az a megfontolás állt, hogy lehetőséget kell biztosítani számukra az olyan közösségekbe való belépésre,

ahol elérhető a segítségnyújtás különféle formái, amelyek segíthetnek a társadalomba történő visszailleszkedésben. Másrészt viszont a közösségi mentálhigiénében vállalt állami támogatás háttérbe szorulásával – Reagan elnöksége alatt – azok az emberek, akik egykor intézményes ellátásra voltak jogosultak, vagy államilag finanszírozott orvosi, szociális és anyagi ellátásra számíthattak, az egyre növekvő hajléktalan népességgé váltak, és a bebörtönzöttek sokaságát gyarapították.

Az intézményes kezelés Nyugaton végbemenő leépítésével szembeni kritikák sok tekintetben merítettek Foucault munkáiból, és azt elemezték, hogy az intézménytelenítés – a biohatalom és a kormányozhatóság technológiáinak közvetítésével – egy új „patológiás” népeiséget hozott létre. Az iparosított nyugati társadalmakon kívül azonban nem-hogy az intézménytelenítés kritikáját, de magát az intézménytelenítést sem tűzték napirendre. Ha szemügyre vesszük az Egészségügyi Világszervezet célkitűzéseit, a legtöbb fejlődő országban azt látjuk, hogy az általános orvosi ellátás jobbára csak a leg-gazdagabbak számára elérhető, s már annak is örülni kell, hogy a pszichiátriai gondozás egyáltalán létezik.

Az orvosi szempontokat is figyelembe vevő antropológusok – akik számára minden bizonnyal fontos a fejlődő országok pszichiátriai kórházaiban tapasztalt ellátás minősége – nagyon keveset írtak az intézményes kezelés leépítésének lehetőségéről. Ennek egyik, nem elhanyagolható oka, hogy számos fejlődő országban a központi kórházak közösségi vagy járóbeteg-ellátással történő átalakítására olyan kevés forrás állna rendelkezésre, hogy az intézményes ellátás leépítéséről még csak beszélni is abszurd lenne. Számos országban a pszichiátriai gondozásra elkülönített költségvetési forrásokat néhány nagyvárosi állami kórházhoz allokálják. Vidéken az általános orvosoknak általában nincsenek kellő ismereteik ahhoz, hogy a pszichiátriai betegségeket felismerjék, és gyógyszer sem áll elegendő mennyiségben rendelkezésre, amit felírhatnának nekik. Az elsőrendű kezelés ezért jellemzően a családra hárul, amely kevés vagy semmilyen segítségre nem számíthat a közegészségügyi rendszertől.

Míg a nyugati országokban a legtöbben úgy vélték, hogy az intézménytelenítés olyan kívánatos megoldás, amit csak rossz módon hajtottak végre, a fejlődő országokra vonatkozó előrejelzések inkább azt valószínűsítik, hogy az ellátás leépítésével járó hosszú távú pénzügyi megtakarítás korántsem vezetne a jobb minőségű ellátás kialakulásához. Ha az intézménytelenítés eredményei még a nyugati országokban is ellentmondásosak, akkor vajon mi okozza azt, hogy egyes fejlődő országokban ez az elv vált a mentális egészségügyi ellátórendszer reformjának az alapjává?

Intézménytelenítés a posztoszocialista országokban

Ha körülnézünk Kelet-Európában, nem nehéz látni, hogy miért az intézményes kezelés leépítése vált a pszichiátriai rendszer átalakításának vezényszavává. A régió legtöbb országában a pszichiátriai kezelés alapvetően nagy állami kórházakban zajlott – bár az 1960-as évek elejétől Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia egyre nagyobb mértékben terelte át a pszichiátriai kezelést a hosszú ideig tartó intézményi kezelés felől a rövid ideig tartó általános kórházi kezelés és a járóbeteg-ellátás irányába.

Romániában azonban az intézménytelenítés programja teljesen új elgondolás, ami azzal magyarázható, hogy a pszichiátriai ellátás meglehetősen marginális helyzetben volt az egészségügyi ellátórendszeren belül. A pszichiátria az orvosi szakterületek között megbélyegzettnek és ma is az orvosok által legkevésbé szívesen választott területnek számít. A pszichiátria ma is a „hordó legalja” az orvosi közfelfogás szerint, amit a „legkevésbé tehetséges” orvosok választanak. Ez a szemlélet különösen igazságtalan azokkal az orvosokkal és fiatalabb rezidensekkel szemben, akik szándékosan választották a pszichiátriai szakterületet. A pszichiátrián dolgozóakra akasztott stigma magyarázatot adhat arra, hogy miért Romániában az egyik legalacsonyabb az egy főre eső pszichiáterek száma egész Európában (100.000 főre 4,1 pszichiáter jut) (WHO 2005).

Mindemellett a pszichiátriai ellátás a román állam részéről is kevés támogatásban részesül. A mentálhigiénére fordított összegek részesedése a román kormány egészségügyi kiadásaiából mindössze három százalék (WHO 2005). Ez ugyan nagyobb arány, mint azon afrikai vagy délkelet-ázsiai országokban, ahol az egészségügyi kiadások mindössze egy százalékát fordítják mentálhigiénére, azonban – az országban előforduló mentális betegségek súlyához képest – a ráfordítás összegét legalább duplájára kellene emelni ahhoz, hogy Románia kimozduljon az európai sereghajtó szerepből.²

Mindennek a következménye, hogy azok a romániai pszichiáterek, akikkel dolgoztam, egy olyan szerepfelfogást alakították ki maguknak, miszerint ők – a legkevésbé támogatott orvosi szakterület képviselői – a leginkább megbélyegzett népesség szószólóivá válhatnak. Ez a különös képviselői szerep – amelyet a hasonló országokban inkább a szociális munkások töltenek be – mindazonáltal nem fogalmazódik meg nyilvános alakításokban. Ugyanis sokan közülük attól tartanak, hogy saját karrierjüket tennék kockára, ha felhívnák a figyelmet a megítélésük szerint összeomlóban lévő román jóléti rendszer gondjaira. Így az a gondoskodás és „képviselő”, amelyet betegeik számára kívánnak biztosítani, kizárólag informális keretek között, titokban, *ad hoc* módon működhet.

Bár a pszichiátriai rendszer alapp problémái régóta ismeretek voltak, a román államot végül az vette rá az intézményes ellátás feletti hangos és költséges leépítésére, hogy 2004 májusától – az *Amnesty International* feltáró munkája nyomán – tudósítások jelentek meg a nyilvánosságban a kórházakban tapasztalható rémisztő körülményekről. A hosszadalmas kezeléseket végző, nagy állami kórházak gyakran rémálomba illő helyeknek tűntek, ahol az embereket egyszerűen otthagyják a családtagjaik – akiket szintén annak réme fenyeget, hogy lecsúszhatnak Románia „új szegényei” közé. Azokat, akiket ezekben a kórházakban magukra hagytak, ám akiknek mentális problémái enyhülni látszanak, a pszichiáterek gyakran „szociális esetként” említik. Az *Amnesty International* beszámolója is elsősorban ezeket a „szociális eseteket” vizsgálta, főként azzal a jelenséggel összefüggésben, hogy Románia hírhedt árvaházaiból számos gyereket, miután betöltötték a 18. életévüket, pszichiátriai kórházba szállítanak át, ahol – bármiféle orvosi tünet nélkül – „szociális esetként” tartják benn őket.

A pszichiátriai intézményeknek Romániában számos formájuk létezik. 2005-ben 38 pszichiátriai kórház, illetve egyéb kórházakban még 75 pszichiátriai

kórterem volt. Ezekhez társult 66 mentálhigiénés „laboratórium”, amelyek feladata a járóbeteg-ellátás biztosítása volt. További rendelőkben és kórházakban kisebb pszichiátriai termeket is fenntartottak a kevésbé súlyos zavarokkal küzdők számára. A legjobb nevű, legnagyobb (700-1000 ágyas) egyetemi pszichiátriai kórházakban – ahol megfelelő forrásokkal és eszközökkel rendelkeznek a neurológiai eredetű pszichiátriai betegségek diagnosztizálására és kezelésére – egyre kiterjedtebb az ellátottak köre: a kevésbé súlyos zavarokkal küzdőktől a súlyos betegekig mindenkit felvesznek, és külön kórtermeket építenek ki a gyermekpszichiátriai ellátás céljából. A pszichiátriai betegeket kezelő kórházak döntő többsége azonban olyan vidéki, közepes méretű (400-500 ágygal rendelkező) intézmény, ahol a betegek már hónapok vagy évek óta kórházi kezelés alatt állnak. Legtöbbször e tartós ellátást biztosító kórházak feladata a fejlődési rendellenességekkel élők elhelyezése is. Ezekben az intézményekben nem valósul meg az egyénekre szabott kezelés: a krónikus és súlyos dezorganizált skizofréniában szenvedő, valamint a krónikus alkoholizmussal vagy a súlyos fejlődési rendellenességgel (például értelmi fogyatékossgal, autizmussal) küzdő páciensek hasonló ellátásban részesülnek.

Fotó: Christopher Payne

A pszichiátriai ellátás átalakításának végső célja az intézménytelenítés. A nagy, centralizált (ugyanakkor egymástól elkülönülő) pszichiátriai kórházak jelenlegi rendszere a pszichiátriai gyógyítás elavult felfogásán alapul, amelynek eredeti célja a minél nagyobb intézményenkénti megtakarítás, másrészt pedig az volt, hogy – „az örültekkel” kapcsolatos társadalmi félelmekhez igazodva – ezeket a betegeket elkülönítse a társadalmon belül. A nagy pszichiátriai kórházak infrastruktúrájának magját a 19. század végén, vagy a 20. század elején emelt épületek alkotják (Romániában a 23,25%-uk még 1800 és 1900 között épült). A nagy intézmények a pszichiátriai orvoslás mai terápiás céljainak ellentmondanak: nem hatékonyak, embertelenek, tehát a betegek kezeléséhez sem biztosítanak megfelelő környezetet; és mindez az intézményi kezelés stigmatizáltságával kombinálódva nem gyógyítja, hanem súlyosbítja a páciensek meglévő betegségeit. A források és az ellenőrzés hiánya azt eredményezi, hogy e nagy kórházak közül sokban nincs télen fűtés, kifogásolható minőségű ételeket adnak a betegeknak, az alapvető gyógyszerek gyakran elfogynak, a személyzet létszáma elégtelen, a betegekkel kapcsolatos biztonsági óvintézkedések szegényesek, és a gyógyszerezésen kívül alig áll rendelkezésre más kezelésmód. Romániában több pszichiáter is úgy véli, hogy a pszichiátriai rendszer

jövője szempontjából a zárt intézményekben folyó kezelés leépítése, az intézménytelenítés az egyetlen járható út.

Az intézménytelenítés megvalósítását egyes szolgáltatások privatizálása, a pszichiátriai ágyak számának növelése az általános ellátást nyújtó kórházakban, és a közösségi mentálhigiénés gondozásra fektetett hangsúly jelentené. E lépések közül a közösségi mentálhigiénés gondozásra történő áttérés a legfontosabb a tervek szerint, eddig csak a privatizáció felé történt némi elmozdulás. Ha az ápolás színtere átkerülne a járóbeteg-ellátás és a közösségi gondozás kontextusába, a betegeknek nagyobb esélyük volna arra is, hogy visszatérjenek a munkaerőpiacra. A foglalkoztatás – még ha csak önkéntes munkára épül is – a közösségi mentálhigiénés gondozás filozófiájában alapvető fontosságú, mert eltereli a beteg figyelmét saját betegségéről, így önállóan érezheti magát, visszanyerheti önbecsülését, nem beszélve arról, hogy a munka elúzi az unalmat, amely a krónikus betegségeket kísérheti.

Cikkem hátralevő részében arra mutatok rá, hogy az intézménytelenítés árnyékában megszülető elképzelések a közösségi mentálhigiénés gondozással kapcsolatban rajta hagyják nyomukat az ún. „szociális esetek” jelenségén. Itt az idő, hogy megrajzoljuk a „szociális eset” arcvonásait, amely nagytólencseként

szolgálhat a román jóléti állam elsorvadásának, a romániai orvoslás és társadalom működésének megértéséhez is.

A „szociális eset” diagnosztizálása

A „szociális eset” tekintetében két elengedhetetlen jellemzője van a diagnózisnak: a páciens egészségi állapota és a társadalmi elszigeteltsége, szegénysége. Ezeket kiegészítve számos opcionális jellemző is segítségünkre lehet a diagnózis felállításában.

Mindenekelőtt ezek a páciensnek általában a betegfelvételi küszöb alatt vannak. Ha egy leendő pszichiátriai páciens önmagára, vagy másokra nézve veszélyes, vagy képtelen ellátni önmagát, akkor fenntartások nélkül lehet a pszichiátriai osztályon. Ugyanakkor számos beteg, akik már hosszú ideje a klinikán vannak, nem felelnének meg ezeknek a kritériumoknak. Közülük sokan mániás rohamokkal vagy a bipoláris depresszió mániás szakaszában kerültek kórházba, ám a gyógyulást követően is a kórházban maradnak. Akadnak olyan páciensek is, akiket korábban súlyos pszichotikus rendellenességekkel – leggyakrabban skizofréniával vagy skizoaffektív zavarral – diagnosztizáltak, s ők is kórházban maradtak, noha a tüneteik már nem elég súlyosak a diagnózis fenntartásához. Sokan mások pedig hosszú időt töltöttek kórházban depresszióval, mert felmerült az önvészélyesség gyanúja, vagy terápiás megfontolásból: hogy „kiszakadjanak” a stresszes állapotból, amelybe a kórház falain kívül kerülnének. Ez a stresszt okozó körülmény vonatkozhat egy szeretett családtag vagy barát halálára, a munkahely elvesztésére, vagy egyéb családi problémákra (különösen házastárs általi zaklatásra). Az alkoholproblémákkal kezelt betegek esetében is sokszor előfordul, hogy – a hosszú alkoholmentes periódusok, az aktív tünetek megszűnése után is – csak ritkán „bíztak meg” bennük annyira, hogy hazaengedjék őket anélkül, hogy a családtagok határozott ígéretet tettek volna a gondviselésükre.

Ezekben a helyzetekben az, hogy valaki a kórházban marad-e, attól függ, hogy felállítható-e a „szociális eset” diagnózis: vagyis olyan emberről van szó, akinek nincs családja és elég jövedelme a boldoguláshoz (románul: *a se descuro*) a kórház falain kívül. Az orvosok és a nővérek megtanulták, hogy lehetőleg már a betegfelvételnél felismerjék, ki az, aki rendelkezik anyagi és társadalmi erőforrásokkal és ki az, aki nem. Például vannak olyan betegek, akik a családjukkal érkeznek a kórházba, vagy valamilyen ügyükben a házastársuk, esetleg más hozzátartozójuk jár el. Ők mindenképp különbözönek tünnek azoktól, akiket a rendőrség szállított be a kórházba, vagy úgy kerültek be a sürgősségi osztályra, hogy nem kísérte őket családtag. Ilyenkor gyanúsnak tekintették, majd kikérdezték őket arról, hogy van-e olyan kapcsolati

háló mögöttük, amelynek segítségére szükség esetén számíthatnak.

A kapcsolathálózat mellett a rendelkezésre álló anyagi forrásokat – kevésbé formálisan, ám nem kevésbé pontosan – szintén feltérképezik a kollegák. A pszichiátriai ellátás, mint minden egyéb orvosi ellátás, Romániában ingyenes, a valóságban azonban a hálapénz, vagy az orvosoknak, a nővéreknek, ügyintézőknek juttatott „ajándékok” garantálják az ellátás minőségét. Pszichiáter interjúalanyaim így írják le az eljárást egy nagyobb romániai pszichiátrian: Elsősorban az ápolónők figyelik meg azokat a betegeket, akiket az ügyeletes felvételi orvos ellát. Ők azonosítják a vagyoni helyzet indikátorait a betegfelvételnél, megfigyelve hogy a beteg milyen ajándékot ad át, drága ruhát és ékszereket visel-e, hogy drága autóval hozta-e be őt a családtag stb. Ezután a kölcsönös szívességek bonyolult rendszerén keresztül a tehetősebb pácienseket olyan orvosokhoz irányítják át, akik a betegfelvételi eljárás, a konzultáció és a vizit során újabb ajándékokat kapnak. Végül a kezelőorvos – az orvosok és a gyógyító személyzet tagjai között fennálló hierarchia alapján, esetleg megfélemlítés, jobb belátásra térítés vagy az „ajándékok” megosztása révén – már a lehető legjobb ellátást biztosítja a „saját” betege számára.

Egy beteg anyagi körülményeinek felmérése tehát eleve kijelöli, hogy milyen ellátásban fog részesülni, ám ez az információ hasznosul később is, amikor egy gyógyulás jeleit mutató beteg esetében el kell dönteni, hogy elhagyhatja-e a kórházat, vagy „társadalmi esetként” az intézményben marad. Az anyagi forrásokkal jobban ellátott beteget – főként a beteg családján keresztül – a kórház elhagyására fogják biztatni, amikor ez orvosilag javallott. A szegény betegeket azonban – még akkor is, ha a társadalmi vagy családi közeg segítőkész - igyekeznek lebeszélni a kórház elhagyásáról. A pszichiáterek ezt a döntést orvosilag azzal indokolják, hogy fennáll a visszaesés veszélye, mivel előfordulhat, hogy a kórház elhagyását követően a beteg nem lesz képes kiváltani a drága gyógyszereket. Ha egy szegény páciensnek van családja, akkor a döntés előtt velük is egyeztetnek. Ha a család mentegetőzik, hogy nem engedhetik meg maguknak a beteg ápolását, az orvos hozzájárulhat, hogy a páciens a kórházban maradjon. Amennyiben úgy tűnik, hogy nincs olyan társadalmi közeg, amely a beteget befogadná, az orvos megvizsgálja a beteg munkaviszonyát. A „szociális eset” majdnem mindig munkanélküli, gyakran már öt évnél régebb óta. Az orvos ilyenkor azt is megállapíthatja, hogy a beteg „rokkantsági segélyben” részesül. Mindezek alapján az orvos azt veszi tudomásul, hogy a beteg nem lenne képes a kórházat elhagyva életben maradni, és az utcán (*pe strada*), az utcán élők között (*oamenii ramași pe drumuri*) kötne ki. Az a törekvés, hogy a betegek elkerüljék a hajléktalanná válást, vagy azt, hogy a

szegény családjuk számára további terhet jelentenek, meghatározó szerepet játszik a „szociális eset” megkonstruálásában.

Az eddig felsorolt kritériumok – a betegfelvételi küszöb alatt maradás, az anyagi források, vagy a támogató társadalmi-családi közeg hiánya – egyaránt szükségesek ahhoz, hogy valakit „szociális esetként” diagnosztizáljanak. Ugyanakkor számos közvetett vonás is hozzájárul a diagnózishoz, árnyalva az elsődleges kritériumokból levont következtetéseket. Az idősebbek például gyakrabban kerülnek a „társadalmi eset” kategóriába, mint a fiatalok. Ennek egyik oka az a rendszerváltás óta sokak által osztott meggyőződés, mely szerint az idősek egy „elveszett” vagy „elfeledett” generációhoz tartoznak, akik számára nincs hely a fiatalokból és a Nyugatból inspirációt merítő jövő Romániájában. Ez a vélekedés illeszkedik a munkaerő-piaci helyzethez is, hiszen gyakran már a negyvenes éveik derekán járók sem találnak maguknak munkát, s így arra kényszerülnek, hogy a csekély összegű állami segélyekből tengődjenek. A fiatalabb betegekre – még ha nem rendelkeznek is a kívánatos anyagi vagy társadalmi háttérrel – az őket kezelő pszichiáterek úgy tekintenek, mint akiknek „lehetőségük van” arra, hogy kitörjenek a „szociális eset” kategóriájából.

A „szociális esetté” nyilvánításra az is igaz, hogy a férfiak gyakrabban kerülnek ebbe a kategóriába, mint a nők. A legtöbb férfi, akikkel romániai kórházakban találkoztam, kezdetben skizofréniával, skizoaffektív zavarral, bipoláris depresszióval vagy alkoholfüggőséggel került kórházba. E betegségek közül az első három esetében – attól függően, hogy a beteg pszichotikus vagy mániás perióduson ment keresztül – a romániai pszichiáterek úgy vélik, hogy nem létezik „valódi” gyógyulási vagy normális szakasz, vagyis a „veszélyt jelentő” pszichózis vagy mániás szakasz a férfiak mindig a felszín alatt szunnyad. Ez különösen gyakori megállapítás, ha munkás férfiakra van szó, mivel a munkásosztály férfias viselkedésével kapcsolatos kulturális modellek Romániában jellemzően úgy festik le a férfiakat, mint akik képtelenek impulzusait kontrollálni és hajlamosak az erőszakra. Hasonló a helyzet az alkoholfüggőséggel diagnosztizált férfiak esetében. A pszichiáterek hajlamosak úgy vélni, hogy ezek a betegek képesek „gyógyulást” színlelni a nőkel szemben. Mindezen felül, ha egy beteg férfi, továbbá korlátozott társadalmi erőforrásokkal rendelkezik, a pszichiáterek általában kevésbé tartják alkalmasnak arra, hogy egyedül boldoguljon az életben. Az egyedülálló nőkről úgy tartják, hogy jobban képesek „ellátni magukat”, mint a férfiak. Noha a férfiakra gyakran tekintenek a család elsődleges kenyérkeresőjeként, emellett az a kép is kialakult róluk, hogy a mindennapi egészséges élethez számukra sokkal fontosabbak a társadalmi kapcsolataik.

A „szociális eset” mint az ellenállás egy formája?

Hogyan értelmezzük a „szociális esetet”? Az egyik kézenfekvő lehetőség, hogy az ellenállás egy formájának tekintsük, abban az értelemben, ahogyan James C. Scott a „gyengék fegyveréről” (Scott 1985) beszél. Ez azt feltételeznél, hogy a szenvedő egyén egy olyan életstílust választ, amellyel kijátssza a betegségek bevett rendszerét, annak érdekében, hogy hozzáférjen a jóléti rendszer – számára megígért, ám nem hozzáférhető – forrásaihoz. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az általam vizsgált esetekben a betegeknek nincs tudomásuk arról, hogy őket a „szociális eset” nem hivatalos kategóriájába sorolták. Mivel tehát a szenvedés „érdemét” nem a szenvedő, hanem a társadalom tulajdonítja, nehezen gondolhatjuk, hogy a szenvedők „maguk hoznák létre” a diagnózist, vagy egyszerűen „szimulálnának” annak érdekében, hogy a jóléti juttatásokhoz hozzájussanak. A csernobili katasztrófa túlélőivel ellentétben – akik a diagnózisok és a rokkantsági jogosultságok pontos ismeretében tudatosan töreksenek arra, hogy a lehető legtöbb állami juttatást járják ki maguknak – a szegénynek tekintett pszichiátriai betegek Romániában csak ritkán tudják, hogy pontosan miként kell „eléggé betegnek” tenni ahhoz, hogy rokkantsági segélyben részesüljenek. Tanulságos, hogy bár sokan beható tapasztalatokra tettek szert a pszichiátriai rendszerrel kapcsolatban, általában ezután is olyan tünetekről számolnak be, amelyeket a pszichiáterek csupán pszichoszomatikus eredetűeknek tekintenek. Vagyis olyan betegségekkel jelentkeznek, amelyek egy hezitáló orvos számára nem utalnak feltétlenül a mentális betegség meglétére. Természetesen mindig akadnak olyanok is, akik megértik az orvossal való érintkezés narratív struktúráját: beszámoltak a hangulatukról, kognitív képességeikről, gondolataikról, arról, hogyan alszanak, mit esznek. A legtöbben azonban képtelenek voltak megérteni és alkalmazni azt a retorikát, amely alapján meggyőzhették volna a pszichiátereket arról, hogy mentális betegségük van. Ehelyett legtöbbször cukorbetegségről, visszértbetegségről, máj- vagy szívpanaszokról, vagyis olyan problémákról számoltak be, amelyekkel a pszichiátereket csak feldühítették, hiszen a mentális betegség diagnosztizálásának szempontjából ezek nem hasznosítható állítások a pszichiáter számára.

És mégis, noha nem tudtak meggyőző betegség-narratívával előállni, közülük számosan kerültek be kórházba, vagy maradtak a kórházban hetekre, hónapokra esetleg évekre. Ezek a betegek azért minősültek „szociális esetnek” a pszichiáterek szemében, mert így még valami mást is sikerül kifejezésre juttatni amellet, hogy egyszerűen csak „mentálisan betegeként” kezelnék őket. A „szociális eset” státusza arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy rászoruló,

reményvesztett emberekről van szó, olyanokról, akik ki lettek zárva a jóléti szolgáltatásokból. Legfőképpen pedig azt fejezi ki, hogy sok a szegény és gyakran társadalmilag lecsúszott ember. Gyakran találkoztam azzal a magyarázattal – ahogyan az egyik pszichiáter megfogalmazta –, hogy a beteg esetében „nem lehetett felállítani [valamely betegség] diagnózisát, mivel azonban nem volt se munkája, se otthona, se családja, ha kiengedtük volna a kórházból, egyenesen az utcára került volna.”

A „szociális eset” kategóriáját tehát nem a „gyengék fegyvereként” értelmezem, amellyel a szegények állami forrásokhoz juthatnak a gazdasági szűkösség, vagy a neoliberális átalakítások idején. Inkább úgy vélem, hogy valójában itt egyfajta *ad hoc* ellenállásról van szó, amelyet a romániai pszichiátriai ellátó intézmények gyakorolnak. Felismerve azt a reményvesztettséget, amely számos betegük szegénységéből ered, a pszichiáterek „papíron” továbbra is igazolják a betegséget, noha tisztában vannak azzal, hogy betegek problémái orvosi értelemben nem olyan súlyosak, hogy azok további kórházi kezelést tennének indokolttá, legfeljebb szociális segítségre lenne szükségük (amit elvben a szociális munkások biztosíthatnának a számukra).

Mégis, vajon miféle ellenállásról van itt szó? Aligha beszélhetünk a pszichiáterek aktív és tudatos fellépéséről az úgynevezett „átmenet”, a „demokrácia”, a „neoliberalizmus” vagy a „piac kudarcai” ellen. Ugyanakkor mondhatjuk, hogy egyfajta morális ellenállásról van szó, abban az értelemben, ahogyan Margaret Lock az orvosi praxis „morális ökonómiajáról” beszélt. Lock e terminusa arra utal, hogy a szakorvos döntési kompetenciája mindig olyan mikropolitikai viszonyok közé ágyazódik, amelynek tárgya a beteg diagnózisának felállítása és a beteg kezelése. A pszichiáterek által kifejtett morális ellenállás alapját, mint minden esetben, itt sem kizárólag az orvosi vagy a tudományos tudás képezi, hanem sokkal inkább az a meggyőződés, hogy a posztszocialista Romániában megjelent az „új szegények” egész új népességcsoportja. Mivel a legtöbben azok közül, akikkel pszichiátriai kórházakban találkoztam, beleillenek a „szociális eset” kategóriájába, azon kaptam magam, hogy az őket kezelő pszichiáterektől folyton azt kérdezgetem: mit gondolnak, mikor hagyhatja el a betegük a kórházat. Az Egyesült Államokban szerzett tapasztalataimmal ellentétben a pszichiáterek válaszaik itt csak ritkán hivatkoztak „a tünetek enyhülésére” vagy az állapot pszichiátriai értelemben vett „stabilizálódására”. Ehelyett inkább azt válaszolták, hogy amíg nem bizonyosodnak meg arról, hogy a betegnek van hol laknia, van családja, aki támogatja és van némi jövedelme, hogy ennivalót vegyen magának, addig nem tehetik meg, hogy a beteget elbocsássák a kórházból. Gyakran fűzték hozzá, hogy „a beteget a családja magára hagyta; s valóban, minden

kórházban, ahol kutatást végeztem, akadt arra példa, hogy a családtagok a beteget egyszerűen kitétek a kórházban, majd elviharzottak. A pszichiáterek ezt részben a család részéről elkövetett súlyos erkölcsi vétkeknek, részben pedig az állam csődjeként értékelték. A pszichiáterek úgy vélik, hogy ők azt az űrt töltik be, amelyet a társadalom erkölcsi kudarcra hagyott hátra. Azáltal, hogy a „szociális eseteket” az intézmény falai között tartják, hajlékot, ételt és biztonságot nyújtanak a számukra, még ha ezt a kórházak szerény, zsúfolt és ütött-kopott közegében teszik is. Az intézményi ellátás fenntartása és a „szociális eset” diagnózisa a pszichiáterek erkölcsi felelősségvállalásának jele a család és az állam által magukra hagyott szegény emberekkel szemben.

Fordította: Fáber Ágoston

¹ A cikk a szerző hasonló című tanulmányának rövidített változata. (Lásd Friedman, Jack R.: „The Social Case: Illness, Psychiatry, and Deinstitutionalization in Post-socialist Romania”, *Medical Anthropology Quarterly*, 23. évf. 4. szám, 375–396.)

² Az egy főre jutó pszichiátriai ágyak száma európai összehasonlításban a legalacsonyabbak között van: 7,6 ágy jut 10.000 lakosra (WHO 2005).

Autizmus: egy intézménytelenített tünet intézményesítő ereje

Vannak olyan betegségekre és állapotokra vonatkozó kategóriák, amelyek szilárdnak látszanak, és ha megváltoznak, az mintha csupán a tudomány belső logikáját követné, függetlenül a besorolt emberek magatartásától. A kategóriák többsége azonban a besorolással egyidejűleg úgy változtatja meg a besoroltak életét, hogy azok magatartásukkal előbb-utóbb visszahatnak a besorolás alapjára, vagyis megváltoztatják a kategóriát is. Ezeket a kategóriákat nevezi Ian Hacking „interaktív fajtáknak”. Hacking nyomán Gil Eyal és munkatársai *Az autizmusmátrix* című könyvükben abból indulnak ki, hogy az autizmust ilyen interaktív fajtaként érdemes elgondolnunk.

Gil Eyal szerint, amennyiben feltételezzük, hogy az autisztikus spektrumon felállított diagnózisok bonyolult interakcióban állnak a besoroltakkal, s figyelmünket az autizmust intézményesítő mátrix elrendezésére koncentráljuk, akkor megérthetjük, hogy ma miért nő gyors ütemben az autista diagnózisok száma. Továbbá túlléphetünk azon a vitán is, amely az „autizmusjárványhoz” kapcsolódó pánik leleplezői és „a járvány” valódi, organikus okainak keresői között zajlik manapság az Egyesült Államokban.²

Először röviden szólunk az amerikai pszichiátriai intézmények lebontása és az autizmus kategóriájának összefüggéséről, majd – Eyal nyomába szegődve – megvizsgáljuk, hogy milyen tanulságokkal szolgál e kategória és magyarországi újrintézményesülésének viszonya, ha az autizmusmátrix koncepcióján³ keresztül közelítjük meg e kérdést. Vagyis, milyen változásokat hoz az autizmus diagnózisában és terápiájában az, ahogyan Magyarországon a speciális iskolák kezelik az autista gyerekeket?

Autizmus és intézménytelenítés

Az Egyesült Államokban a hatvanas évek közepéig az „autizmus” reprezentációját két fontos vonás határozta meg. Az egyik mozzanat az volt, hogy a tünetegyüttest elsősorban az elmebetegségek közé sorolták, és gyermekkori skizofréniaként diagnosztizálták. A másik fontos vonás, hogy – az autizmus tüneteit leíró Leo Kanner, majd (népszerűbb formában) Bruno Bettelheim munkái nyomán – elterjedt volt a „fridzsiderhez” hasonlított „rideg anya” tézise. Az autizmust (és a gyermekkori skizofréniát) eszerint az érzelmeiket nem kommunikáló, „emocionálisan frigid” szülő mechanikus viselkedése idézi elő. Ez a kép, amely elsősorban az anyát teszi felelőssé az autizmus kialakulásáért – s amely az utólagos

viszsaemlékezések szerint számos szülőt terhelt pusztító önváddal – 1965 és 1970 között igen rövid idő alatt radikálisan átalakult.

A történet szerint ugyanis Bernard Rimland, az amerikai haditengerészet pszichológusa, egy autista fiú édesapja, s amatőr rovarszakértő, 1964-ben publikálta *Gyermekkori autizmus*⁴ című művét. A főként korábbi tanulmányok kompilációját közlő kötet utolsó oldalán a szerző elhelyezte az autizmus ismérveinek listáját is is, amelynek segítségével az olvasók maguk ellenőrizhették, hogy gyermekük viselkedésében vajon felismernek-e autizmusra utaló tüneteket. Rimland könyvének sikere részben azzal magyarázható, hogy az autizmust – szakítva a pszichoanalitikus eredetű magyarázattal – örökletes neurológiai rendellenességként fogta fel, másfelől azzal, hogy a mellékelt pszichometriai – amúgy Kanner leírását követő – kérdőív segítségével bárki diagnosztizálhatta három-öt éves gyereket, majd az eredményeket visszaküldhette Rimlandnak. A későbbiek fényében fontos üzenete volt a könyv ama banális állításának is, miszerint a tünetegyüttes hatékony terápiája nem ismeretes: az olvasói levelek már reflektálnak a pszichiátriától való eme szimbolikus elhatárolódásra. A visszaküldött kérdőívek és a kísérőlevelek alapján 1965-ben – az autista gyermeket nevelő ápoló és a behaviorista terápiákkal kísérletező O. Ivar Lovaas társaságában – találkozók szerveztek azokkal a szülőkkel, akik nem stigmatizáló, nem gyógyszeren alapuló, ám hatékony terápiákat szerettek volna követni. Novemberben pedig létrehozták az Autista Gyermek Országos Szövetségét (*National Society for Autistic Children, NSAC*). A szövetség rendszeresen konferenciákat szervezett, amelyekre a szülők maguk hívtak meg – pszichológus, pszichiáter, pedagógus – előadókat, mindig saját kérdéseiket, a hatékony terápia mi-
benlétét helyezve előtérbe. Jellemző az is, hogy a társaság későbbi folyóiratának szerkesztőjeül felkéri az

autizmust először diagnosztizáló Leo Kannert, miután ő már többször elhatárolódott a „rideg szülőt” vádoló pszichológiai magyarázatoktól. Az NSAC a hetvenes évek elején összefog a Női Szavazók Ligájával, s hatékony lobbizásba kezdnek az ellátási jogosultságok kiterjesztése, és a kutatásfinanszírozás bővítése érdekében. Azonban Eyal nagyon fontosnak tartja az autizmus későbbi történetére nézve, hogy az autista lobbizás (szemben az AIDS destigmatizálásáért küzdő későbbi ACT-UP-pal) nem politikai mozgalomként indult. Egy technikai eszköz (Rimland pszichometrián alapuló kérdőív), egy imitációra alapuló olcsó terápiás eljárás (Lovaas) és a naturalizáló magyarázat ígérete kapcsolódott össze a levelezőpartnerek leveleiből képzett adatbázissal.

Az autisták szüleinek megszerveződésével természetesen egy időre esik a pszichiátriai intézmények lebontása, amelynek nyomán a zárt intézeti kezelést felváltja a közösségi ellátás, valamint a korai diagnosztika és fejlesztés. Az autisták esetében mindezekhez társulnak gyógypedagógiai (eredetű) terápiák is. A gyógypedagógia illetékességét voltaképp az biztosítja, hogy az intézménytelenítéssel párhuzamosan a szülői szervezeteknek sikerül kiemelniük az elmebetegségek köréből az autizmust. Olyan sajátos állapotként azonosítják ugyanis, amely fejleszthető – korabeli kifejezéssel élve: „normalizálható”. Az autizmus e tekintetben a mentális retardáció diagnosztikára emlékeztet, ugyanakkor a szülők tiltakoznak az IQ-teszt stigmatizáló alkalmazása ellen, s így a gyerekek elkerülik az értelmi fogyatékos minősítést. Az autizmus egy köztes diagnosztikai térbe kerül: nem igazi elmebetegség, de nem is igazi fogyatékoság. Olyan tünetegyüttes-szerűségnek mutatkozik ebben az időszakban, aminek biológiai alapjai vannak, mégsem kizárólagosan a pszichiáter az illetékes diagnosztikájának és terápiájának megállapításában. A diagnosztika inkább ahhoz igazodik, hogy milyen eljárással tűnik fejleszthetőnek az autista gyermek állapota, vagyis ahhoz, hogy éppen miféle terápiákat kínálnak a gyógypedagógusok és pszichológusok. A terápia meghatározásában – a szülői szervezetek ajánlása szerint – a tájékozottságnak és az adott különleges állapottal kapcsolatos intenzív és közeli tapasztalatnak kell perdöntővé válnia. A pszichiáter „csak tippet ad” – mondja Lorna Wing –, a gyermek állapotának igazi szakértőjévé viszont a szülő válik.

Olyan új intézményi mátrix jött létre az autizmus körül, amelyben új szerepre leltek e nem teljesen fogyatékos és nem teljesen pszichiátriai eset-típus vizsgálói, kutatói, szakértői, érintettjei. A totális intézmények bezárása szimbolikus esemény is. Az intézményvezetők helyét szülői csoportok veszik át, akik azonban – kezdetben – nem a tudás monopóliumáért küzdöttek, inkább az intézmények „romjai körül és alatt” manőverezve, a különféle terápiás, tanácsadó és érdekérvényesítő vállalkozások új terét hozták létre.

A pszichiáterek nem tűntek el a színről, ám mellettük – szintén piaci szereplőkként – megjelentek a pszichológusok, a pedagógusok, de megjelenhettek az akadémiai szférán kívüli terapeuták, valamint ügyvédek és szociális munkások is, akik mind egyenrangúvá, pontosabban a szülők szolgáltatóivá váltak.

Az autizmust kezelő terápiák rokon vonása, hogy egy-egy autista magatartásformára koncentrálnak, s a diagnózisok erősen igazodnak egy-egy népszerű részterápia következményeihez. Amely állapotot a terápia előidéz, azt a diagnosztika nyomon követi, s az újabb diagnózisokhoz új esetvariációkat társít. Így lehetséges az, hogy egy-egy diagnózis az autizmus esetében nem kiemelt szimptómák köré szerveződik, hanem egy széles spektrumon helyezkednek el a különféle okokra, szimptómákra vonatkozó, vagy terápiás megoldásokkal összefüggő jegyek. E meglehetősen eltérő szempontok szerint kiemelt jegyek alapján különféle állapot típusok jönnek létre a spektrumon belül. Így az autizmus könnyen új és új meghatározásokat nyer: a fontosnak tűnő mozzanatok, amelyeket a pszichiáterek igyekeznek felismerni, könnyen a háttérbe szorulhatnak, s folyamatosan újonnan felismert vonások kerülhetnek a helyükre.

Részben tehát maguk a terápiák idézik elő egyes tünetek gyakoribbá vagy ritkábbá válását. A viselkedésszabályozásra koncentrált terápiák nyomán például eltűnt az öncsonkítás, a szociális interakciót ösztönző eljárások nyomán pedig kikopott, vagy inkább elveszítette a koherenciáját az ún. „autista magány”. Ugyanakkor a diagnosztika bővítését célzó lobbizás is eredményezheti az egész spektrum értelmezésének megváltozását. Az ún. DSM (a pszichiátriai betegségek amerikai nomenklatúrája) II. verziójában az autizmus még „gyermekkori skizofréniaként” szerepelt, és igen ritkán előforduló betegségként írták le. A DSM III-ban szereplő „pervazív (az egész személyiségre kiterjedő) fejlődési rendellenesség” már tisztán megfigyelhető magatartásra vonatkozott, ugyanakkor a diagnosztikában megmaradt a teljes szociális válaszképtelenség. 1987-ben a DSM III-R megjelenése után – a tiltakozás hatására – ezt rövidesen megváltoztatták „abnormális szociális reszponzivitásra”. A mai megközelítésben már csak „a folyamatos társalgásra való képtelenség”, az „érdeklődés hiánya” jellemzi a spektrumot. E lépések nyomán a diagnózisok köre kibővül, a spektrumon (és környékén) diagnosztizáltak száma növekszik. A kategória lazításának folyamatában talán a legjellemzőbb mozzanat, hogy az autisztikus spektrum magába olvasztotta az Asperger-szindrómát (vagyis a tünetegyüttesnek azt a verzióját, amikor jellemzően nem társul hozzá értelmi fogyatékoság), s így olyan „magasan funkcionáló” autisták is megjelenhettek, akik a nyilvánosságban közvetlenül képviselhetik magukat, s artikulálhatják az autista tapasztalat mibenlétét. Ők hozták létre a „neurodiverzitás” nyilvános diskurzusát, amelyben

az autisták szert tehetek nagyon „mély” érzelmekre és fantáziára, illetve egy olyan különös, de teljes értékű „nyelvre”, amelynek egyik sajátossága, hogy az autisták között járatlan ember nehezen tudja felismerni vagy megfejteni. A neurodiverzitás diskurzusának fontos eleme, hogy az autizmus olyan egyedi tapasztalat, amely fenntartandó, vagyis megóvándó attól, hogy a terhesség alatt kiszűrjék, másként – a Downszindrómához hasonlóan – az eltűnés fenyegeti.

Eyalék kötetének konklúziója, hogy az autizmus mai, folytonosan változó alakzatát az a szakértő szülő szerepe körül szerveződő mátrix hozta létre, amely elképzelhetetlen a pszichiátria intézménytelenítése nélkül. Az intézménytelenítés azonban nem oka, inkább szükséges feltétele és a változás irányát meghatározó körülménye az autizmusnak, amely ma szabadon burjánzik a fogyatékosok és a pszichiátriai tünetegyüttesek között.

Autizmus és újrintézményesülés

Magyarországon 2002 óta több mint duplájára, 1280-ról 3260 főre nőtt az ASD-vel (tehát a teljes autista spektrumon) diagnosztizáltak száma a járóbeteg-ellátásban.⁵ Pedig itt igencsak nehéz szert tenni az autizmus diagnózisára. Először is, a gyermekpszichiáter szakvéleményére van szükség, a diagnózist hivatalossá tevő kivizsgálás pedig csak Budapesten

végezhető el. De még ezelőtt egy 45 oldalas, igen részletes kérdőívet kell kitölteniük a szülőknek a gyerek állapotának változásáról, a korábban felkeresett intézményekről, illetve az ott kapott diagnózisokról és rehabilitációs javaslatokról; továbbá meg kell téríteniük a kivizsgálás költségét, 38 ezer Ft-ot. Már csak e szigorú eljárással is összefügg, hogy az autista gyerekek családja magasabb státuszú, szüleik iskolázottabbak, mint például az enyhén értelmi fogyatékosokéi, akiktől – mint látni fogjuk – az autisták megörökölték bizonyos ellátási formákat.

A közoktatásban 2003 márciusa óta nevesítik a „sajátos nevelési igényű” (SNI) tanulók között az autistákat. A „papírral rendelkező”, tehát diagnosztizált autista tanulók száma 2002 és 2009 között megháromszorozódott, és ma minden 10 ezer tanuló közül kilencnek van ilyen diagnózisa.

Vajon miként alakul az autizmust meghatározó, létrehozó „intézményi mátrix” Magyarországon? Az esetek túlnyomó többségét még óvodás korban ismerik fel, ekkor, a diagnózis ellenére, a gyerekek jellemzően bent maradnak a csoportjukban. Tehát míg az óvodában több mint nyolcvan százalékuk integráltan nevelkedik, az általános iskolában az integráltak aránya 28%-ra csökken, s a felső tagozatra már csak 23 % az integráltan oktatott autisták aránya. Ennek értelmezéséhez nem elegendő azt a „taszító hatást” megértenünk, amit a többségi iskolák a „problémás tanulókkal” szemben kifejtnek. A magyarországi

autista mátrix e fontos vonásában szerepet játszik a speciális iskolák „szívó hatása” is.

A ma autistaként sajátos nevelési igényűnek minősített tanulók után az alap fogyatékos normatíva 160 %-a jár az ellátást biztosító intézménynek, és a tanuló háromszorosan veszik figyelembe az osztálylétszám megállapításánál. Ez a támogatás a többségi iskolákat még nem teszi érdekeltté e különleges pedagógiai feladat ellátásában. A speciális iskolák helyzete azonban eltér a többségi iskolákétól. A csökkenő gyereklétszám két ok miatt is jelentősen hat a szegregáló intézményekre. Amikor még évről évre nőtt a beiskolázottak száma, a „normál” iskolák előszeretettel irányítottak a „kisegítőbe” mindenkit, akiről úgy látták, hogy már nem tudnak vele mit kezdeni. Viszont, amióta csökken a beiskolázandó gyereksokaság, ezek az iskolák érdekeltté váltak abban, hogy minél több tanulót megtartsanak. A speciális iskolák létszámcsökkenését e folyamat mellett a diagnosztika szigorodása is fokozza. Ugyanis a szegregált iskolákban tanuló, ún. „enyhe értelmi fogyatékosokat” (akiknek többségét ma már „tanulásban akadályozottaknak” nevezzük) 2002 óta számos felülvizsgálat érintette, s az illetékesek, akit lehetett, kisoroltak e kategóriából. Ma, ha valaki egy IQ teszten 70-nél alacsonyabb pontszámot ér el, még legalább egy éven át „figyelemmel kísérik”, s csak ez alapján dönthet a szakértői bizottság arról, hogy a diák valóban „értelmi fogyatékos”-e, illetve indokolt-e, hogy szegregált intézményben tanuljon tovább.⁶

A speciális iskolák tehát a legélesebben tapasztalják meg a tanulólétszám csökkenését. Ezzel egyidejűleg az SNI tanulók integrálása a normál iskolákban arra kényszeríti őket, hogy tanáraik utazó gyógypedagógusként lássák el a képességdeficités tanulókat, még hozzá ott, ahol vannak, vagyis a többségi iskolákban: 2005 óta a körülbelül 1000 magyarországi speciális iskolából ötszáz alakul át utazó pedagógusokat foglalkoztató módszertani központtá. Vagy pedig olyan fogyatékosok ellátására kell szakosodniuk, amelyek kezelését a többségi iskolák nem vállalják.

Vegyük egy dél-magyarországi város példáját, ahol az önkormányzat különösen erősen arra ösztönzi az iskolákat, hogy akit lehet, inkább integrált formában tanítsanak. A város „enyhe értelmi fogyatékosokra” szakosodott speciális iskolájának helyzetét az is súlyosbítja, hogy a közeli megyeszékhelyen működő szakértői bizottság inkább a megyeszékhely speciális iskoláját jelöli ki a „szegregálandó” tanulók intézményeként – ezért is kerül a szokottnál kevesebb értelmi fogyatékos hozzájuk. Így, e városban ma nyolcvan diák tanul a speciális iskola 3500 nm-es épületében.

2007-re világossá vált, hogy az iskolának át kell alakulnia. Létrehozták az utazó gyógypedagógushálózatot, amelyet a város önkormányzata azzal is támogatott, hogy monopóliumot biztosított a tanárok számára, vagyis valamennyi helyi, integráltan oktatott SNI tanulót ők láthatták el. Az iskola azonban

megpróbált több lábon állni. Olyan speciális tanulócsoporthozására szóló engedélyt járt ki a fenntartónál, amelytől azt remélte, hogy minden évben lesz elegendő számú diagnózis egy új szegregált első osztály elindításához.

„Egy autistacsoport indítására kaptunk lehetőséget 2007-ben. Egy autista tanuló háromnak számít, ahhoz hogy egy csoport legyen, elég 4 diák, hiszen az 12-nek felel meg, az már elég egy osztályra. Jelenleg 6 autistánk van egy év alatt, óriási az érdeklődés. És ha én egy tevékenységet folytatok az autisták érdekében és két vagy három csoportot akarok indítani, ahhoz három képzett szakember kell, több jól strukturált helyiség teljes berendezéssel [...] Azóta ez a harmadik tanévünk. Négy kisgyerekekkel kezdtük 2007 szeptemberében, ma 13 autizmussal élő gyerekünk van. 2008-ban már óvodai csoportot is indítottunk szülő kezdeményezésére, tehát ők kérték, hogy legyen óvodai csoportunk is. Akkor nyolc főre duzzadt a létszám.” (igazgató)⁷

Az autisták „felvállalásával” tehát új feladatot talál magának az iskola. Az ellátás megszervezésének pedig fontos eleme a feltételek biztosítása, amelyekért a helyi gyógypedagógusok mindenkor „lobbizzanak” a fenntartónál, ez pedig rendszerint finanszírozza a beruházást. A különterem kialakítása és az eszközök beszerzése olyan jelentős befektetést jelent az önkormányzatnak, amit – az iskola szerint – remélhetőleg nem hagy veszni később sem. A kiépülő ellátórendszer pedig növeli a felterjesztések és a vizsgálatok számát, s ezzel a „szegregált formában oktató” pozitív diagnózisok megsokszorozódását eredményezheti a jövőben.

A kérdés azonban nem csak az, hogy miként járul hozzá az intézményesülés a „autista járóvnyhoz”, hanem az is, hogy az autista esetek ellátásán keresztül „vissza-intézményesülő” speciális iskolák vajon mi módon formálják magát az autizmus jelenségét. Ha a magyarországi autizmusmátrixra ebből a szempontból vagyunk kíváncsiak, akkor három mozzanatot érdemes kiemelni: az autistákhoz értő szakemberek motivációit; az ellátott autista tanulók tanári reprezentációját; s végül annak jelentőségét, hogy az autista tanulókkal együtt a megszokottnál magasabb státuszú, tájékozottabb és jobban szervezett szülők jelennek meg a speciális iskolákban, hiszen már a kivizsgálás említett processzusa is ezt eredményezi.

A szakember, az „autistái” és az ő szülei

Az autista estekkel nem csak a szegregált iskola talál új funkcióra, de a feladat a megmaradó tanárok számára is érdekesebb és komolyabb szakmai kihívást jelent, mint a részképesség-zavaros tanulók integrált fejlesztése. Bár az autisták minden bizonnyal nem

Fotó: Járdány Bence

képviselnek majd jelentős arányt a fogyatékoságok közt, e diagnózisok számának a növekedésében bíznak a gyógypedagógusok. Sőt, a területen történő gyors specializálódás a magas presztízsű szakmai munka ígérését is hordozza, ezért sok gyógypedagógus a saját költségén végzi el a szükséges tanfolyamokat. Ám az említett iskolában nem volt versengés az autista osztályért; gyors és világos döntés született:

„Mikor az iskola átszervezés alá került és már gyanították ugye, hogy változások lesznek, és felmerült ez a lehetőség, hogy akkor legyen nagyobb ellátottság, olyan területeket is vegyünk be a specialitásaink közé, amelyek eddig nem voltak, és esetleg igény van rá. Igazából senki nem tudott sokat az autizmusról, csak érintőlegesen, és úgy gondolták, hogy ehhez egy speciális személyiség szükséges, nem mindenki bírja, vagy nem mindenki tudja csinálni esetleg. Így merültem fel én. Felkértek, hogy végezzem el a tanfolyamot. Semmiféle más segítségem nem volt ezen kívül, csak ez az egy tanfolyam...” (osztályfőnök)

Mínthogy sürgetett a helyzet, ebben az iskolában az intézmény vállalta az első kiképzés költségeit, és később a szakos diploma megszerzésébe is besegített (egy olyan időszakban, amikor megszűnt a kötelező tanártovábbképzések költségvetési finanszírozása). Ez a beiskolázás komoly elismerés a tantestületen belül – olyan jutalom, amely a különleges pedagógus személyiségének szól. Az intézmény új profiljának

megteremtéséhez kapcsolódó nagy feladatot tehát nem rendelheti a kiváló szakértelemhez az intézmény (hiszen az autizmushoz még senki nem ért a tantestületből), de nem is a korábbi években nyújtott teljesítményt kívánja honorálni. A „speciális személyiségen” keresztül voltaképp azt a speciális pedagógushabitust értékeli, amely korábban, az értelmi fogyatékoságok ellátásában rendkívül sikeresnek mutatkozott. Az a tény, hogy az értelmi fogyatékosok szegregált oktatására kialakított intézményben legtehetségesebbnek bizonyult pedagógus kezd el autistákkal foglalkozni, azt is eredményezi, hogy az iskola korábbi működési elvei (tehát az értelmi fogyatékosokkal kapcsolatos intézményi szintű előfeltevések) beleíródnak az új jelenség, az autizmus értelmezésébe is.

„[...] Mivel ezek a gyerekek nem értik az emberek kommunikációját, szociális jelzéseit, érzéseit, válaszait, reakcióit, és ahhoz, hogy bejósolhatóvá, előreláthatóvá tegyük az életet, meg a mindennapjaikat, ahhoz nagyon fontos volt az, hogy hogyan rendezzük be a termet, és hogy az idejüket hogyan osztjuk be. Mivelhogy önállóságra kell őket nevelnünk. De van egy ilyen problémánk, hogy őket frontálisan nem lehet oktatni, mint egy általános iskolás gyereket, így amelyik gyerek éppen nem egyéni fejlesztésben vesz részt, azzal a gyerekekkel önállóan dolgoztatni kell valamit, mert ha az ideje nincs lekötve, nincsen meghatározva mi a feladata, akkor nem tudja a saját szabadidejét szinte egyik gyerek se hasznosan eltölteni, és akkor jöhet

viselkedésprobléma. Olyan sztereotip viselkedésminták erősödhetnek fel, amelyeket éppen hogy le kell nekünk építeni itt a csoportban.” (osztályfőnök)

Az autizmus reprezentációjában nem a kommunikációs nehézség, nem az egyedi tapasztalatok ebből fakadó megérthetlensége dominál. Ehelyett a diák alkalmazkodóképességének növelése, viselkedésének bejósolhatósága és a sztereotip magatartásmódok lebontása kerül a középpontba. E reprezentáció eredetét abban az intézményi elrendeződésben kereshetjük, amely meghatározza, hogy egy szegregált iskola egyáltalán miféle terápiát alakíthat ki. A speciális iskola sajátossága éppen az volt, hogy zárt, elkülönítő intézményként képes volt kivonni a normál oktatásból a „problémás tanulókat”. Feladatszervezésével lekötötte a „monotóniát jól viselő” értelmi fogyatékosokat és kezelte azokat a magatartásbeli problémákat, amik inkább a tanulók háttértörténeteiből, semmint értelmi fogyatékoságukból adódtak. Az autisták esetében e hagyományhoz nyúl vissza az intézmény: akkor működik megfelelően, ha a fegyelmezetlenséget kordában tartja, az autizmus terápiáját pedig a vele látszólag evidensen együtt járó magatartásbeli problémákhoz kapcsolja. Ez az evidencia a többségi iskolák tanárainak körében egybevág az autistákkal kapcsolatos legerősebb félelemmel. Amit ugyanis a speciális iskola nyilvánvaló módon biztosít számukra (és aminek fejlesztésére az önkormányzattól is pénzügyi támogatást kapott), az végső soron nem más, mint azok a szigorú térbeli és időbeli keretek, amelyek hiányában az autista magatartásbeli problémái kialakulnak. Az intézmény megkülönböztető sajátossága – más lehetséges terápiákhoz képest – tehát az, hogy a kevésbé rugalmas tanulók számára strukturált munkaformát kínál, s végül is kineveli az idejükkel gazdálkodni képes, a hibás szokásaiktól megszabaduló – és ennek köszönhetően akár integrálható! – tanulókat. E fegyelmező szakértelem mindazonáltal egy érdekes mozzanatában eltér az intézmény korábbi és fő célcsoportját jelentő értelmi fogyatékosok ellátásától.

„[A]mikor nem autizmussal élő gyerekekkel foglalkoztam, akkor a tanulásban akadályozott gyerekek általában úgy kerültek ide, hogy nagyon szegény sorsúak, a periférián élők, akik segélyekből élnek, nincs munkájuk a szülőknek. És hát ez egy hatalmas szintkülönbség az autizmussal élő gyerekeknél, akiket én ismerek. Nem biztos, hogy ebből le lehet vonni következtetést, de akik hozzánk járnak, ezek a szülők dolgoznak, legalább az apuka, de van, ahol mind a két szülő tud dolgozni. Lehet, hogy ez nem jó következtetés, de a nehezebb életkörülmények között élők, nehezebb sorsúak, sokkal kevésbé aktívak abból a szempontból, hogy részt vegyenek egy-egy ilyen intézménynek a munkájában, akár azt nézve, hogy mondjuk rájönnek-e bizonyos tünetekre.” (osztályfőnök)

Láttuk, ebben a mátrixban az értelmi fogyatékosokhoz képest az autisták nem mutatkoznak radikálisan eltérő jellegű problémaként, inkább fokozati az eltérés közöttük; elsősorban „súlyosabb” eseteket jelentenek, akiknél a terápia koncentráltabb kell, hogy legyen. E fokozati különbség mellett azonban megjelenik az osztálykülönbség. Az autizmus megkülönböztető jegyvé válik a családok magasabb társadalmi státusza (ami elsősorban a kategorizálás folyamatából fakad, ám aminek szelekciós logikája a gyógypedagógiát szakmai szempontból nem érdekli). Az osztálykülönbséget a gyógypedagógus osztályfőnök az intézmény életében kifejtett szülői aktivitáson keresztül észleli. Vannak olyan „tünetek”, amelyek felismerésének képességével a „nehezebb körülmények közt élő” családok nem rendelkeznek. Az értelmi fogyatékosok családi háttéréhez kapcsolt eme deficit mindaddig nem volt fontos a gyógypedagógusok számára, csupán az autista szülőkkel való találkozás ismertette fel velük. Ez a korábban ismeretlen szülői aktivitás azonban nem csak a diagnózist formálja, hanem azt a kérdést is felveti, hogy voltaképpen miben áll az autista szakember szakértelme:

„A jobb életkörülmények között élők általában valamenynyivel tanultabbak is, műveltebbek, ők hamarabb gondolják azt, hogy ezen a problémán úrrá kell lenni és valami megoldást kell találni. Papír nélkül is, nagyon jó pedagógiai érzékkel, ha az embert érdeklí és utána jár, akkor lehet [...] Mert végül is én se ettől tudom, hogy a papírom megvan. Hanem attól, hogy folyamatosan benne vagyok, meg olvasok. Van két-három szülő, akivel nagyon szoros a kapcsolat, szinte baráti, és akkor őkőlük nagyon sok olyan dolgot megtanulok, amit ők már megtapasztaltak a saját bőrükön. És lehet, hogy megoldást nem talál rá, mert arra szakmailag kell megoldást találni, de sokkal jobban ismeri a gyereket, és akkor ő már tudja, hogy miből mi következik egy kisgyereknél.” (az osztályfőnök)

Miféle szakértelemmel rendelkeznek e tanultabb szülők? Az bizonyos, hogy nincs róla papírjuk (legfeljebb gyermekük diagnózisa). A pedagógus elbeszélése szerint azonban rendelkeznek személyes tapasztalatokkal, ami – akár csak az autizmuskategória megszületésénél – a gyógypedagógus szakértelmével egyenrangú tudásnak minősül. Végeznek ezen kívül saját szakirodalmi kutatást, aminek eredményeit megosztják a gyógypedagógussal is. Sőt, valaminő pedagógiai érzékkel is rendelkeznek. Az iskola szakértőjének tudásáról azt tudjuk, hogy elsősorban nem a formális oktatás keretei között sajátította el, hanem szintén olvasással, személyes tapasztalatok megszerzésével, s építhetett „speciális” habitusára is.

A szülők körében felhalmozódó aktív kutatáson és tapasztalati tudáson alapuló cselekvő szakértelem, úgy tűnik, képes együttműködni az intézmény képviselőjének speciális személyiségével és szakértelmével.

Ez a fajta együttműködés korábban ismeretlen és elképzelhetetlen volt a szegregált gyogyopedagógiai intézményekben.

Eredetileg, az autista kategória kialakulásában meghatározó volt, hogy a szülők függetlenné váltak az ellátórendszerrel, annak diagnosztizáló apparátusától és a terápiát biztosító totális intézményektől: az autizmust kiszakították az elmebetegségek köréből, ugyanakkor megakadályozták, hogy összekeveredjen az értelmi fogyatékosokkal. Az autizmus magyarországi mátrixában szintén azt látjuk, hogy a terápiás forma alakítja a problémák felismerését, egyúttal kijelöli a diagnosztizálással kapcsolatos kompetenciákat. Csakhogy, míg a mátrix első (amerikai) verziójában az autizmus egy köztes, szabályozatlan térben burjánzik és alakul át folyamatosan, a második (magyarországi) verzióban főképp az intézményvesztés ellenszereként válik fontossá a diagnózis, amely az új intézményes elrendezésben az értelmi fogyatékosághoz asszimilálódik.

Kérdés, hogy ha a szülői szervezetek az egyik verzióban képesek voltak az autizmus kategóriáját az intézmények ellenében lobogtatni, s maguk alakíthatták ki a bevett szolgáltatások körét, vajon képesek lesznek-e arra (a mátrix egy másik, ezúttal magyar verziójában), hogy megváltoztassák a speciális iskolák pedagógiai kultúráját – amit minden bizonnyal az értelmi fogyatékosként diagnosztizált diákok (és szüleik) is örömmel vennének.

- ¹ Hacking, Ian: *The Social Construction of What?* Cambridge University Press, 1999.
- ² Gil Eyal – Brendan Hart – Emine Oncular – Neta Oren: *The Autism Matrix. The Social Origins of the Autism Epidemic.* Polity Press, 2010.
- ³ Az autizmusmátrix elnevezés az autizmus kategóriája körül szerveződő hálózatra vonatkozik, amelyben részes az összes diagnosztizáló eszköz, a diagnózisokat és az eszközöket alkalmazó szereplők, valamint a nekik otthont adó intézmények. Ezek együttesen határozzák meg az autizmus mi-benlétét.
- ⁴ Rimland, Bernard: *Infantile Autism: The Syndrome and Its Implication for a Neural Theory of Behavior.* New York, Appleton-Century-Crofts, 1964
- ⁵ Petri Gábor és Vályi Réka (szerk.): *Autizmus – Tény-Képek,* Autisták Országos Szövetsége, Budapest, 2009.
- ⁶ Bővebben: Berkovits Balázs – Oblath Márton: „Ki nevel a végén? Rendszerváltás és az „értelmi fogyatékoság” diskurzusai”, *anB|lokk*, 2008/1–2. szám
- ⁷ Az idézett interjú az MTA KTI „Közoktatás teljesítményének mérése – értékelése: Intézmények és információ, ellenőrzési, ösztönzési eljárások leírása és elemzése különböző iskolakörzetekben. 2009–2010” című kutatása keretében készültek.

Fotó: Szász Lilla

Az állam kiszorítása az iskolából

A hetvenes-nyolcvanas években számos „iskolakísérlet” indult, amelyben a szocialista oktatásügy szakértői a centralizált rendszer lazításának lehetőségét látták. Hogyan küzdöttek egymással és az állammal a különféle szakértői csoportok az oktatási reform befolyásolásáért? Miként alakult át a „bürokratikus irányítás lazításáról” szóló beszéd az iskola „államtalanításává”? Hogyan kapcsolódott ebben össze kutatás, kísérletezés és az iskola demokratikus átalakítása?

Az oktatáskutató, a neveléstudós és az állam

A hatvanas évek végétől két kutatói csoport versengve fogalmazott meg elképzeléseket az iskola és az állam viszonyának átrendezéséről. Az ötvenes és a hatvanas években még kizárólag a kiterjedt intézményrendszert birtokló neveléstudomány volt illetékes az iskola kutatásában és a politikai döntéshozatal támogatásában. Az oktatáskutatás – a szociológia és a pszichológia ötvenes évekbeli ideológiai megbélyegzése és intézményes kiszorítása után – a hatvanas évek végére nyerte vissza legitim tudományos státuszát. A neveléstudósok a hatvanas évek végén zöld utat kaptak új – de az egyenlősítő szocialista ideológiához illeszkedő – iskolai kísérletek elindítására, az oktatáskutatók pedig belevághattak az oktatáspolitikai folyamatok új típusú, rendszerszintű elemzésébe.

Míg a neveléstudósok az iskolán belül, az iskolai kísérletezésben találtak maguknak feladatot, és az állami oktatáspolitikára számára a tantermi-osztályközösségi szintet ajánlották a politikai beavatkozás terepéül, addig az oktatáskutatók kidolgozták az iskola államtalanításának koncepcióját, és a nyolcvanas évekre fontos állami pozíciókat vettek birtokba.

Mindkét tábor deklarált célja a „fejlett szocializmust” előkészítő iskolareform megalapozása volt. A hetvenes és a nyolcvanas évek pártállásfoglalásából, valamint a két csoport közötti „reformvitákból” a szocialista iskolarendszer lassú átalakulásának története olvasható ki: miközben felvonulnak az állam, a párt és a kutatóintézetek legfontosabb szereplői, azt is követhetjük, hogy milyen taktikák mentén alakul át az iskola legitim kritikájának szókincse, és hogyan indul bomlásnak a kádári „puha” diktatúra.

A politika és tudomány viszonyát is újraértelmező '68-as gazdasági reform nyomán az állam újult érdeklődéssel fordult az oktatási rendszer társadalmi

környezetének, strukturális problémáinak és a foglalkoztatáspolitikai összefüggések elemzése felé. Az 1972-es oktatáspolitikai párthatározatban – a kutatói lobbij nyomására – létrehozták a „köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások” alapját (ez volt az OTTKT hatos főiránya), amely egyfelől döntés-előkészítő, fejlesztést támogató kutatásokra, másfelől a pedagógiai kutatások finanszírozására különített el jelentős forrásokat.

A neveléstudósok és az iskolakísérletek

A politika és a kutatás összeecsúsztatása az oktatási rendszer társadalompolitikai elemzői és a tudós pedagógusok közti egy évtizedes küzdelemhez vezetett. A szakértők öndefiníciós törekvései és állami befolyásért folytatott harcuk a hatos főirány kutatási prioritásait megkérdőjelező vitákban fogalmazódott meg. Lényeges kérdés volt, hogy a tanárok racionalitásába behelyezkedő neveléstudomány nézőpontját követi majd az oktatási reform, vagy inkább a társadalompolitikai beavatkozás színtereként, az állami közszolgáltatások rendszerében kezeli a szocialista iskolát. Az új tudománypolitikai irányvonal felvetette azt a kérdést is, hogy hol húzódik az egyes tudományágak illetékességi köre a politikai tanácsadásban, és kielezte a neveléstudomány korszerűségéről, tudományos státuszáról folytatott vitát. Az újonnan megnyíló kutatási forrásokért és a legitim oktatáspolitikai megszólalásért folyó rivalizálásban két oldalról is kritika érte az „elmaradott” neveléstudományt: egyfelől eltávolodik az iskolától, másfelől súlyos tudományos módszertani hiányosságai vannak. A kritikát számos tudományos cikk formájában a neveléstudósok nyilvános önvizsgálata követte.

Fotó: Monika Merrea

Mindeközben folytak a neveléstudósok által koordinált iskolakísérletek. A kísérletek helyzetét 1974-ben miniszteri utasítás rendezte, szoros állami és kutatói ellenőrzés alá vonva azokat; 1978-ban megalakult a Kísérleti Intézményeket Felügyelő Bizottság (elnöke az oktatásminiszter-helyettes, titkára Loránd Ferenc oktatáskutató). A „kiemelt” kísérletek (például a pécsi Általános Művelődési Központ, a szolnoki komprehenzív középiskola, valamint Gáspár László és Zsolnai József nevelési kísérletei) kezdeményezésének feltétele egy-egy patrónus megnyerése volt az Országos Pedagógiai Intézet neveléstudósai közül, az iskolai kutatásvezető és az OPI referense közösen feleltek a kísérletek tartalmáért. Az állam az ún. „pedagógiai kísérleti engedély” kiadásával igyekezett a hivatalos vonaltól eltérő kezdeményezéseket beilleszteni a rendszerbe. Azt azonban mindvégig homály fedte, hogy mi is számít pontosan kísérletnek. 1975-ben összesen 1386 iskolakísérletet számoltak össze a minisztériumban, túlnyomórészt olyan „nagy” kísérleteket, mint az iskolaotthonos tanítás vagy a Varga és Lénárd-féle matematikaoktatás. A nyolcvanas évek elején az oktatáskutatók állapították meg,¹ hogy az állam voltaképp a kísérletek inflálására játszott. A számuk felduzzasztásának stratégiája ugyanis paradox módon a kísérletek jelentéktelenedéséhez vezet: a központi kormányzat, tartva a kísérletek

burjánzásától, valójában önmagát „biztosítja be” azal, hogy áttekinthetlenné teszi őket. A többszöri felbuzdulás ellenére a kísérletek egységes minisztériumi nyilvántartása sosem valósult meg. De ez sem volt véletlen: jól tervezett káosz alakult ki. Az iskolakísérlet rendszerint laboratóriumként, „zárványként” különült el az iskolákon belül is, ráadásul óriási bürokratikus feladatot rótt a tanárookra. A kísérlet „sikere, ha fentről kezdeményezett, nem lehet kétséges”;² eredménye és fenntartása azonban az állami bürokrácia szemszögéből mellékes. Elindulhattak fontos új osztálytermi kezdeményezések, ám a kísérletező iskolák bizonyosan bensővé tették azt a tudást is, hogy az innováció elkerülhetetlenül adminisztrációs terhekkel jár. Ekkoriban tanulták meg azt is, miként lehet „kifelé” és „felfelé” szimulálni az eredményeket, ugyanakkor hallgatólagos megegyezésre jutni abban, hogy egymás közt jobban járnak, ha az innováció terheit és hatását a minimálisra csökkentik.

Az oktatáskutatók és az iskolarendszer felfedezése

A hetvenes években újabb és újabb minisztériumi bizottságok alakultak a tudománypolitika, különösen a neveléstudomány helyzetének felülvizsgálatára.

A minisztérium az „oktatáskutatók” és a neveléstudósok prioritásai között egyensúlyozott, miközben a beigért átfogó oktatási reformot mindegyre halogatta. Az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat nyomán a tudománypolitikában a társadalomtudományokra alapozott politikaalkotás, a kutatás+fejlesztés modellje nyert teret. Ez az iskolakutatásban is elhozta az áttörést: 1981-ben a miniszter személyes közbenjárására, az Országos Pedagógiai Intézet ellenpólusaként megalakult az Oktatáskutató Intézet.

A minisztériumi háttérintézmény létrejöttével „középtávú tervezés” fedőnéven intézményesültek az oktatáspolitikai kutatások. A kutatók és a kutatás az oktatáspolitikai erőter közepébe került. Gazsó Ferentől, az első igazgatótól a miniszter rögtön megrendelte a következő oktatásfejlesztési stratégiát.³ A reform játékszabályait elfogadó oktatáskutatók a minisztériumi tervezőkkel tanácskozva megkezdték az újabb közoktatási fejlesztési terv előkészítését. Nem mellékes mozzanat, hogy az oktatáspolitikai kutatási hagyomány az iskolai szervezetkutatásokból emelkedett ki a diktatúra oldódó oktatáspolitikai közegében.⁴ A kutatók azt kezdték hangoztatni, hogy a megyei tanácsok aktív oktatáspolitikai-formáló szerepet játszanak, és ezen a

szinten a vállalati tervalkuhoz hasonló forráselosztási és érdekegyeztetési küzdelmek folynak. Ezért azt hangsúlyozták, hogy az iskolareformról való gondolkodás kiindulópontja ne az osztályterem mikrovilága, hanem éppen a megyei és országos oktatásigazgatás legyen. Az oktatáskutatók angolszász olvasmányélményeik nyomán olyan kutatásokat indítottak, amelyekkel az oktatási rendszerek viselkedését akarták előre jelezni az állam számára. Noha jól ismerik az angolszász tudományos vitákat – amelyekben a hatvanas évektől a közpolitikai elemzés mellett teret kap a társadalom iskolátlanításának programja is – a nyolcvanas évek magyar reformereit nem a pedagógiai kultúra átalakítása izgatta, hanem a „centralizált, homogén” szocialista iskolarendszert akarták lebontani. Pontosabban ennek tudományos megalapozású reformjára összpontosítottak: nem a társadalom iskolátlanításában, hanem az iskola államtalanításában gondolkodnak. A neveléstudósok ekkorra teljesen kiszorultak a politikai tervezésből. Bezárkóztak a kutatóintézetekbe, ahol tovább dolgozhattak a pedagógiai kísérleteken, vagy visszahúzódtak az egyetemi tanszékekre és bekapcsolódtak az akkoriban apolitikusnak számító nemzetközi tudásmérésekbe.

Robbanásszerű reform vagy folyamatos fejlesztés?

Az állam nagyszabású oktatási reformjának ígérte az oktatáskutatók munkái nyomán felváltotta a folyamatos megújulás víziója: az 1982-es pártállásfoglalás a közoktatás fejlesztését folyamatos tartalmi-pedagógiai megújulásként definiálta, amely azzal támogatja a pedagógus „hivatásszeretetének, alkotókészségének” kibontakoztatását, hogy „bekapcsolódnak a központilag szervezett és irányított nevelési, tantárgyi kísérletekbe, ill. tudományos munkába”. 1984-ben a parlament elfogadta a közoktatás folyamatos fejlesztésének stratégiáját (Báthory és mások 1984). A politikai kérdések tudományos szférába utalását jelzi, hogy korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy párthatározat helyett egy szakértői szöveg kerüljön a parlament elé. A decentralizációs reformjavaslat a hatalmi viszonyok átrendezését, „központilag kezdeményezett” és „alulról induló innovatív” fejlesztések egyenjogúságát, szerves egységét deklarálta, „spontán és robbanásszerű” helyett „organikus”, folyamatos fejlesztési folyamatot javasol, amely egyidejűleg ad keretet „többféle fejlesztési logika és konkrét fejlesztési tevékenység” számára. A „folyamatos fejlesztés”, az „innováció”, a „belső kezdeményezésű szakmai megújulás” a szakmai köznyelvben a decentralizálódó rendszer alapfogalmai lettek.

1984–85-ben a Pedagógiai Szemle hasábjain bontakozott ki az oktatási törvényt előkészítő társadalompolitikai vita.⁵ 1984-es vitaindítójában az „oktatáskutató” Pócze Gábor a kísérletező iskolákról szóló kutatása alapján bírálta a „bürokratikus-centralista irányítást”. Kritizálta a rendszer lomhaságát, változásokkal szembeni ellenállását, és „stabilizáló törekvését”. Vizsgálatában felülről vezérelt, neveléstudósi kezdeményezésre induló „kiemelt kísérleteket” talált, az alulról szerveződő kísérlet pedig lényegében elképzelhetetlennek tűnt, jóllehet a „kísérletezés lényege szerint a jobb gyakorlatot szolgálja, minden iskolaigazgató és pedagógus tudja, [...] hogy jobban dolgozni csak akkor szabad, ha kötelező”. A szerző úgy látja, hogy a kísérletek ellenőrzésének állami gépezete az engedélyezés – megtorlás logikát érvényesíti: „(a) kísérlet az az eszköz, amellyel az eltérést törvényesíteni lehet. [...] Feladata, hogy megkülönböztesse, előkészítse, megalapozza és törvényesítse az elkerülhetetlen változásokat.” Egy másik oktatáskutató⁷ a centralizált rendszerek ug-rásszerű reformstratégiáját, annak gyakori tévedéseit állítja szembe a folyamatos fejlesztésre alapozó decentralizált rendszerekkel. Az utóbbiban ő az oktatás depolitizálásának garanciáját is felismerni véli. A hozzászólók egyetértenek azzal, hogy „a kísérlet [...] egyik legfontosabb – bár nem egyetlen – funkciója, hogy a bürokratikus rendszerbe annak megkérdőjelezése nélkül integrálja a változást”.

A „folyamatos reform” tehát azt ígérte, hogy fokozatosan lazítható az oktatási rendszer merevsége.

Ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy az állam megossza a döntések felelősségét a szakértőkkel, s pedagógiai vitákká stilizálja a rendszerkritikát. A „kísérletek folyamatossága” voltaképp a reform halogatására szolgált indokul, miközben orvosolta a rendszer legitimitációs problémáit.

Az „iskolai kísérletekben” érintett neveléstudósok válaszoltak az oktatáskutatóknak, oly módon, hogy megkülönböztettek számos kísérlettypust: a kutatás által támogatott „fejlesztő kísérletet” és a tudomány által vezérelt „iskolakísérleteket”, és fenntartották a szocialista társadalomtervezéshez igazodó, alulról kezdeményezett „organikus fejlesztés” lehetőségét is. Utóbbiban, vagyis az „országos méretekben kibontakozó organikus fejlesztés” elképzelésében a fejlesztő kísérletek fogalmazták meg a döntéshozatal számára a lehetséges alternatívákat. A vita zárására egy konzervatív minisztériumi főosztályvezető és a szocialista iskolakísérletek egyik úttörője kapott felkérést. A kettejük közti munkamegosztás a következőképp alakult: az előbbi biztosította a vita résztvevőit arról, hogy a minisztérium is az övékéhez hasonló fejlesztési irányokban gondolkodik, az utóbbi pedig hangsúlyozta, hogy a centralizáció és a decentralizáció egyaránt lehet progresszív és reakciós, ám a bürokrácia és a centralizáció a szocialista állam kezében a demokrácia eszköze volt.

Ekkor azonban már a minisztérium sem az volt, mint aminek a vita kezdetén tűnt a résztvevők számára. 1983-ban az Oktatáskutató első igazgatója átült a miniszterhelyettesi székbe, konkrét reformelképzelésekkel, s azzal a határozott állásponttal, hogy a pedagógiai tudás nem alkalmas a politika alakítására. Az 1985-ben elfogadott új oktatási törvény – az iskola depolitizálásának szellemében – lebontja a központi irányítás és az állami ellenőrzés legfontosabb eszközeit és megteremti az iskolai és tanári pedagógia autonómiájának jogi feltételeit (állami szakfelügyelet megszüntetése, érdekképviselet biztosítása). A szülőknek pedig szabad iskolaválasztást biztosít.

A törvény az „egyedi megoldások, kísérletek” engedélyezését a miniszter hatáskörébe utalta. A miniszteri gyakorlat ebben a lehetőségben az állami tulajdonlás lebontásának, a „katedrapedagógia” ki-kezdésének eszközét látta: a pedagógiai monotónia erodálására szórni kezdte a kísérleti engedélyeket. Az iskola államtalanításának törvénybe öntésétől széles körben várták, hogy az maga után vonja az iskola mindennapi valóságának átalakulását is.

Pluralizmus – autonómia – alternativitás

Mint láttuk, a nyilvános viták középpontjában az irányítási-hatásköri problémák állnak. Az oktatási viták valódi tétje azonban az, hogy miként valósítható meg

az iskolákban az öngazgató társadalom eszménye – az államszocializmus keretein belül. A törvénybe foglalt válasz szerint az iskola szakmai önállósága és a döntéseiért (praktikusan saját feladatainak kijelöléséért) felelős pedagógusközösség létrejötte egy olyan öngazgatói modellt követne, amely szerint nem a választópolgárok, hanem a közszolgáltatást nyújtó szakemberek közössége kezében van a kormányrúd.⁸ Mi jellemzi közelebről ezeket az ideális közösségeket?

A nyolcvanas évek oktatásügyi dokumentumaiban lépten-nyomon a fenti három fogalomba ütközünk. E fogalmak a demokratikus, öngazgató társadalom kialakításának angolszász liberális hagyományát közvetítik, s a korabeli reformer szakértők a decentralizált szocialista demokrácia megalapozásának feltételeit látják bennük. Mindhárom fogalom kétségtelen előnye, hogy jelentésük kényelmesen igazítható az aktuális célhoz és alkalomhoz.

A *pluralizmus* elsősorban nem hatalommegosztási elvet jelöl a szövegekben, hanem a versengő és egyenrangú értékek, világnézetek (iskolára lefordítva: tantervek és helyi pedagógiai programok) sokaságára vonatkozik. Ez az elv az egypárti ideológia ellenében fogalmazódik meg. Az *autonómia* fogalma az iskolát mint közösségi intézményt írja le, és a pedagógus cselekvési szabadságát fejezi ki. A pluralizmushoz rövid távon a centralizált szakigazgatás minimalizálására és fokozatos felszámolására van szükség, hosszabb távon pedig az önkormányzatiságra alapozó közigazgatási rendszer kiépítésére, amely átveszi az államtól az iskolák fölötti tulajdonjogot. Az állam tulajdonlasi monopóliumának felszámolása rombolhatja le az „iskola vaskos bástyáit”, s adhat helyt a „kollektív vezetés és személyes felelőségek rendszerén” nyugvó öngazgató iskolák hálózatának.⁹

Az *alternativitás* a legképlekenyebb fogalom a három közül. Láttuk, évtizedeken át pedagógiai kísérletekbe zárva lett semlegesítve. Tanulságos, hogy a „radikális polgári pedagógiákat” ismertető kötet¹⁰ szerzői még 1980-ban is csak úgy vállalkoztak az állami intézményrendszeren kívüli reformpedagógiák bemutatására, hogy közben nem illették kritikával a fennálló magyar iskolarendszert. A nyolcvanas évek végére azonban már világossá vált, hogy az „alternatív pedagógia” csak az állami rendszertől független iskolákban jöhet létre, s az „alternatív” jelző épp az ilyen iskolákra vonatkozott.

Az iskolakísérletek miniszteri jóváhagyásával megszületett a kiegyezés a neveléstudósokkal, akik kiterjesztették tevékenységüket: 1985-ben indult Zsolnai kísérleti iskolája Törökbálinton (a program 1989-re már hatvan iskolában futott „hivatalos alternatív tantervként”), 1986-ban megnyílt az ország első „szocialista magániskolája”, az Energetikai Szakközépiskola és Kollégium Pakson. Az „alapítványi” és a „magán” szervezeti formára még a neveléstudósok e kísérletei adtak ürügyet, ám a formát már nem ők töltötték meg

tartalommal: a „másféle” pedagógiákat, a reformpedagógiai hagyományt egy következő generáció képviselői indították el. Különböző fenntartói konstrukciókban, például „állami kísérleti iskolaként” nyitotta meg kapuját 1988-ban a Kincskereső Iskola és az AKG, 1989-ben pedig a Waldorf Iskola Solymáron. A mai értelemben vett „alternatív iskolák” nem a kutató és tudós szakértők patronálása alatt, hanem néhány mezzei tanár kezdeményezésére jöttek létre.

Az államtalanító reformok hagyatéka

1990 tavaszán a diktatúra utolsó kormánya egyik utolsó mozdulatával módosította a parlamenttel az oktatási törvényt, s ezzel megnyílt az út a felekezeti és magániskolák alapítása előtt. Megszűnt az állami iskolafenntartási monopólium, és deklarálták a szektorsemleges oktatásfinanszírozás elvét. Az újonnan alapított alternatív iskolák már nem kritikai szemléletűek, hanem tulajdonjogi státuszuk alapján hozták létre az érdekképviselőiket. 1988-ban megalakult a Tanszabadság Társaság és létrehozták a Közoktatás-fejlesztési Alapot, s ezek segítségével az iskolák immár a helyi oktatási apparátust megkerülve is állami elismeréshez és pénzügyi támogatást juthattak.

A szocialista iskola felszámolásának hosszúra nyúlt történetét talán szimbolikusan is lezárja az az epizód, amikor 1989-ben az Országos Pedagógiai Intézet kiköltözik addigi székházából, amit ünnepélyesen visszaszolgált a Fasori Evangélikus Gimnáziumnak: az épületét átadja az egyháznak, s ugyanekkor darabjaira hullik az állami iskolarendszer is, kutatásuk addigi tárgya.

Míg a hetvenes években a „politikaalakítás és kutatás összecsúsztatásának stratégiája”¹⁰ révén az állam diktálta a szabályokat, a nyolcvanas évekre a reformer oktatáskutatók vették át a hatalmat a politikában. A szocialista tervezés egykori kutató-lobbistái közül sokan máig a minisztériumi háttérintézmények kutatás-fejlesztési projektjeiben dolgoznak, stratégiai iratokat készítenek a bizonyítékokon alapuló döntéshozatal jegyében. Pályafutásuk során néhányan rövid kitérőt tettek miniszteri, államtitkári pozíciókba. Megbecsült szakértőként előszeretettel hangoztatják mind a szakmai, mind a szélesebb nyilvánosságban, hogy a magyar iskola válságban van, az oktatásirányítás „improvizatív” felbuzdulásai ellenére a reformok szétporladnak. S ha netalán nem porladnak szét, akkor megrekednek az iskola kapujában.

A reform halogatásával való játszmázásnak, a reformok visszaverésének és látszólagos nekilendítésének azonban több évtizedes kulturális hagyománya van. E hagyománynak is köszönhető, hogy az iskola

Fotó: Szász Lilla

államtalanítása győzelmet aratott, ugyanakkor az állami ellátórendszer és irányító apparátus romjai közt elveszett a reform és a kontroll lehetősége is. Az ezredforduló után az állam az alternatív (ezúttal „innovatív”) iskolákban ismét felismerte az iskolarendszer „megújításának” forrását. De talán nem váratlan a reformba belefásult tantestületek reakciója, akik szerint már 40 éve folyik a „pedagógiai megújulás”, akiknek már nem lehet újat mondani, és akiknek nem esik nehezükre az aktuális reform képére alakítani az iskolai Patyomkin-díszleteket.

ránd Ferenc: „Reflexiók egy vitához”, *Pedagógiai Szemle*, 1985, 12. sz., 1218–1230., valamint Báthory Zoltán, Mihály Ottó, Szebenyi Péter és Vajó Péter: „A közoktatás folyamatos fejlesztésének stratégiája”, *Pedagógiai Szemle*, 1984, 11. sz., 1126–1146.

⁶ Halász Gábor: „A kísérletek és a centralizált oktatási rendszer”, *Pedagógiai Szemle*, 1984, 9. sz., 887–893.

⁷ Sáska Géza: „Az autonómiák kora”, *Educatio*, 2002 tavasz, 28–48.

⁸ Takács Géza: „Az iskola vaskos bástyái”, *Valóság*, 1987, 2. sz.

⁹ Bálint Mária, Gubi Mihály és Mihály Ottó: *A polgári nevelés radikális alternatívái*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.

¹⁰ Halász Gábor: *Oktatáspolitikai és neveléstudomány a hetvenes években: a hatos főirány története. Tájékoztató a közoktatási kutatásokról* 9. 1988, 5–49.

¹ Inkei Péter: „A kutatás új stratégiájának igénye a pedagógiában”, *Pedagógiai Szemle*, 1981, 6. sz., 515–520.

² Takács Géza: „Az iskola vaskos bástyái”, *Valóság*, 1987, 2. sz.

³ A miniszterhelyettes visszaemlékezése: „Gazsó Ferenc, az Oktatáskutató Intézet első igazgatója (1981–1983)” [az interjút Liskó Ilona készítette], *Educatio*, 2001 tavasz, 125–135.

⁴ Halász Gábor, Lukács Péter és Nagy Mária: „Oktatáspolitikai és oktatásirányítás. Tervezést támogató kutatások”, 1981, no. 51. Oktatáskutató Intézet.

⁵ A *Pedagógiai Szemle* hasábjain 1984/5 és 1985/12 között közölt vita, különösen Pócze Gábor: „Közoktatás-fejlesztés – kísérletező iskolák”, *Pedagógiai Szemle*, 1984, 5. sz., 408–416.; Halász Gábor: „A kísérletek és a centralizált oktatási rendszer”, *Pedagógiai Szemle*, 1984, 9. sz., 887–893.; Gáspár László: „Kísérletezés és organikus fejlesztés az iskolában”, *Pedagógiai Szemle*, 1984, 10. sz., 989–992.; Kelemen Elemér: „Pedagógiai kísérlet az iskolában”, *Pedagógiai Szemle*, 1985, 12. sz., 1210–1217; Lo-

Politika, hatalom és tudás egy doktori védésen

– autoetnográfiai kísérlet¹

Ennek az előadásnak a tárgya saját doktori védésem „története”, vagy másképpen fogalmazva, „szocioanalízise”. Noha a történetek értelmezéséhez Pierre Bourdieu tudományos mezőről alkotott gondolatai csak részben és fenntartásokkal alkalmazhatók, saját (latinosan írt) illuzióm fenntartása érdekében elhiszem, hogy a szocioanalízis „abban segít, hogy a játékot megértsük, ne pedig uraljuk, vagy áldozatául essünk, sőt bizonyos mértékben még tanuljunk is belőle.”²

A védésen lezajlott nyilvános vita és előzményei most kizárólag tudományozószociológiai szempontból érdekesek. Ebből a perspektívából kétségtelen, hogy nem maguk a személyek, hanem inkább pozícióik és állásfoglalásaik fontosak. Tekintettel a magyarországi tudományos mező sűrű erőterére, mégis inkább megnevezem a vita szereplőit, megelőzve az esetleges találgatásokat.

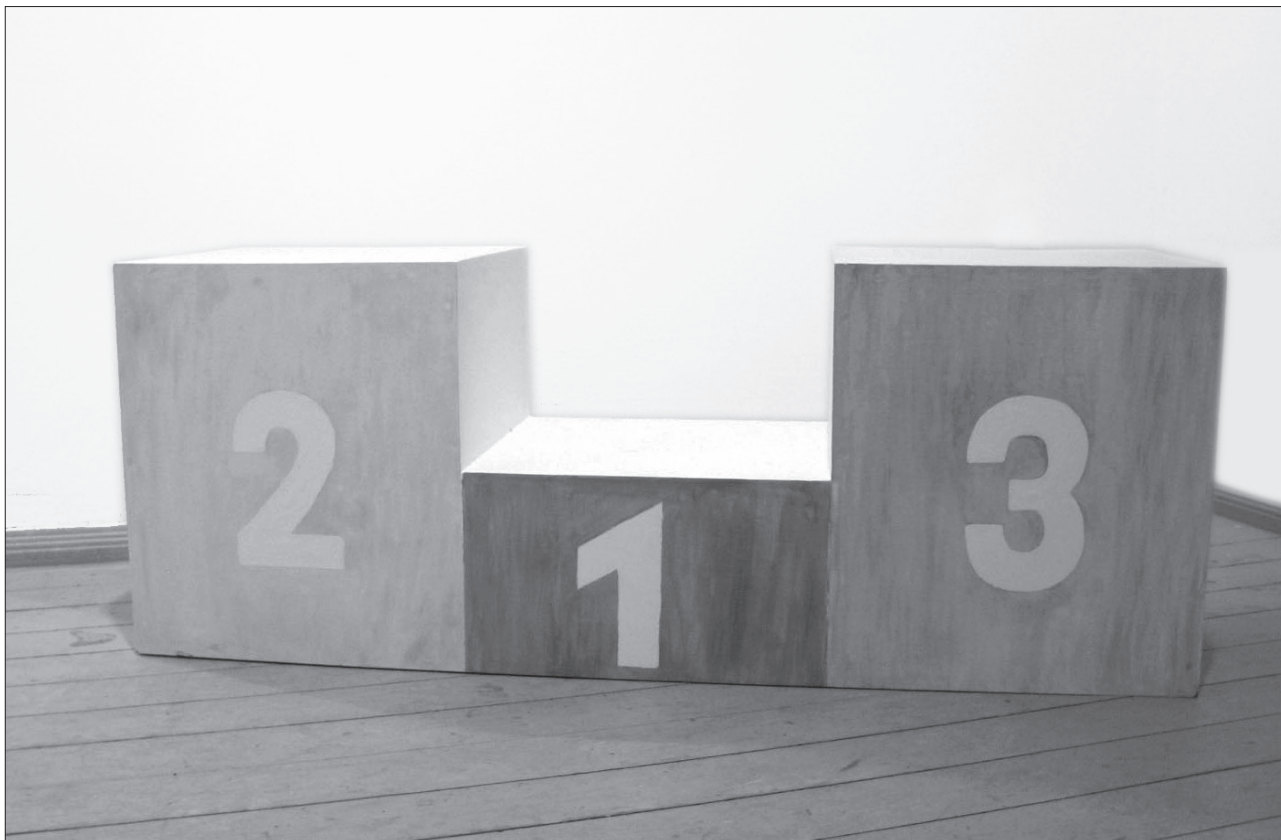
Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain című doktori disszertációm öt évig készült. A dolgozat alapjául szolgáló kutatási tervet elsőként a Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskolájának felvételi beszélgetésén ismerttettem. Itt jelen volt a doktori iskola vezetőjeként László János, és Erős Ferenc mint az alprogram vezetője, későbbi témavezetőm. A felvételi beszélgetés kedélyesen zajlott, úgy tűnt, nagy örömmel fogadják a pszichológia doktori iskolában szociológusként is: a témát és a kutatás tervét mindkét oktató érdekesnek és megvalósíthatónak találta.

32

Az érdekelt, hogy mi az igazság és hogyan áll elő. Ennek vizsgálatához kiváló terepnek bizonyultak az 1950-es és 60-as évek politikai tartalmú pszichiátriai kórrajzai. A dolgozat elsősorban a kórrajzokon dokumentált orvos-beteg kapcsolatokra koncentrált, azt vizsgáltam, hogy a lejegyzett politikai tartalom miképpen válik a felek között a „normalitásról” való egyeztetés tétjévé. A kutatás előfeltevése Michel Foucault nyomán az volt, hogy a pszichiátria és a politika egyaránt a hatalom és ekként az igazság előállításának működésmódjai, méghozzá úgy, hogy gyakorlataikat egymástól való függetlenségük teszi lehetővé. Így, a pszichiátria és a politika találkozási felületein a kutató számára megmutatkoznak azok a jelenségek, amelyek a normalitásról, igazságról, valóságról való egyeztetés tárgyát képezhetik. A disszertáció a pszichiátriátörténetre és forrásaira vonatkozó bevezető fejezeteken túl két részből állt: bemutattam a Lipótmező és a magyarországi pszichiátria korabeli, átpolitizált „társadalomtörténetét”, majd a politikai tartalmú kórrajzok alapján készült nyolc esettanulmányt. A magyarországi pszichiátria 1945 utáni történetének jelenleg nincs tudományos feldolgozása, a dolgozat első része erre tett kísérletet, igaz, inkább csak egy későbbi kutatáshoz szolgáló iránymutatóként. A kutatás voltaképpen eredménye a nyolc esettanulmány. Ezek (egy kivételével) az öt év alatt megjelentek különféle tudományos vagy kissé szélesebb értelmiségi közönségnek szánt folyóiratokban. A publikált esettanulmányok és a disszertáció nem tartalmaz egyetlen pszichológiai hivatkozást sem, mivel a pszichopatológia a tudásszociológiai elemzés, a pszichológia pedig a társadalomtörténeti elemzés (egyik) tárgya volt – és nem perspektívája. Ezt minden adandó alkalommal külön is hangsúlyoztam.

Publikáció előtt (egy kivételével) mindegyik esettanulmányt előadtam különféle, de többnyire pszichológiai konferenciákon. Ezek az előadások élénk érdeklődést keltettek, több alkalommal a szervezők felkérésére vettem részt „kórrajz-történeteimmel” a Pszichoanalitikus Egyesület konferenciáin. Egyfajta „éleslátó kívülállóként” többször kértek fel konferenciabeszámoló írására a *Pszichoterápia* c. folyóirat számára, kerekasztal-beszélgetésekben való részvételre stb. Úgy tűnt, hogy egy érdekes „interdiszciplináris” pozícióba, a pszichológusok szociológusának szerepébe kerültem.

A Pécsi Tudományegyetem doktori szabályzata szerint a védésre a doktori képzés elvégzése, a doktori iskola által meghatározott publikációs és egyéb követelmények teljesítése és az ún. doktori szigorlat után kerülhet sor. A doktori védés tulajdonképpen a doktori disszertáció nyilvános vitája. A doktori disszertáció egy nagyjából

könyv terjedelmű, önálló kutatáson alapuló tudományos szakmunka, amelyet egy vagy több szakértő konzulens témavezetésével készít el a doktorjelölt. Amennyiben a konzulens(ek) elfogadják, a dolgozat két hivatalosan felkért bírálóhoz kerül.

Az elkészült disszertációt az egyik meglehetősen gyengére és összecsapottra sikerült bevezető fejezet ellenére a konzulensek, Erős Ferenc és Wessely Anna elfogadták. A szokásoknak és az egyetemi adminisztrációs rendnek megfelelően hivatalos levélben kértem a doktori iskola vezetőjétől, László Jánostól, a doktori fokozatszerzési eljárás elindítását. Kérésemet teljesítve, a dolgozat két opponenshez került, akik hivatalos bírálatikban azt elismerően értékelték, és javasolták a doktori fokozat megítélését. Az eljárás következő aktusaként hivatalos értesítést kaptam levélben László János aláírásával a védés időpontjáról, helyszínéről, és az ötfős bizottság tagjainak névsoráról.

A levél kézbesítését követő héten felhívott Wessely Anna azzal, hogy László János megkereste telefonon, s arról akarta meggyőzni, hogy a védés az ELTE Szociológia Doktori Iskolájában legyen. Másnap felhívott Erős Ferenc is, azt mondta, László János közölte vele telefonon, hogy nem fog nekem doktori fokozatot adni, lépjek vissza a védéstől. Elmondása szerint azzal indokolta fellépését, hogy a disszertáció szerinte nem tartozik a pszichológia tárgykörébe, ezért nem lehet a pszichológia doktori iskolában megvédeni. Továbbá közölte, hogy ha nem lépek vissza, ő és a bizottság egy másik tagja, aki korábban az ő doktorandusza volt, nulla pontot adnak a védésre. Engem László János nem hívott fel, nem értesített más formában sem. A védésig hátralévő két hétben Erős Ferencsel naponta latolgattuk telefonon a fejleményeket és a lehetőségeket. Kiszámoltuk, hogy két nulla ponttal, *rite* eredménnyel ugyan, de megvan a fokozat. Számos pszichológus baráttal és kollégával töprengtünk e különös jelenség magyarázatán és a cselekvés lehetőségein. Világossá vált, hogy a védés leállítására nincs jogi lehetőség, csak akkor nem történik meg, ha a jelölt hivatalosan visszalép. Mivel semmilyen hivatalos értesítést nem kaptam a fentiekkel kapcsolatban, a jogorvoslat hivatalos lehetőségei is homályosnak tűntek.

A további fejleményekről is csupán informálisan, pszichológus konzulensem, Erős Ferenc révén értesültem. Eszerint László János felajánlotta neki (és rajta keresztül nekem), hogy ha visszalépek, elintézi, hogy a védés a pécsi Kommunikáció Doktori Iskolában legyen, még hozzá jó eredménnyel, ezt ő személyesen garantálja, ahogyan azt is, hogy a védés még 2010-ben meg fog történni, ugyanezzel a bizottsággal. Ebbe az informális alkuba természetesen nem mentem bele, ezt informálisan közöltem Erős Ferencsel, aki informálisan továbbította László Jánosnak. Ezt követően László János formálisan összehívta az alprogramok vezetőiből álló

pszichológia doktori bizottságot (azóta is vitatott kérdés, hogy ehhez volt-e joga vagy sem), amely Erős Ferenc egyetlen ellenszavazatával úgy döntött, hogy a védés bizottságát kiegészíti két fővel, az ott jelen lévő Bereczkei Tamással és Gyöngyösiné Kiss Enikővel. Noha ez (azt hiszem) hivatalos döntés volt, magam róla hivatalos értesítést nem kaptam. A védésig hátralévő egy hétben Erős Ferencsel és pszichológus kollégáinkkal, barátainkkal sokat töprengtünk a lehetőségeken. Én egyik „póttagot” sem ismertem korábban, de a pszichológus barátok és kollégák állítása szerint Bereczkei Tamás „úriember”, ezért biztosan nem szavaz László János parancsára, Gyöngyösiné Kiss Enikő pedig „jóindulatú”, ő meg ezért nem fogja leszavazni a fokozatot. A hivatalos jogorvoslat lehetőségei továbbra is homályosnak és bizonytalanoknak, de legfőképp időigényesnek tűntek. Azt gondoltam, ha tényleg leszavazzák a fokozatot, elég időm lesz jogsegélyért folyamodni. Maradt tehát Gyöngyösiné Kiss Enikő „jóindulata”, Bereczkei Tamás „úriembersége”, az én meggyőző előadásom és az opponensek által elfogadott disszertációm, továbbá azok a különféle tudományos közegekben elismert kollégák, akik vállalták, hogy a védésen közönségként vagy a bizottság tagjaként jelenlétükkel és hozzászólásaikkal tanúsítják, hogy disszertációm a pszichológia diszciplínájába tartozó szakmunka, amely feljogosít a PhD címre.

A védés előtt két nappal Erős Ferenc informálisan elmondta, hogy Gyöngyösiné Kiss Enikő egy „jóindulatú”, informális e-mailben megírta neki, azt tanácsolja, lépjek vissza, mert biztosan le fogják szavazni a fokozatot. Informálisan közöltem Erős Ferencsel, hogy nem lépek vissza. Konzulenseim és a védésen jelenlévő vagy csak távolról drukkoló tudományos „felszentelt” kollégáim, barátaim, jóakaróim azt tanácsolták, hogy a védésen ne vitatkozzak, legyek udvarias, az egyik egykori Mérei-tanítvány pszichológus tanárom mesterét idézve üzent: „csúszál be a küszöb alatt.” Az igazság létrehozását kutató szociológusként és „józan parasztként” egyaránt azt gondoltam, ez a védés a diszciplína határaiért, és ezen keresztül pozícióért folytatott szimbolikus harc, valódi tétjeire (azaz László János hatalmi motivációira) az én nézőpontomból inkább csak következtetni lehet. Annyit tehetek csupán, hogy betöltöm a „doktorjelölt” pozícióját, legjobb tudásom szerint alakítom a PhD-védés rám osztott rituális szerepét: tartok egy jó előadást a téziseimről, érthetően felolvasom opponenseimnek írt válaszaimat, és udvariasan, a vitát kerülve válaszolok a feltett kérdésekre.

A nyilvános eseményről hangfelvétel készült. A továbbiakban ennek alapján mutatom be a történeteket. A védés a bizottság elnöke, László János szavaival kezdődött:

34

„A bizottság tagjai a következőképpen festenek: a két opponens Kovács Éva tudományos főmunkatárs MTA Szociológiai Kutatóintézete és Tényi Tamás docens Pécsi Orvostudományi Egyetem Pszichiátriai Klinikája, Kövér György docens ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, Vincze Orsolya egyetemi adjunktus PTE BTK Pszichológiai Intézet Szociálpszichológia Tanszék, Bereczkei Tamás intézetigazgató PTE BTK Pszichológiai Intézet, Gyöngyösiné Kiss Enikő egyetemi tanár tanszékvezető, PTE BTK Pszichológia Intézet Személyiség-, fejlődés- és klinikai pszichológiai Tanszék, a bizottság elnöki teendőit én látom el, László János egyetemi tanár PTE BTK Pszichológiai Intézet.”

Ezt követően folytatódott a doktori védések rituális eljárása: a bizottság titkára felolvasta a jelölt életrajzát, a jelölt húsz percen elmondta téziseit, az opponensek felolvasták bírálataikat, a jelölt felolvasta a bírálatokra adott válaszait, végül az opponensek közölték, hogy elfogadják a válaszokat. Téziseimet ismertetve, először remegő hangon, majd egyre otthonosabban meséltem a korabeli pszichiátria átpolitizált közegeiről, a tudományos mező autonómiájáért vívott harcok ötvenes és hatvanas évekbeli jellegzetes stratégiáiról, végül illusztrációként felolvastam egy részletet kedvenc kórrajz-történetemből, amelyben a páciens szerepébe került hősnő, 1963-ban, a Rajk-pert vizionálja egy zeneakadémiai koncertbe. A hét fős bizottságra és a közönségre olykor rápillantva, megnyugodva éreztem, hogy „igazat” beszélek, jól alakítom szerepem az igazság létrehozásában 2010-ben Pécsen, saját doktori védésem.

Annak ellenére, hogy formálisan nem értesítettek arról, hogy a bizottság két taggal kibővült, amikor szót kaptam, nem kérdeztem rá ennek okára. A tudományos mezőben egyetemi hallgatóként, oktatóként, tanulmányíróként, konferencia-előadóként szocializálódva úgy „éreztem”, ezt a játékot csendben kell játszani, hagyva, hogy a hallgatólagos erőviszonyok az én doktori védésem alkalmával nyilvánuljanak meg, valamint, hogy a pozíciók betöltői harcba kezdjenek értem/ellenem/általam saját pozíciójukért és az enyémért. Azóta néhányszor eltűnődtem, mi történt volna, ha szóvá teszem. Feltehetően semmi olyan, ami megváltoztatta volna a dolgok menetét és kimenetelét. Talán László János mondott volna valamit arról, hogy a bizottság kibővítésére

különleges esetben lehetőség, sőt szükség van; talán megjegyzésem „vitatkozásnak” minősült volna, amivel „védőim” szerint magam ellen fordíthattam az erővonalakat.

A formális rituálét követő vita László János megszólalásával kezdődött:

„Elsőnek mindjárt egy bizottsági kérdést szeretnék megfogalmazni. A bizottságnak lehetősége, sőt dolga, hogy kérdéseket tegyen föl. A kérdés föltétele előtt mondanék két szót arról, hogy nagyon sok szó esett az eddigiekben társadalomtörténeti, tudásszociológiai, pszichiátriátörténeti kérdésekről; a bizottság elsőként mindjárt egy lényeges pszichológiai kérdést tenne föl, nevezetesen azt, hogy mi a dolgozatnak a hozzájárulása az eddigi pszichológiai tudásunkhoz? Tehát nem az ígérete, hanem mi az eredménye?”

Saját magamat idézem:

„Egyrészt nem kizárólag a pszichiátria, hanem a pszichológia történetéről is szó van. Amennyiben a pszichológia története a pszichológia része, annyiban hozzájárul. Az orvos-beteg kapcsolat dinamikájának elemzését az elméleti pszichoanalízis programon tanultam pszichológus tanáraimtól. A diagnózisok, terápiák különféle történeti és társadalmi kontextusának maga a pszichológia is jelentést tulajdonít. Harmadrészt talán a legfontosabb eredménye pszichológiai szempontból, hogy a dolgozat nem kis társadalomlélektani tanulsággal szolgál a Kádár-korszak morális legitimációs elveivel kapcsolatban, és hogy mi a következménye annak, ha valamiről nem lehet beszélni, vagy ha a politikai tartalmak szimbolikus alakzatai változnak.”

Ez utóbbiról még mondtam volna pár mondatot, azonban a bizottság elnöke szavamba vágott:

László János: *Jó, másnak is adjunk teret. Én a pszichiátria történetét nem mosnám össze a pszichológia történetével*

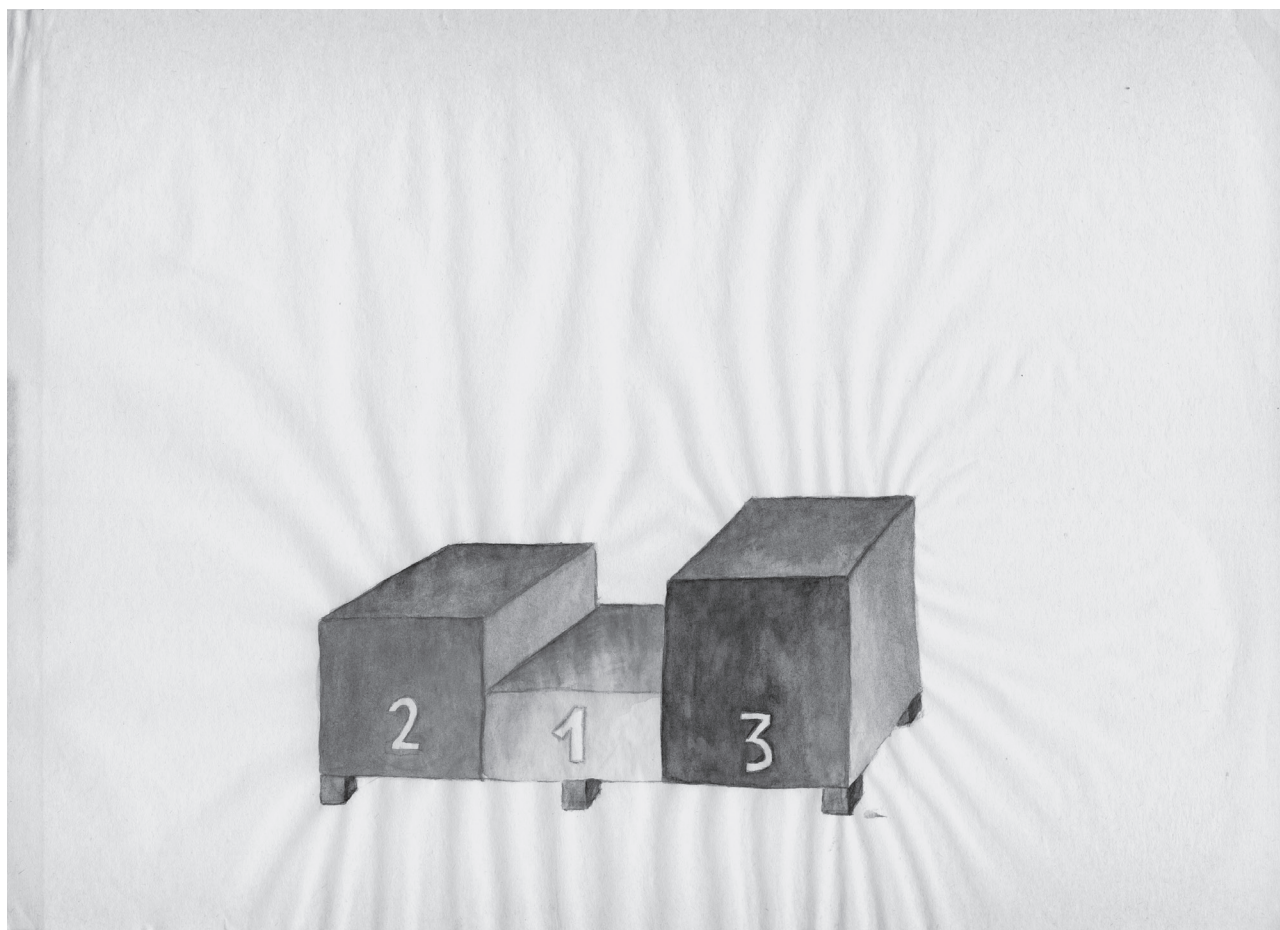
Én: *Én se mosom össze...*

László János: *Nálam van a szó! A másik pedig azzal kapcsolatban, hogy az orvos-beteg kapcsolatok dinamikája nagyon fontos pszichológiai szempontból is. Azt kéne megmutatni, hogy a dolgozatban hol történt olyan új felismerés, amely ennek a pszichológiai dinamikának a beillesztését megvalósítja. Lehet még kérdezni!*

Innentől a vita az én részvételem nélkül zajlott. A hangfelvételt visszahallgatva, úgy tűnik, se lehetőségem, se ésszerű indokom nem lett volna megszólalni. A különböző tudományterületek felszentelt képviselői vitáztak helyettem/értem/magukért. A felszólalók közül mindössze hárman voltak tagjai a hétfős bizottságnak: László János, Kovács Éva és Kövér György. Tényi Tamás pszichiáter bírálóinak felolvasásával és válaszom elfogadásával nyilvánította ki álláspontját, a PTE BTK Pszichológia Intézetének képviselői pedig – László János kivételével – egyáltalán nem szólaltak meg az eseményen. Így csupán a bizottság nevében beszélő László Jánossal vitatkoztak a bizottság tagjai és a közönség soraiban ülő hozzászólók egyaránt. A vitát az Elnök két megszólalása tagolja. Az első részben az imént idézett kérdésre válaszoltak a hozzászólók, a vita témája pedig az volt, hogy a dolgozat pszichológia-e vagy sem, s ezzel kapcsolatban: mi pszichológia és mi nem az. A moderátor szintén László János volt, ő adott szót a jelentkezőknek, az első körben *tanár úr* illetve *tanárnő* megszólítással. Az első két hozzászóló „Kövér tanár úr” és „Wessely tanárnő” a „nem pszichológus kolléga” pozíciójából válaszoltak a kérdésre. Kövér Györgyöt idézem:

„A bizottság tagjaként szólalok meg. A bizottság már általad kérdezett. Én az ELTE Társadalomtörténeti Doktori Programjának vezetőjeként is olvastam ezt a disszertációt. [...] Én ugyan nagyon szívesen fogadtam volna a társadalomtörténeti doktori programban egy ilyen dolgozatot, de azt gondolom, hogy ehhez nem tudunk volna elég segítséget nyújtani, tehát [...] úgy gondolom, hogy örömteli dolog, hogy a pécsi doktori program ilyen nyitott, hogy egy ilyen történeti dolgozatot is el tud fogadni és föl tud nevelni.”

A vitapartner itt egy másik doktori iskola vezetőjeként pozícionálja magát. A dolgozat így „felszentelten” történeti munka, hiszen a történettudományi doktori iskola vezetője annak tartja. Kérdés, hogy a pszichológus doktoriskola vezetője elfogadja-e, vagy elutasítja a pszichológia lehetséges hozzájárulását egy történeti

dolgozathoz (amennyiben a dolgozat a pszichológia doktori iskolában „nevelődött fel”, de még inkább: ott lett megvédve). A felszólaló egyúttal „lemond” a történeti dolgozat megírásához/megítéléséhez szükséges kompetenciák egy részéről a pszichológia javára úgy, hogy e kompetenciák egyszerre válnak a szerző és az őt befogadó doktori iskola érdemévé, másképpen fogalmazva, kinyilvánítja a pszichológia illetékességét történeti kérdésekben – ezáltal a Történész kompetenciáját annak megítélésében, hogy mi a történettudomány és mi a pszichológia. Azaz (a kérdésre válaszolva): a dolgozat pszichológia.

A következő hozzászólás szintén nem pszichológus pozícióból hangzik el, a megszólaló azonban nem doktori iskola, hanem az egyik témavezető. Wessely Annát idézem:

„A dolgozatnak egyik témavezetője voltam és eszem ágában sincs, hogy én döntssem el, mi az, ami a pszichológia számára jelentős és mi az, ami nem az. [...] Azt gondolom, ha a pszichológia nem pusztán kísérleti pszichológia, hanem valamilyen módon személyiségekkel, biográfiai konstrukciókkal, narratív konstrukciókkal foglalkozik, tehát azzal, amit az egyének maguk csinálnak, és amit mindenfajta sajátos dialógusban csinálnak, akkor ebben az értelemben nagyon komoly, számomra pszichológiaiainak tűnő eredményekkel áll a dolgozat elő, de hát ezt a pszichológusok döntsék el.”

A megszólalás két állítást tartalmaz: egyrészt a pszichológia azzal foglalkozik, ami a dolgozat tárgya és eredménye, másrészt a pszichológusok dolga eldönteni, mi pszichológia és mi nem az. A megszólaló kinyilvánítja, hogy „eszem ágában sincs” átlépni a diszciplína határait, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a pszichológusok éppen a pszichológiát nem veszik észre a dolgozatban, azt, amit „még a diszciplínán innen”, kívülről, a nem pszichológus pozíciójából is látni lehet. Minél inkább pszichológus valaki, annál inkább láthatja, hogy a dolgozat pszichológia. Végül a megszólaló szimbolikusan át is adja a szót a pszichológusoknak. A vita következő felszólalója Erős Ferenc, a dolgozat másik, pszichológus konzulense. Őt idézem:

„Azzal kezdeném, hogy én vagyok a másik témavezetője a dolgozatnak [...] Az elméleti pszichoanalízis programon a kezdetektől fogva kísérem figyelemmel a munkásságát [...] Nagyon sokat beszélünk, hogy erről hogyan lehet gondolkodni, hogyan lehet, milyen módszerekkel lehet elemezni. [...] Nos többször fölmerült ez a bizonyos tudományági besorolás, hogy ez most pszichológia, történelem, történeti pszichológia, pszichohistoria, pszichiátriátörténet és még nem tudom, hányféle diszciplínába lehetne besorolni ezt a dolgozatot, ami szerintem inkább előnyére válik. Na most, az Elméleti Pszichoanalízis Programon az első félévtől kezdve [...] igen fontos szerepet kaptak a pszichoanalízis előzményei és az a szemléletmód, amelyet többek között éppen Foucault képviselt: a diskurzuselemzés, illetve hatalom, morál és az igazság foucault-i megközelítése. [...] Ennyiben ez a dolgozat pszichológiatörténeti munka, nevezhetjük pszichohistoriának, bár a pszichohistoria eléggé széthúzó és tágas fogalom, sok minden belefér. Én magam hajlok arra, hogy a pszichohistoriát elfogadjam mint a dolgozat lehetséges diszciplináris határát. További más pszichológiai kérdéseket is megfogalmaz a dolgozat, [...] az orvos-beteg dinamikájának kérdésére utal Melinda többször is, [...] a felejtés és emlékezés problémája, és ennek a kollektív, különösen a kulturális emlékezettel való kapcsolata [...] Végül pedig itt végig reprezentációkról van szó, narratívan strukturált szövegekről. [...] Tehát itt azt hiszem, nagyon gazdag a választék, hogy a pszichológiai vonatkozásokat fel tudjuk építeni.”

A hozzászólás a pszichológus konzulens és doktori programvezető pozíciójából több stratégiát alkalmaz. Pszichológiává szenteli a dolgozatot azáltal, hogy kinyilvánítja: az Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program tananyagára és a programvezetővel való szakmai konzultációra épül. A pszichológus pozíciójából meghúzza egy „lehetséges diszciplináris határt”, a dolgozatot ide, a „pszichohistoriaként” megnevezett határvonalra helyezi. Harmadrészt pedig felsorolja azokat a „pszichológiai kérdéseket”, amelyek ezen a határvonalon is feltehetőek, és amelyek a pszichológia hagyományos, kanonizált problémafelvetései közé tartoznak. A dolgozat így pszichológia is, meg nem is, a felszólalás egyúttal az Elméleti Pszichoanalízis Program határpozícióját is kijelöli: a diszciplína határterületein, de azon belül – azaz a diszciplína más diszciplínákkal való érintkezési felületein is létezik legitim tudományos pozíció. Itt helyezkedik el a dolgozat, és itt helyezkedik el maga a doktori alprogram is.

Terjedelmi okokból röviden foglalom össze az „első kör” további hozzászólásait. A következő két felszólaló szintén pszichológusi pozícióból érvel. Csabai Márta az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársaként a dolgozatot a pszichológia főáramába helyezi, a felszólalásból idézve: „A pszichológia klinikai alkalmazásainak – a klinikai pszichológiának, pszichoterápiának, orvosi- és egészségpszichológiának – a kezdetektől fogva kiemelt dilemmája a terapeuta-páciens viszony hatása a betegség alakulására, de amint arra az utóbbi évtizedek kutatásai utalnak, annak diagnózisára, definíciójára is. Kovai Melinda disszertációja is ezt a rendkívül fontos kérdést állítja a középpontba.” A felszólalás hosszasan fejtegeti az egészségpszichológia kortárs nemzetközi trendjeit, amelyeket szerinte a dolgozat is követ, és amely a disszertációt (öt idézve) „az Elméleti Pszichoanalízis Alprogramban elkészült eddigi egyik legoriginálisabb dolgozattá teszi”. Erdélyi Ildikó kiképző pszichoanalitikus és a Károli Egyetem emeritus pszichológia professzora szintén saját szakterületére helyezi a disszertációt, (öt idézve) a dolgozat a „pszichiátria dinamikus pszichológiai illetve pszichoanalitikus szemléletű elképzelésén” alapul, „Kovai Melinda originális munkáját a dinamikus pszichológián, pszichoanalízisen nevelkedett szakemberek fogják nagy haszonnal forgatni.”

Több hozzászóló az első körben nem volt. László János válaszolt a pszichológus és nem pszichológus kollégák válaszára.

„Nyilvánvaló és gyakori tapasztalat, hogy sok mindennel úgy vagyunk, hogy azt látjuk a dolgozatban, hát amit mi látunk benne. És hát én örömmel hallottam Feritől, hogy narratív pszichológia, szociális reprezentáció benne lehetne szerinte. Ő látja benne, én nem látom benne. Tehát nem láttam benne azt, hogy akár a szociális reprezentációs elmélethez, akár bármely más pszichológiai elmélethez valamennyire is kapcsolódna, legyen az a dinamikus elmélet is akár. Tehát bármennyire is divergál, vagyis sokféle lehet a pszichológia, Panninak igaza van természetesen, és ezt pont itt nem kell mondani, ahol tényleg a jelentéskonstrukció legkülönbözőbb formáit elemezzük pszichológiai módszerekkel. De ebben a dolgozatban nagyon nehéz találni olyan pszichológiailag megragadható fogalmat, amihez azt a mondanivalót, amiben a szerző történetileg, pszichiátriailag illetve tudásszociológiailag nyilvánvalóan nagyon jó, mert azt mondjátok, hogy ez nagyon jó és én ezt elhiszem nektek.

De én meg azt látom ebben a munkában, hogy ebben bizony az a fajta pszichológiai tudás, aminek a nyomán egy fokozatot kiadunk, egy fokozatot, amely pszichológia oktatására, pszichológia kutatására, pszichológiai pályázat elbírálására és így tovább jogosít. Tehát nekünk azt kell megfontolnunk, hogy van-e ebben a dolgozatban egy olyan pszichológiai tudás, akármilyen, ami, hogy is mondjam, egyes területein a pszichológiának megfelel. És ez egy nagy kérdés továbbra is. [Nekem címezve] Most se kívánsz semmit mondani?”

A megszólalás – részben legalábbis – hangnemet váltott. Erős tanár úrból Feri lett, Wessely tanárnőből Panni, harmadik személyű jelöltből pedig tegező viszony. A hozzám intézett kérdésre a közönségből (a „felszentelt” kollégák szájából) érkezett bekiabálás formájában reakció, miszerint: „Ez nem kérdés!”, „Ezt már kérdezted!”. Ezt magam is így éreztem, így csupán azt válaszoltam: „Csak annyit tudok mondani, hogy van” (mármint a dolgozatban releváns pszichológiai tudás). A megszólaló a kollegiális viszonyokat az informális-baráti megszólítások révén sajátosan, paternalista módon hierarchizálja. A dolgozatban (többes számban, amely értelemszerűen a megszólalót is magában foglalja) „azt látjuk, hát amit látunk benne”. Feri, Panni és mások sajnos esendő tapasztalóként olyasmit látnak a dolgozatban, amit a megszólaló nem lát, így a megszólalás logikája szerint nem is lehet benne. A megszólaló olyan tudományos igazságot hozott létre, amely Bourdieu szavait kiforgatva: „önmagát nem tekinti nézőpontnak, és az abszolútum igazságában méretik meg.”³ Feri, Panni és mások tudományos pozíciójából így csupán hétköznapi, vágyvezérelt tekintet nyílik, szemben a megszólaló tudományos pillantásával, aki azt látja, ami van (pontosabban azt, ami nincs). A megszólaló a pszichológuspozícióból érkező illetve a dolgozatot a pszichológia diszciplínájába helyező összes felszólalást elutasítja, mondván, hogy „elfogadja” a hozzászólók véleményét, miszerint a disszertáció jó történeti, pszichiátriátörténeti, tudásszociológiai dolgozat. A tudományos pszichológia itt egyetlen totális pozíció, amelyet a Bizottság („mi”) képvisel az Elnök megszólalásain keresztül. Többes számban (feltehetően továbbra is a bizottság nevében beszélve) újabb körre invitálja a résztvevőket: „fontoljuk meg együtt”, hogy e megszólalás ismeretében kiadható-e a doktori fokozat. Másképpen fogalmazva: vajon kiadható-e a doktori fokozat, ha a bizottság nem javasolja?

A vita második része már nem a pszichológiáról, hanem a PhD fokozatról és magáról a tudományosságról szólt. A hozzászólások egy része a jelöltet pozícionálta a tudományos mezőben. Kende Anna és Erdélyi Ildikó tanszékvezetőként és kollégaként pszichológia szakon folytatott egyetemi oktatói tevékenységemre hívták fel a figyelmet. Más felszólalások explicit módon a tudományosság és a diszciplína státuszának a tudósközösség által konstruált voltára és a belépés aktusára irányulnak. Kovács Évát idézem:

„Csak hogy oldjam ezt a feszültséget. Tehát én szerintem mindig így van egy ilyen nagyon jó dolgozattal, ami diszciplinárisan nem jól beágyazható, hogy nehezen tudnak az emberek szigorú diszciplináris elvek szerint dönteni. Épp ezért azt gondolom, lehet más szinten is elgondolni ezt a dolgozatot, akár a befektetett munka, akár a tudományos eredmények, azok a konferenciák, ahol Kovai Melinda ezeket a fejezeteket bemutatta. Voltam páron és ezek a tanulmányok kifejezetten pszichológusi és pszichiáteri közönségnek már meg lettek mutatva és egyáltalán nem volt kérdés, hogy ez illik-e a diszciplínába vagy sem. Tehát befogadta valamilyen módon a tudományos közösség.”

Erős Ferencet idézve:

„Nem egy szabályos dolgozat abban az értelemben, hogy valamelyik diszciplínába, valamelyik öntőformába szabályosan beleilljen. Akármelyik öntőformába lötytyintjük [...] mindenütt identitásválságot okoz. Egy kicsit kilöttyen ebből az öntőformából. Na most ennek az aktusnak az a célja, hogy végül is valamilyen öntőformába befogadjuk és ez az öntőforma egy kellő biztonságot nyújthat arra, hogy a továbbiakban a pályája úgy alakuljon, hogy a saját kutatásait tudja folytatni.”

László János, a „jelölt” és a tudományosság státuszára utoljára Kövér György reflektált:

„Nekem az jutott eszembe, amikor föltetted Melindának a kérdést, hogy mi új van a dolgozatban a pszichológia szempontjából, akkor én azt válaszoltam volna [nekem címezve], legalábbis egy ponton a helyedben, hogy van egy olyan esettanulmányom, amikor egy pszichológus kerül be a Lipótra és ez szerintem minden pszichológusnak tanulságos.”

Ezek után a bizottság visszavonult, majd nyilvánosan kihirdette, hogy a titkos szavazás eredményeként, egyetlen ponttal az alsó határ fölött, *rite* minősítéssel javasolja a doktori fokozat megadását. A döntéshez a bizottság semmiféle indoklást nem fűzött, a PTE BTK Pszichológiai Intézetének bizottságbeli képviselői (Bereczkei Tamás, Gyöngyösiné Kiss Enikő, Vincze Orsolya) ekkor sem szólaltak meg. Utólag, informális módon kiderült, hogy Vincze Orsolya, intézeti kollégáival ellentétben, nem egy ponttal szavazott.

A védés után, a szokásoknak megfelelően, a közeli *Paulus* étteremben vendégül láttam a jelenlévőket némi pogácsára meg egy italra. Barátaimmal, kollégáimmal egy korsó sör mellett beszélgettünk arról, hogy „húbazzmeg, ezt nem hiszem el”. A fogadáson megjelent László János is, kedélyesen elbeszélgetett Pannival, Ferivel és a többiekkel családról, gyerekekről, unokákról, majd búcsúzóul odajött hozzám, gratulált a doktori fokozathoz és kezet nyújtott. Gondolkodás nélkül kezet fogtam vele.

Azóta sokat tűnődtem a történeten: miféle játéknak lettem én résztvevője? Miféle szerepet alakítottak a többiek? Hogyan lehetséges az, hogy noha a játék résztvevőinek többsége velem együtt úgy gondolja, „igazságtalan”, ami történt, a helyzet – ahogyan maga a disszertáció is – nem szól másról, mint a tudományos igazság megképződéséről? Kinek van itt „igaza”? Egyáltalán értelmes-e egy ilyen kérdésfelvetés?

Egy lehetséges, és (szerencsére) tudományosan vitatható válasz a kérdésre: „*A tudományos harc tétjének meghatározása maga is a tudományos harc tétjeinek egyike, s ebből következően azok kerülnek domináns pozícióba, akik a tudomány egy olyan meghatározását képesek elfogadtatni, amely szerint a tudomány akkor működik a legjobban, ha a tudósok olyanok, amilyenek ők maguk is, és azt teszik, illetve birtokolják, amit ők is tesznek, illetve birtokolnak.*”⁴

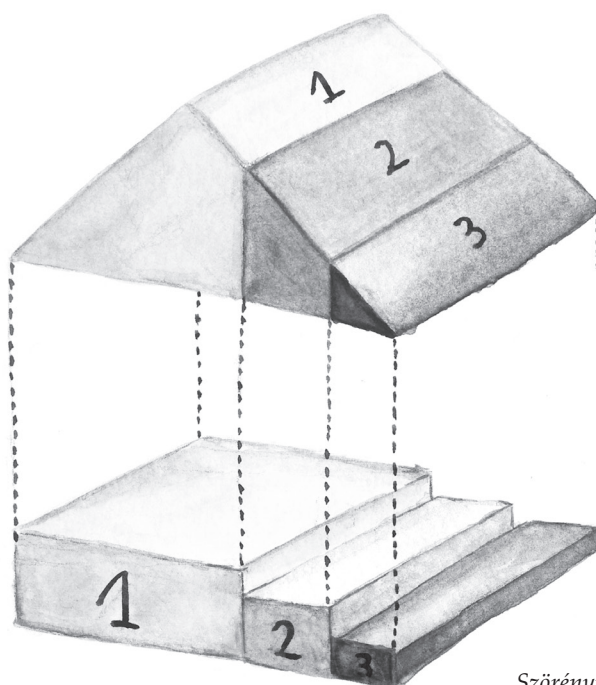
Kovai Melinda

¹ A tanulmány az ELTE Társadalomtudományi Karán 2011 márciusában, Wessely Anna 60. születésnapjára rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A doktori védésen dolgozatom egyik konzulenseként Wessely Anna is jelen volt, ez az előadás elsősorban ajándék számára: a történetből csinált „értelmes játék”.

² Bourdieu, Pierre: *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat, Budapest, 2005, 159.

³ Bourdieu, Pierre: *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat, Budapest, 2005.

⁴ Bourdieu, Pierre: „A tudományos mező”, *Replika* 67, 2009, 16.

Szörényi Beatrix munkája

KUTAKODÓ CIVILEK

Fotó: Fekete Zsolt

Két olyan történetet mutatunk itt be, amelyeknek civil szervezetek, illetve civilek a főszereplői. Mint ilyenek segíteni, fejleszteni, felzárkóztatni, illetve civilizálni szeretnének. Ennek érdekében megfelelő tudással vannak felvértezve, amelyet annál is könnyebben alkalmazhatnak, mint hogy világosan kijelölt feladat elvégzésére szerződtek. Ez a tudás azonban, úgy tűnik, minduntalan kudarcot vall, amint a segítségnyújtás terepének sajátosságaival szembesül.

A történetekben szereplő civil szervezetek paradox módon állami ideológiákat képviselnek: az egyik esetben a nemzetállam partikuláris ideológiáját próbálják meg érvényesíteni; a másikban pedig éppen ellenkezőleg, az emberi jogok univerzalisztikus ideológiáját akarják meggyökereztetni – amelyet a nemzetközi szinten szintén bizonyos államok képviselnek. Csakhogy e törekvésükben gyakran kevésbé lesznek sikeresek. E sikertelenség okait egy-egy jól dokumentált eseten keresztül mutatjuk be, amelyekből kitűnik, hogy különböző tudások és politikai célok miképp

konfrontálódnak egymással vagy kerülnek közös platformra a szervezetek tevékenységében. A segítségnyújtás, a beavatkozás, a felemelés mint célok megvalósítása, konfrontálódás következtében minduntalan félresiklik, és igen érdekes eredményekre vezet.

Ez történik például a Sierra Leone-i történetben, amikor is az emberi jogi civil szervezetek egy állítólagos rituális gyermekkínzás esetének kivizsgálására sietnek. Az esetet arra szeretnék felhasználni, hogy a hagyományos szokások és törvénykezés rossz hírét keltsék. Stratégiájuk azonban csődöt mond, mivel kiderül, nem az történt, amit gondoltak, s ami valójában történt, csak azért válhatott esetté, mert eleve emberi jogi kategóriákban próbálták meg értelmezni, amelyek pedig nem voltak rá alkalmazhatók. A civil szervezetek képviselői azonban ekkor sem esnek kétségbe (jóllehet belátják, tévedtek, bár nyilvánosan ezt nem ismerik el), hanem emberi jogi nyelvezetüket megpróbálják az adott helyzethez adaptálni, és olyan dolgokban ítéletet mondani, amelyekben sem tudásuk, sem legitimációjuk alapján nem lennének illetékesek. Ezáltal látszólag győzelmet aratnak, programjukat továbbra is képviselhetik, valójában azonban beavatkozásuk nyomtalanul semmivé foszlik, amint elhagyják a terepet.

Ugyanez történik Moldvában a „csángómentő” civil szervezetekkel, amelyek valamely őseredeti magyar kultúrát és identitást igyekeznek fellelni a csángóknál, amely sürgős védelemre szorul, minthogy veszélyeztetettnek látszik az idegen nemzetállam keretein belül. Azonban minduntalan kiderül, hogy a „csángómentés” olyan képzeletbeli identitás és kultúra megőrzésére irányul, amely a csángóknak egyáltalán nem a sajátjuk. Ekkor, bizonyos aktivisták számára a civil tevékenység értelme átalakul, csak hogy névleges és nyilvános célja megváltozna: immár a fejlesztés, felemelés, civilizálás kerülhet a fókuszba, anélkül, hogy a nyelv és a népi kultúra (vagy amit annak vélnek) megőrzése nem vesztek el reprezentációs és retorikai jelentőségüket.

A civil szervezetek helyét hagyományosan az állammal, a kormányzati szervezetekkel szemben szokták kijelölni, mind tevékenységi körüket, mind vallott nézeteiket, ideológiájukat tekintve. Sőt, elvben a civil szervezetek gyakori feladata az állam kontrollja, hiszen valamilyen, közelebbről meg nem határozott értelemben a „civil társadalmat” képviselik. Az egyik esetben, a nyugat-afrikai terepen, nyilvánvaló, hogy a civilség csak látszólag képviseli az állam, illetve az állami tudás ellenpontját, hiszen a fejlesztés ideológiájában illetve az emberi jogok terjesztésében inkább – legalábbis ennek „progresszív” elemeivel – összeforrnak. Amennyiben a civilek „civilizációs tevékenységet” fejtenek ki, annyiban nyilván inkább a helyi, „őshonos” civilektől határolódnak el, s sokkal kevésbé az államtól. Ugyanakkor védelmet is biztosíthatnak az állammal szemben a hozzájuk forduló civileknek. De ugyanígy nyilvánvaló, hogy a Moldvában tevékenykedő magyarországi csángómentők olyan, nemzetállami értelemben releváns tudással érkeznek terepükre, amely ehelyütt pont semmit sem jelent, avagy igencsak alárendelt ahhoz képest, amit a helyiek a maguk szempontjából fontosnak látnak (a romániai kontextusban való érvényesülés, külföldi munkavállalás, stb.). Vajon mit kezdenek egymással ebben a helyzetben a civil szervezetek és a civilek? Létrejöhetnek-e találkozási pontok az eltérő és gyakran egymásnak ellentmondó perspektívák és tudások között?

A Bundu asszonyok esete az Amerikai Egyesült Államok elnökével

Az „Emberi Jogok” számos hasznáról és haszontalanságáról

Ez a történet valójában nem a Bundu asszonyokról, és nem is az amerikai elnökről szól, hanem meglepő találkozásukról egy isten háta mögötti faluban, valahol Nyugat-Afrikában. Bár ez a találkozás pusztán retorikai, következményei nagyon is valóságosak.

Első szín

Tárgyalóterem egy civil szervezeteknek fenntartott irodaházban, egy nyugat-afrikai ország fővárosában

Szereplők:

Civil szervezetek képviselői

A levezető elnök

A vendég (egy megyei Emberi Jogi Bizottság elnöke)

A vendéglátó (befolyásos jogvédő szervezet képviselője)

A megtúrt kívülálló (a szerző)

Megidézve:

UNDP

UNIPSIL

A kormány

A Bundu asszonyok

Egy ártatlanul meghurcolt apa

Egy ártatlanul megvádolt fiú

Egy hagyományos uralkodó (*Paramount Chief*)¹

Emberi Jogok

Jogrend (*rule of law*)

Gyermekek elleni erőszak (*child abuse*)

Női körülmetélés (*FGM azaz female genital mutilation*)

Szokásjog (*customary law*)

Beavatás

Emberáldozat

A bonyodalom

Az Emberjogi Civil Fórum² havonta egyszer ülésezik. A Fórum országos hatáskörű, de a központja a fővárosban van. Szokás szerint a tagszervezetek a nagygyűlés előtt külön is összegyűlnek az alapító ENSZ segélyszervezet, az UNDP jelenléte nélkül.

Azon a bizonyos kedd délután, 2009 áprilisában egy tucatnyi tagszervezet képviselője találkozott egy civil szervezetek számára fenntartott irodaépület szellős második emeleti helyiségében. A rutinszerűen zajló találkozót egy nem várt esemény szakította félbe, amely messzire ható következményekkel járt.

Az egyik megyei Emberjogi Bizottság³ elnöke csakis azért tette meg a fővárosba vezető hosszú utat, hogy a Fórum segítségét kérje egy súlyos emberi jogi sérelmi ügyben. A történet röviden így szólt:

„Egy közeli faluban az 'asszonyok' visszaéltek a 'társasági vircsaftjukkal'. Egy 17 éves fiú éppen a verandán aludt, amikor az asszonyok megjelentek, és magukkal vitték az „erdőbe”. Később az asszonyok jelentették a főnöknek az esetet, és súlyos kártérítést követeltek. Az apa, aki szegény ember és nem tud fizetni, egy fiatal lányt küldött, hogy kiválassza a fiát, de a nők nem elégedtek meg ennyivel, és most már hét lányt követelnek ráadásaképpen a többi jószágon fölül.”

Nehéz lenne megmondani, hogy a vendég szavait követő csend a kíváncsiság, a felháborodás, az együttérzés vagy az elhatárolódás jele volt-e. A hallgatóságot valószínűleg megosztották az elhangzottak. Egy dologban azonban egység uralkodott: senkinek nem okozott gondot, hogy az első hallásra meglehetősen rejtélyes vádbeszédet értelmezze.

A „társasági vircsaft” (*society business*) némileg mondén kifejezése egyértelműen a titkos társaságokra utal. A titkos társaságok rendszere egész Nyugat-Afrikában elterjedt, de az egyes országokban különböző jelentőséggel bír. Történetünk helyszínén a hagyomány máig élő, és a titkos társaságok komoly szerephez jutnak a helyi, sőt, bizonyos mértékig még az állami politikában is. A szigorúan elkülönülő férfi és női társaságok etnikai alapon szerveződnek, az alapstruktúra azonban minden esetben azonos. A társaságokat a beavatással megszerzett titkos tudás,

a társadalmi viszonyok szigorú szabályozása és bizonyos, a társadalmi pozíciókra és helyzetekre érzékeny kommunikációs formák jellemzik. A *Sande*, más néven *Bundu* az egyik legfontosabb női társaság. A női beavatás elválaszthatatlan része a klitoridektómia, vagyis a női körülmetélés. Ez a szertartás teszi a nőt társadalmilag alkalmassá a házasságra. A beavatást az úgynevezett „titkos erdőben” (*secret bush*) végzik, valójában egy, a falutól nem túl messzire eső elkerített házban, ahol a neofitákat elkülönítve tartják mindaddig, amíg a seb be nem gyógyul, és a tanulási folyamat be nem fejeződik. A beavatási szertartás alatt az asszonyok többször is elhagyják titkos rejtekhelyüket, és énekelve-táncolva megjelennek a faluban. Ilyenkor a férfiak és a beavatatlanok elrejtőznek. Ha a nők ekkor rajtakapnak valakit, hogy kilesi őket, joguk van a bűnöst elragadni és magukkal vinni – ha nőről van szó, akár erőszakkal beavatni.⁴ A beavatottak számának növelése emeli a társaság tekintélyét szimbolikus és gazdasági értelemben egyaránt. A lányok elkülönítése a bőség időszaka, hiszen a családok, olykor a reménybeli férjek, bőségesen megfizetik az oktatás költségeit. A tabuk megsértése szintén pénz-, illetőleg természetbeni büntetés megfizetésével jár, amely további bevételi forrást jelent a titkos társaság előljárói számára.

A történet „nyersfordítása” mindezek alapján valahogy így hangzana:

„A *Bundu* társaság nőtagjai beavatási szertartást tartottak valahol egy faluban. Éjnek évadján előjöttek rejtekhelyükről, hogy énekelve felvonuljanak a falu utcáin. Ahogy illik, a falu apraja-nagyja bemenekült a házakba, és gondosan bezárkózott. Akadt azonban egy fiú, aki nem engedelmeskedett az előírásnak, békesen aludt a verandán, amikor az asszonyok megérkeztek. Mikor ezek felfedezték az alvót, haragjukban magukkal hurcolták és csak a jó ég tudja, milyen megpróbáltatásoknak vetették alá büntetésképpen. Ezzel azonban nem érték be, panasza mentek a főnökhöz (azaz a hagyományos uralkodóhoz – *Paramount Chief*). Tetemes kártérítést követelnek, amelynek a kifizetése várhatóan nyomorba és végveszélybe dönt majd egy tisztességes embert, a fiú szerencsétlen apját. A történet mellékszála, hogy a sértett nők a pénzbüntetés mellett 7 lányt is követelnek, azért, hogy beavathassák őket a többiekkel együtt. A lányokat a vétkes családnak kell előállítania és ez további anyagi terhekkel jár majd, hiszen a beavatás ideje alatt bőséges élelemről és ajándékokról kell gondoskodniuk a *Bundu* asszonyok és a beavatandó lányok számára.”

A szereplők

A megbeszélésen egybegyűltek számára a fenti olvasat magától értetődő. A történet által megidézett világ ismerősnek tűnik fel számukra, amennyiben saját világuk részét alkotja. Ez az otthonosság közös

alapot teremt az eset elbeszélését követő rövid vitához, annak ellenére, hogy mindent összevetve, az egybegyűltek igen színes gyülekezetet alkotnak. Vannak köztük egy-két főt számláló szervezet képviselői és nagy múltra visszatekintő, széles bázissal rendelkező ernyőszervezetek delegáltjai, nem ritka az sem, hogy valaki egyszerre több szervezetet képvisel. A legtöbbjük férfi, de akad köztük néhány nő is, a nagyon fiataltól a középkorúig. Ezen kívül a gyülekezet etnikailag is, vallásilag is megosztott. Még egy-két külföldi is képviselteti magát: két afrikai és egyetlen fehéreként a szerző.

A platform tagszervezetei számára a közös nevezőt az Emberi Jogok védelme jelenti, hiszen a Fórumot az UNDP deklarálta a szétszórt emberi jogi szervezetek tömörítésére hozta létre 2008-ban, 50 belépő tagszervezettel, azért, hogy a végzetesen gyengének ítélt civil szféra „kapacitását bővítse”, valamint segítse őket a kormányzattal való kommunikációban. Az UNDP tehát saját meghatározása szerint egyfajta közvetítő szerepet szándékozik betölteni az állam és a nem állami szervezetek között. E szerep betöltését némileg nehezíti, hogy az ENSZ nem tekinthető elfogulatlan harmadik félnek, ugyanis egyúttal a politikai és közélet minden színterére kiterjedő lázas újjáépítési folyamat meghatározó szereplője a kormány mellett, amelyet aktívan támogat.⁵ Határozott agendával és pontos elképzelésekkel rendelkezik arról, hogyan kellene kinéznie a helyi modernizációnak a „felelősségteljes kormányzás” (*good governance*), a jogállamiság (*rule of law*), a részvételi demokrácia (*participation, democracy*) és az emberi jogok (*Human Rights*) elveinek szem előtt tartásával. A „kommunikáció megkönnyítését” ezért csak egy hajszál választja el a nyomásgyakorlástól abban a helyzetben, amikor a kormány függetlenségét is kérdésessé teszi az, hogy a kormányzati reform nagyrészt kívülről finanszírozott, a civil szektor pedig még inkább kiszolgáltatott a fejlesztési pénzek elosztási rendszerének és a nemzetközi színtereket meghatározó, időről időre változó fejlesztési prioritásoknak.

Ezt a kiszolgáltatottságot nemhogy csökkentené, inkább növeli az, hogy a civil szervezetek a gazdasági szférának egy olyan viszonylag kivételezett szegmensét képviselik, ahol – hála a pályázati rendszernek és a donor-kedvezményezett viszony piramisszerű felépítésének – áramlik a pénz a helyi kisebb-nagyobb civil szervezeteknek, még ha olyannyira akadozva és szelektíven is, a transznacionális normatív szervezetektől⁶ a kormánysszervezetektől,⁷ illetve a nemzetközi NGO-któl is. És a pénzzel együtt másfajta javakra is számíthatnak: a civil szféra kiterjedt társadalmi hálót, pozíciót, szimbolikus és társadalmi tőkét biztosít sokaknak. A „civilség” előnyei távolabbra is kihatnak. A kölcsönös informális szívesességek hálózatai nem maradnak meg a szervezeti keretek határai között, ugyanis a helyi közösségekre is kiterjednek.

Fotó: Fekete Zsolt

Az NGO-k térhódítása és a projektársadalom létrejötte összefügg azzal a 80-as évek végétől egyre szélesebb körben tért hódító elképzeléssel, hogy a nem kormányzati szervek valamilyen titokzatos módon a civil társadalmat képviselik, a szónak a legmélyebb értelmében, vagyis megtestesítik azt a társadalmi erőt, amely képes az államot kontrollálni és annak esetleges túlkapásaival szembeszállni.⁸ Ez a felfogás támasztotta alá azt a mára már világosan problematikussá vált gondolatot, hogy az NGO-k valamiképpen az állam ellenpólusát képviselik. Egy neoliberais világrendben azonban, ahol a piaci szereplők látszanak átvenni az állam hegemon szerepét, az állammal szembeni fellépést úgy is lehet értékelni, hogy az NGO-k valójában az állambeavatkozás-ellenes neoliberais ideológia kiszolgálói. A vitában a harmadik hang azoké, akik arra hívják fel a figyelmet, hogy az állam és az NGO-k közötti szembenállás a nemzetközi fejlesztés területén már csak azért is látszólagos, mert a vasfüggöny utáni világban az állami érdekek és cselekvési módok maguk is elválaszthatatlanok a globális gazdasági rendszer érdekeitől és cselekvési

módjaitól, ezért az új rendszerben állam, civil társadalom és globális érdekhálózatok szükségszerűen szövetségben állnak. Az összefonódást támasztja alá, hogy az állam (vagy éppen az államokat helyettesítő, azokon fölül álló szervezetek) maga is egyre többször hivatkozik a „civil társadalomra” saját tervei és programjai (sokszor utólagos) legitimálására, valamiféle morálisan tiszta, elvont népakaratra utalva, amelyet a civil szervezetek testesítenének meg.

Így teremtődött meg az az NGO-kkal szembeni paradox kettős elvárás, hogy a fennálló hatalom progresszív (azaz az adott politikai hatalom által progresszívnek kikiáltott) törekvéseihez biztosítsanak társadalmi alapot, ezzel legitimálva azokat, másrészt függetlenségüket őrizve és valamiképpen a „nép” lelkiismeretének szerepében álljanak ellen a hatalom nyomásának. A civil társadalom és az NGO-világ összemosása nyugati felfogást tükröz – amelynek az etnocentrizmusára több szerző is felhívta a figyelmet

– de a civil szektor fergeteges fejlődése és a terminus sikere az afrikai kontinensen azt bizonyítja, hogy a kifejezés és a mögötte álló gondolat világméretben volt képes magába sűríteni a haladásról és a társadalom kívánatos formájáról alkotott különféle elképzeléseket, bizonyára éppen rugalmas kontúrjainak, vagyis annak a képességének köszönhetően, hogy két ellentmondó elvárásnak képes egyszerre megfelelni.

A civil szféra és az Emberi Jogok elkerülhetetlen találkozása tovább növelte az NGO-k legitimitását, és emelte presztízsüket. Erre a találkozása a nemzetközi fejlesztés színterén került sor, egy olyan pillanatban, amikor a modernitáselméletek elbizonytalanodását és a gazdasági felzárkóztatás programjának látványos bukását követően a nemzetközi fejlesztés nemcsak hitét veszítette el, de hitét is önmagában. Az Emberi Jogokra való hivatkozás teljesen új színezetet adott a beavatkozásnak, a racionális megfontolásokat morális alapokra váltotta, így még inkább szükségszerűnek tüntetve fel azt, miközben a fejlesztés a gazdaság, ipar és mezőgazdaság területéről lassan a kormányzat, a jogrendszer, és általában a kulturális gyakorlatok területére csúszott át. Ugyanakkor az emberi jogi diskurzus széleskörű elterjedése némileg elértékteleníti magát a hivatkozási alapot, és az emberi jogi harcok potenciális felforgató erejét bürokratikus gépezetté fokozza le, amely lehetővé teszi, hogy bizonyos, az elithez tartozó érdekcsoportok szelektíven válogatva a jogokból saját nézőpontjuk védelemére használják fel azokat.

Dolgok és személyek, amelyekre a szereplők utalnak?

Az emberi jogi hivatkozások térnyerése és ezzel párhuzamosan a védelmükre kialakított intézményrendszer burjánzó fejlődése néha belső konfliktushoz vezet. A számtalan szereplő elkerülhetetlenül a legitimitásért való küzdelemre kényszerül. Ilyen lappangó versengés alakult ki az ENSZ két szervezete, az UNDP és az UNIPSIL között, legalábbis ez a kép alakult ki a Fórum tagjaiban, akik emiatt úgy érzik, kénytelenek a két nagytekintélyű patrónus érdekszférái között lavírozni. Az UNIPSIL elődszervezete, az UNAMSIL volt az, amelyik már 2002-től Megyei Emberjogi Bizottságokat hozott létre szerte az országban azzal a céllal, hogy helyi szinten összefogja és megerősítse a helyi civil kezdeményezéseket. Az UNDP Emberjogi Civil Fóruma jóval később, csak 2008-ban jött lére, deklaráltan nagyon hasonló célokkal. Az egyik megyei bizottság vezetőjének megjelenése az UNDP Emberjogi Fórumán ezért korántsem banális esemény, megfelelő kezelése következképpen különös körülményt igényel. Határozat születik arról, hogy a Fórum illetékesnek tartja magát az eset kivizsgálásában,

azonban bármilyen végeredménnyel zárul is a vizsgálat, a közös értékelésre meghívják az UNIPSIL-t és az UNDP-t is.

E fontos kérdés tisztázása után nyílik csak mód az eset részletes megtárgyalására. A következő kérdés, amiben egyezsége kell jutni, az azonnali veszély természete, amely a történet áldozatait fenyegeti. Kétséges azonban, ki is itt a fő áldozat, kit fenyeget leginkább veszély, mivel a fókusz állandóan változik. Három jelölt is van az áldozat szerepének betöltésére: a „jóhiszemű” apa, akire a hagyományos uralkodó méltatlanul nagy büntetést kíván róni, az „elrabolt” fiú, akit az incidens nyilvánvalóan „traumatizált” és a „15 éves lány, aki még mindig bent van az erdőben”. Elsőre a lány esetében látszik a külső beavatkozás a leginkább legitimnek, hiszen nem csak az elvont Emberi Jogok, de a konkrét nemzeti törvények is tiltják a kiskorúak beavatását. A jelek szerint azonban a törvényt szinte lehetetlen betartatni. A fiút ért sérelem természete rejtélyesebb, mégis hamarosan ő kerül az előtérbe. Erre utal az egyik fórumtag odavetett megjegyzése:

„Emlékszem egy hasonló esetre, mikor egy kétéves babát raboltak el. A gyereket élve találták meg. Meztelen volt, a karján egy kötél lógott, a homlokán sebhely. Azóta, amikor csak meglát egy felnőttest, megállíthatatlanul üvölt.”

46

– „Emberáldozat” – vágja rá valaki hozzáértően a hallgatóság soraiból.

Az „emberáldozatra” (*human sacrifice*) viszonylag sokszor történik hivatkozás a hétköznapi életben. Értelmezésében azonban óvatosság indokolt, mivel éppen úgy jelentheti az emberi életnek (vagy átvitt értelemben, a test életerejének) elvételét a hatalom vagy valamilyen politikai vagy anyagi haszon reményében (ez gyakori vád, amellyel a sikeres politikusokat és vagyonos embereket illetik), mint az emberi áldozat szimbolikus felcserélését valamilyen más áldozati állatra vagy tárgyra. Itt az elismert párhuzam a fiú és az elrabolt csecsemő között egyértelműen azt mutatja, hogy a hallgatóság hajlamos a fiúval történetekben mágikus rontást látni.

A történetnek anyagi, gyermekvédelmi, női emancipációs és mágikus oldala mellett van egy általános jogi aspektusa is, és végső soron ez látszik felülkerekedni. A meta keret, amelyben mind a három lehetséges áldozatra vonatkozó különböző narratíva elhelyezhető, és amely magyarázza az emberi jogi szóhasználatot, a jogrend védelme. Az eset azáltal válik fontossá, hogy rávilágít a Sierra Leone-i reformok egyik hiányosságára:

„Azzal mindenkinek tisztában kell lennie, hogy tilos mentálisan, vagy fizikailag kínozni egy gyereket [...] sok kihívással kell azonban még szembenéznünk. Vannak olyan törvények az országunkban, amelyek nincsenek összhangban az Emberi Jogokkal [...] Ebben az országban a mai napig

nem létezik a törvények független alkalmazása [...] Vannak olyan, az egész nemzetet érintő stratégiai kérdések, amelyek, reméljük, majd felszínre bukkannak az ügy kapcsán.”

Amennyiben az eset olyan kérdésekre világít rá, amelyek hatással vannak, vagy lehetnek az jogrendszer éppen most folyó reformjára, máris könnyebben érthető, miért tulajdonít neki a Fórum tagsága ilyen rendkívüli jelentőséget.

A civilizációs értékek területi kiegyensúlyozatlanságát hangsúlyozza az egyik aktivista, aki megfogalmazza a civil társadalom felelősségét a hátvidék felvilágosításában és felemelésében: *„Az egyik kihívás, amivel szembe kell néznünk, hogy ne csak a fővárosra tekintsünk, hanem az egész országra”* – figyelmeztet. Az NGO-nyelvezet ilyen módon valamiképpen leképezi azt a duális világképet, amely a Sierra Leone-i társadalmat a gyarmati idők kezdetétől jellemezte és amelyben a civilizáció értékeit a gyarmati világ, azaz a főváros, az elmaradott barbárságot pedig a „bennszülöttek”, azaz a „belső tartományok” képviselték. A projektársadalom fogalmi rendjében ez a kettősség a „civil társadalom” (*civil society*) és a „közösségi emberek” (*community people*) szétválásában jelenik meg. Ez a közösség gyakran nevesítődik úgy is mint „kedvezményezett csoportja” vagy „célcsoport”.

A fogalmi kettősség magával vonja azt a forogatókönyvet, amely alapján a közösség teljesen természetes módon válik a civil társadalom működési terepévé. Jelen esetben rövidesen döntés születik arról, hogy egy néhány fős, önkéntesekből álló „tényfeltáró küldöttséget” indítanak a *Bundu* nők falujába. A küldöttség összetételének meghatározása az utolsó tisztázásra váró kérdés. A részvétel elve az önkéntesség, de a kért pénzügyi hozzájárulás sokaknak kedvét szegi. Végül csak közvetlenül az indulás előtt, a buszpályaudvaron derül fény a megbízottak személyére. A nem túl népes csapatot a Fórum egyik tisztségviselője vezeti. A küldöttség további tagjai egy fiú és egy lány (két, a Fórumhoz bizonytalan szálakkal kötődő egyetemista), valamint a szerző.

Második Szín

Megyeközpont a déli tartományban, az uralkodó székhelye, előbb a Megyei Emberjogi Bizottság irodája, majd az uralkodó háza

Szereplők:

A tényfeltáró küldöttség tagjai: Az UNDP Emberjogi Civil Fórum képviselőiben:

- egy egészségügyi civil szervezet vezetője (a Fórum vezetőségének tagja)
- 2 egyetemista, akik civil aktivistaként nevezik meg magukat
- a szerző

Megyei civil szervezetek képviselői:

A házigazda (a Megyei Emberjogi Bizottság elnöke)
Az uralkodó és családtagjai

Megidézve:

A Bundu asszonyok
Egy ártatlanul (?) meghurcolt apa
Egy ártatlanul (?) megvádolt fiú
Emberi Jogok
Hagyomány, modernitás

A Megyei Emberjogi Bizottság irodájában

Késő délután értünk a megyeszékházba.¹⁰ A küldöttséget az Emberjogi Bizottság elnöke fogadta, ugyanaz a középkorú férfi, aki megjelent a Fórum ülésén. Az elnök mellett felsorakozott fél tucat helyi civil aktivista, jobbára fiatalok, szinte egytől egyig nagyobb, országos vagy nemzetközi hatósugarú NGO, ernyőszervezet vagy federáció helyi irodájának képviselőiben.

Az Emberjogi Bizottság központja megelevenedett, vacsorához a ház előtti poros udvaron terítettek, az asztal körül a vendégek és vendéglátók kényelmesen megtárgyalhatták az esetet. Mire a vacsora befejeződött, a csapat többé-kevésbé összekovácsolódott. Bár a vendéglátó korban is, rangban is megelőzte a küldöttség vezetőjét, valamiképpen mégis az utóbbi irányította a beszélgetést: „Azért jöttünk a fővárosból, hogy megállapítsuk az igazságot” – kezdte ünnepélyesen a bemutatkozást. A vendéglátó elnök röviden újra összefoglalta, amit a történetekről tudni kell, lényegében megismételve a korábban elmondottakat. Élénken ecsetelte az apa aggodalmait és a „megkínzott” fiú szenvedéseit. A kínzás motívuma már a Fórumon is felmerült, de míg korábban csak homályos utalások történtek rá, most konkrét részletekre derült fény. Megtudtuk, hogy „a fiút levelekkel mosdatták le, valamint enni és inni adtak neki...”. Az elhangzottakra a hallgatóság a szájalom, a borzadály és a felháborodás keverékével válaszolt. Valaki hangosan kimondta a mindnyájukat foglalkoztató következtetést: „kegyetlenül megkínzották [...] nem fog sokáig élni”.

Ez a felkiáltás újabb talányt sejtet. A nők cselekedeteit valójában többféleképpen lehet értelmezni. A füvek manipulálása mágikus erők igénybevételét sejteti. Márpedig a mágikus erőket – akárcsak a gyógyfüveket – jó és rossz célokra – védelemre és támadásra – egyaránt fel lehet használni. A harcosok varázsfüvekkel dörzsölték be magukat, hogy testüket golyóállóvá tegyék, varázsfüveket használnak a halászok is, amikor a nyílt tengerre hajóznak, és azt mondják, a boszorkányok is a varázsfüveknek köszönhetik ármányos képességüket az éjszakai repülésre. A füvek használata és bizonyos ételek mágikus ereje

ugyanakkor a nemi szerepek határait is rámutatnak. Ami az egyik nem számára mágikus védelmet jelent, az adott esetben a másik nem tagjai számára halálos fenyegetés. Senki sem ehet például abból az ételből, amit az asszonyok maguknak készítenek a szent erdőben, kivéve egyetlen fajta ételt, amit az asszonyok kiküldenek a faluba a családjukban nevelkedő kisgyermek számára, és amely ezeknek a gyerekeknek védelmet biztosít, míg mindenki más számára mérgező. Az tehát nem kérdéses, hogy a füvek, amelyekkel a fiút megmosdatták, és az étel, amivel megetették, mágikus erőt hordoztak. Azt kell eldönteni, ártó vagy óvó erőről van szó. A küldöttség tagjai számára nem fér hozzá kétség, hogy az előbbi az igazság. Azonban, bár mágikus ügyekben vitathatatlanul a hagyományos intézmények (a titkos társaság és az uralkodó) hivatottak intézkedni, most az a tétje a küldöttség missziójának, sikerül-e hatáskörébe vonni, azaz emberi jogi kérdésként feltüntetni egy szokásjoggal és bűbájossággal kapcsolatos ügyet.

Nem mintha a szokásjog nem lenne problematikus. Sokan panaszkodnak rá, hiszen az egyes főnökök belátására (bölcsségére, becsületességére és gyakorlatára) van bízva a kiszabott büntetések nagysága. Ráadásul a főnökök nem csak a büntetést hajtják be, hanem a jogi szolgáltatás árát is, amely bizonyos esetekben igen borsos lehet. Ennek ellenére a helyi tradicionális bíróságok virágzanak. Bár elvben semmi sem akadályozza meg a sértetteket, hogy ha jónak látják, inkább a hivatalos megyei bíróságokhoz forduljanak, azonban az utazás így is, úgy is megdrágítja az eljárást, és valójában a panaszosok nem bíznak okvetlenül jobban a távoli adminisztratív rendszerben, mint abban, amit ismernek, és amelynek a befolyásolására mégis nagyobb esélyük van, annak közelsége miatt is. A kettős jogrendszerből eredő problémák megoldására számtalan (általában külföldi finanszírozású és háttérű) kormány szintű, vagy NGO¹¹ törekvés létezik. Ezek általában a vidéki lakosság felvilágosításával (*awareness raising*), a hagyományos jogi szereplők oktatásával (*training*) és a falusi bíróságok melletti civil jogorvoslati irodák (*para-legal services*) felállításával foglalkoznak. A nehézségeket tovább fokozza, hogy az új joggyakorlók szintén nem jogászok, hanem a feladatra tréningekkel felkészített civilek, azaz NGO-munkások.

Az estébe nyúló egyeztetés és vacsora után a vendégeknek – emlékeztet a házigazda – fel kell keresniük az uralkodót, hogy a „térdére ülve” kérjék jóindulatát és vendégszeretetét, a kérést a hagyományoknak megfelelően megerősítve egy „kóladióval”, azaz a kólát szimbolikusan helyettesítő kisebb pénzadománnyal. A főnöknek, és ez által a hagyománynak kijáró tisztelet kifejezése kötelező még az NGO-munkásokra nézve is. Azt, hogy a hagyománytiszteletet nem mindig könnyű összeegyeztetni a civil aktivizmussal, elárulja az elnök egy odavetett megjegyzése, aki

Fotó: Fekete Zsolt

búcsúzásképpen még figyelmezteti a vendégeit: „Azután, ha az uralkodóhoz mentek, ne hagyjátok, hogy a hagyomány beárnyékolja az Emberi Jogokat!”.

Az uralkodó házában

Az uralkodó idős, szemüveges, szikár férfi, már vár bennünket házában tornácán. Fáradtnak tűnik, az első benyomást azonban hamar meghazudtolja élénk tekintete és erélyes fellépése. Érezhető, hogy udvariassági vizitnél jóval többről van most szó, hiszen a vizsgálat körültekintő lebonyolításához szükséges a főnök meghallgatása is. Utóbbi valószínűleg tudatában van a helyzet visszásságának, de az udvariasság őt is kötelezi, nem utasíthatja ki a látogatóit, és nem

szerinte az apa, aki nyilvánvaló módon elhanyagolta a kötelezettségét, mikor nem tanította mőresre a fiát, meg akar szabadulni a büntetés összes terhétől, ami sem morálisan, sem jogilag nem helyénvaló. Leginkább azért nem, mert fenyegeti a fennálló jogrendszert, és ezáltal a rendet. Siet leszögezni, hogy a maga részéről megtett mindent az elfogulatlan igazságszolgáltatás érdekében. Mivel ő maga már nehezen mozog, két képviselőjét küldte maga helyett, két nőt: egy szekciófőnököt és egy helyi önkormányzati képviselőt, vagyis a kétféle, a hagyományos és a modern közigazgatás¹² két illusztris figuráját, akik helyette és az ő nevében lefolytatták a vizsgálatot és megállapították a jogos büntetés mértékét.

Bár az uralkodó és a küldöttség láthatóan különbözőképpen ítélik meg a helyzetet, abban megegyeznek,

sértegetheti őket nyíltan, ugyanakkor gyengének és határozatlannak sem mutatkozhat. A köszöntésére érkezett idegeneket a hűvös udvariasság, a bosszúság és a gúny hatásos keverékével fogadja. A bemutatkozás során nem mulasztja el megemlíteni, hogy felsőfokú tanulmányokat végzett, és fiatalabb korában sokat utazott. Manapság az uralkodók megítélésében – más, tradicionálisabb szempontok mellett – ezek a tapasztalatok valóban sokat nyomnak a latban, és némileg „modernizálják” a hagyományos uralkodóról kialakított képet.

Az uralkodó mindenekelőtt megköszöni látogatóinak, hogy vették a fáradságot, és oly messziről eljöttek, hogy a maguk szemével győződjenek meg az igazságról. Nem akarja a szájukba adni a következtetést – mondja – ezért tartózkodik attól, hogy részletekbe menő beszámolót adjon, de azért érezteti, hogy az események indítéka szerinte tisztán anyagi természetű. A homályos beszédmód ellenére kiderül, hogy

hogy valamiféleképpen a Modernitás és a Hagymány harcaként fogják fel az események sorozatát, beleértve a jogvédők látogatását is. A főnök látszólag elfogadja a rá osztott szerepet, nem esik neheze a hagyomány védelmezőjeként fellépni, ám hagyomány és modernitás attribútumait megfordítva igyekezik ellenfelei vitorlájából kifogni a szelet: a tudást a tudatlansággal szembeállítva az utóbbit burkoltan, de meglehetősen nyilvánvaló módon a látogatóknak tulajdonítja: „Az a baj az Emberi Jogokkal – mondja, szavait harmadik személyben intézve hozzájuk – hogy manapság bárki hivatkozhat rájuk. Felszedik az embereket az utcán, aztán máris emberjogi harcoknak képzelik magukat. Istenem, add, hogy valaki egy kis tudást csepegtessen ezeknek az embereknek a fejébe!”

Azzal, hogy nem vonja kétségbe az Emberi Jogok beszédmódjának parancsoló erejét, és azt magára is kötelező érvényűnek ismeri el, burkoltan azt hozza a küldöttség tudomására, hogy nem az Emberi

Jogok ütköznek a hagyománnyal, hanem azok, akik a modernitás nevében azokat a maguk javára kifordítják. Még súlyosabb vád, hogy teszik ezt idegen urak szolgálatában, újraterevve a gyarmati helyzetet. „*A fehér ember új gondolatokkal jön, és mindent átalakít – veti oda vendégeinek – de mi nem hagyjuk magunkat!*”

Nem csoda, ha a delegáció tagjai személyükben érzik találva magukat. Ráadásul a látogatás végén a főnök nyíltan hadat üzen: „*A kultúra az kultúra és senki nem fogja tőlünk elvenni!*” – jelenti ki. Végül mégiscsak valamivel barátságosabban azzal bocsátja el látogatóit, hogy az lesz a legjobb, ha a maguk szemével bizonyosodnak meg arról, mi történt, menjenek csak, és teljesítsék küldetésüket. Ehhez két segítséget is ad, a két hölgyet, akik a nevében közvetítettek a *Bundu* asszonyok és a vádlott között, és akik az „ő fülei és szemei lesznek” majd a tényfeltáró vizsgálat alatt. Ezt a „figyelmességet” nem lehet visszautasítani, érezhető, hogy ez nem ajánlat, hanem parancs.

A civilek egymás közt

Mivel az udvari etikett szabályai tiltják, hogy egyenesen vágjanak vissza a főnöknek, a civil aktivisták azzal állnak bosszút, hogy hazafelé menet nem győzik szapulni, egymásra licitálva hozzák fel a bizonyítékokat megátalkodott tudatlansága mellett, csökönyös vénembernek titulálva, aki „nem akarja megérteni a dolgokat”. A főnöki látogatást követő, kulisszák mögötti, vagyis egymás közt lefolytatott beszélgetéshez csatlakozik az Emberjogi Bizottság elnöke és egy ismeretlen férfi, aki újságíróként mutatkozik be. Egy helyi, NGO finanszírozású rádiót üzemeltet, és mint megtudjuk, ő tanácsolta az apának, hogy emeljen panaszt az Emberi Jogi Bizottságnál. Mint egy valódi drámában, a színpad változásával új szereplők bukkannak fel, és új dolgok derülnek ki a régiekről. A Bizottság elnökéről többek között megtudjuk, hogy ő maga is főnök, bár bizonyára kisebb rangban, mint az uralkodó (vagyis nem *Paramount Chief*, legfeljebb falu-, vagy szekciófőnök). Mint előbb az uralkodó, aki igyekezett meggyőzni hallgatóságát, hogy nincs teljes egészében a modernitás ellen, most ő siet hangsúlyozni, hogy hiszen ismeri ő a hagyományt, és nem is szándékszik egy az egyben eltörölni, mert – mondja – van jó hagyomány, és rossz. Az új információk új fényt vetnek a történetekre, így felmerülhet, hogy csupán egy bonyolult és vélhetőleg régebben folyó helyi hatalmi harc egyik állomásához érkeztünk.

Az összefüggés alkalmat ad a történet újbóli összefoglalására, és az elbeszélésben az elnök előzetes szabadkozása ellenére a hagyományhoz való ragaszkodás (*traditionalism*) merül fel, mint a társadalomban található összes baj eredője, meglepő gondolattársítások árán. „A fiút bevonszolták az erdőbe, aztán hajnalban megettették, ami igen furcsa. Később valami

ceremóniának vetették alá, ami még furcsább” – emlékeztet valaki. „Ezért ment ez az ország bele a háborúba” – jegyzi meg epésen válaszképpen egy másik civil aktivista. A hagyomány és az országban nemrégiben dúló háború összekapcsolása valójában arra szolgál, hogy érzékeltesse a hagyomány és elmaradottság közötti kapcsolatot. Ez az elemzés alapjaiban nem különbözik sok nemzetközi szervezet hivatalos jelentésének következtetéseitől. Azonban ellentétben ezekkel, a hagyományos szokások valós rituális hatékonyságából indul ki, és nem azok alaptalanságából. Akárhogy is, a hagyomány mindkét nézőpont szerint a fejlődés útjában áll, márpedig a világnak ezen a részén keveseknek jutna eszébe a fejlődés szükségességét megkérdőjelezni. Tekintve az ország siralmas gazdasági és társadalmi állapotát – a 2009-es Emberi Fejlődési Jelentés (*Human Development Report*) szerint az ország 182-ből a 180. helyen állt –, a változás vágya aligha meglepő.

Harmadik Szín

Falu valahol a déli tartományban

Szereplők:

A tényfeltáró küldöttség tagjai: Az UNDP Emberjogi Civil Fórum és a Megyei Emberjogi Bizottság képviselői

A hagyományos uralkodó képviselői:

– egy szekciófőnök és egy önkormányzati képviselő

A *Bundu* társaság tisztviselői

Az engedetlen/elrabolt fiú

A falu főnöke/az engedetlen fiú apja/nagybátyja

A főnök helyettese

A falu ifjúsági szervezetének vezetője

A falu lakossága (főleg gyerekek, idősek és asszonyok)

Megidézte:

Emberi Jogok

Az Amerikai Egyesült Államok elnöke

Hagyomány, modernitás

A következő napon a delegáció tagjai felkerekedtek, hogy magában a botrányba keveredett faluban folytassák a vizsgálatot. Ehhez először is járművet kellett szerezniük. Felmerült, hogy esetleg a városban működő JSDP program irodájából lehetne autót kölcsönözni, de a tisztviselő, akivel ez okból találkoztunk, láthatólag vonakodott teljesíteni a kérést. A JSDP (*Justice Sector Development Program*) egyike a jogrendszer megreformálását célzó kormányzati programoknak. Fenntartásához az UNIPSIL-is hozzájárul.

Bár a fuvarozást nem sikerül megoldanunk, a programirodában értékes információkat szerzünk. Az első

meglepetés akkor ér, amikor kiderül, az érkezésünket megelőző napon már járt egy „tényfeltáró bizottság a faluban”, még hozzá a JSDP helyi képviselőjének és az Emberjogi Bizottság elnökének kíséretében, aki elfelejtett erről minket értesíteni. Úgy néz ki, a különböző emberjogi szervezetek között a versengés az elsőbbségért a hátvidéken is folytatódik. Végül a piacon bérelünk egy autót sofőrrel. Útközben csatlakoznak hozzánk a főnök „szemei és fülei”, vagyis a két magas rangú tisztségviselő hölgy: a szekciófőnök és a képviselő.

A hosszú előkészületek után a faluban némileg kiábrándító fogadtatás vár. Senkit sem találunk otthon, kivéve a panaszoszt, vagyis az apát, aki kétségbeesetten szabadkozik, amiért sehogy sem tudja előkeríteni a fiát, aki állítólag reggel óta a földeken dolgozik. Borongós idő van, az alacsony felhők, az üres házak és elhagyatott poros udvarok nyomasztó hangulatot árasztanak. A delegáció tagjai céltalanul és egyre idegesebben ógyelegnek az üres házak között, csak az uralkodó két képviselőjével tudnak szóba elegyedni, akik szerencsére szívesen beszélnek.

Végül egy verandán telepszünk le, némi pálmabor is akad, így valamivel jobb hangulatban folyik a beszélgetés. Megtudjuk, hogy a kárvallott apa nem más, mint a falu főnöke. Ez jócskán bonyolítja a helyzetet, hiszen főnökként az ő felelőssége lett volna a rendre ügyelni. Aztán lassacskán az is kiderül, hogy a fiú valójában nem a fia, hanem az unokaöccse. Ez elvileg nem változtat semmit a tényeken, a rokonsági terminusok megengedik, hogy a fiú a nagybátyját apjának szólítsa, annál is inkább, mert a fedele alatt lakik, valószínűleg „nevelt gyermekeként”. Szegényebb rokonok gyakran küldik gyermekeiket módosabb házakba, hogy megosszák a neveltetés terheit, biztosítsák a gyerek iskoláztatását, amire nem tudnák maguk előteremteni a pénzt, de azért is, mert a közfelfogás szerint a vérszerinti szülő hajlamos elkenyeytetni a csemetéit, és a kenyeytetés homlokegyenest ellenkezik azzal, amit errefelé a jó nevelésről gondolnak. A nevelt gyerekek az ellátásért és a nevelésért cserébe kora reggeltől késő estig dolgoznak a ház körül, igaz, ez nem tűnik fel különösebben egy olyan háztartásban, ahol minden gyerek bőségesen kiveszi a részét a házi munkából, attól kezdve, hogy elbír egy vizesvödört. Bár a gyerekek brutális kizsákmányolását és fenyegetését a közvélemény mélyen elítéli, senki nem várja el egy nevelőapától, hogy olyan gyengéden szeresse a nevelt gyerekeit, mint a saját fiát. Ezért mikor megtudjuk, hogy eredetileg a mérges nagybácsi hagyta rá az asszonyokra, vigyék csak magukkal az engedetlen fiút, némi kétség merül fel utólagos kétségbeesése természetével és annak mélyebb okaival kapcsolatban. Úgy tűnik, a nagybácsi csak akkor rohant rémülten magasabb hatósághoz, amikor szembesült az asszonyok anyagi követeléseiével. Az anyagi aspektus egyre nagyobb teret nyer az

elbeszélésben. A két küldött részletesen elmagyarázza, miféle alkudozást folytattak az uralkodó képviselőjében a Bundu asszonyokkal, és hogyan sikerült tetemes engedményt kicsikarni tőlük a megvádolt falufőnök javára. Utóbbi először készségesen elfogadta az új feltételeket, éppen ezért érthetetlen, milyen alapon fellebbez most.

Mindezek az információk az újdonság erejével hatnak a küldöttség tagjaira. Úgy tűnik, a bizottság ezzel teljesítette is küldetését, azaz kiderítette az igazságot, és így dolgavégezetten távozhat, a vezetőjük maga jelenti ki: „a törvény az bizony törvény, és mindenkinek alá kell vetnie magát”. Azonban most, hogy mindenki tud a városiak látogatásáról, lehetetlen lenne lefűjni a falugyűlést arcvesztés nélkül. Így, mikor a falusiak lassan hazatérnek, mégiscsak sor kerül a nyilvános tárgyalásra. Az egyszerre színházi előadást, *palavert* (a konfliktuskezelés hagyományos közösségi módja) és bírósági tárgyalást idéző eseményre a falu közepén álló, a közügyek intézésére szolgáló, oldalt nyitott betonépületben kerül sor. Mint minden formális közösségi esemény, ez is imával kezdődik és a levezető elnök, vagyis a tényfeltáró küldöttség vezetője vállalja magára a szóvivő szerepét.

A civil szervezetek küldöttei és az uralkodó két képviselője a helység hátsó részében elhelyezett asztalnál ülnek, szemben a közönséggel. Utóbbi kezdetben mindössze néhány kósza gyerek és a Bundu társaság pár tisztségviselője, néhány idősebb asszony alkotja, később azonban lassan megtelik a nézőtér, ott van többek közt a főnök helyettese és a helyi ifjúsági szervezet vezetője is. A beidézett tanúk, a falufőnök és a megtévedt/(megkínzott?) fiú az asztalok és a közönség között foglalnak helyet, háttal az embereknek. A fiú sokáig makacsul hallgat, és sötétben néz maga elé. Nagybátyja is zavarban van, de azért készségesen válaszol a kérdésekre, a jelekből ítélve mégsem sikerül a közönséget maga mellé állítania.

Ahogy telik-múlik az idő, helyzete úgy válik egyre kényelmetlenebbé. Valójában már a kezdet kezdetétől világos, hogy inkább vádlottként, mint tanúként néz szembe a bírakkal. Apróbb jelek mutatják, hogy társadalmi státusza megrendült. Így például a tárgyalás elején a vendégek nem neki adják át a főnöknek kijáró, tiszteletet kifejező kólapénzt, hanem a helyettesének és az uralkodót képviselő női szekciófőnöknek. Ezzel szinte már előjáróban rituálisan megfosztják főnöki attribútumaitól, ami annál is érdekesebb, hiszen elvileg az ő kérésére és támogatására érkeztek a faluba. Az ellentmondás rávilágít arra a kettősségre, amely az emberi jogi harcok helyzetét és valószínűleg egész gondolkodását jellemzi. Az egyik oldalon tökéletesen tisztában vannak a hagyományos jogrend elvárásaival, amit a főnök megsértett, egyúttal azonosulnak a közhangulattal, sőt az uralkodó definíciójával, aki az apát/nagybácsit panaszos helyett vádlottként állította be. A másik oldalon nem tudnak és nem is akarnak

Fotó: Fekete Zsolt

kilépni abból a forgatókönyvből, amit a fővárosi aktivistaszerep parancsol rájuk.

Ez a forgatókönyv óhatatlanul szakadékot hoz létre a helyiek és a vendégek között. Ezt továbbmélyítve a küldöttség vezetője azzal kezdi, hogy magát szimbolikusan a globális hatalmi pólusok képviselőivel társítja: „Az UNDP, az UNIPSIL és sok más érdekelt nagy érdeklődéssel várja mi lesz ennek a mai találkozónak az eredménye” – jelenti ki az első pillanatban. És mintha ennyi autoritás kevésnek bizonyulna, még távolabbi szövetségeseihez fordul:

„Az Emberi Jogok velünk vannak. Amikor szavazunk az elnökre, elvárjuk, hogy nemzetközi szinten képviseljen bennünket. A mi elnökünk Amerikába utazott és ott találkozott az Amerikai Egyesült Államok elnökével. A két elnök aláírt egy csomó dokumentumot. Ezentúl az amerikai törvények a mi törvényeink. Nekünk az a dolgunk, hogy ügyeljünk a betartásukra: a civil társadalomnak, a rendőrségnek, a főnököknek, mind az a dolguk, hogy tegyenek meg mindent azért, hogy amit az Elnök aláírt, az teljesüljön.”

Ez a magyarázat végül is nem esik olyan messzire attól, amit az uralkodó is képviselt, igaz, ellenkező hangsúllyal. Nem csoda, ha ebben a megközelítésben az Emberi Jogok a „fehér ember törvényének” tűnnek. Ugyanakkor, Amerika ebben a környezetben nem csak a gyarmati kort és a „fehér ember uralmát”

idézi, hanem valami mást is, ami minden kételkedés és bizalmatlanság dacára csakis osztatlan helyeslést válthat ki. Amerika nem csak fenyegetés, de egyben ígéret is, a fejlődés ígérete. A fejlődésé, ami olyan egyszerű dolgokban mutatkozik meg, hogy van-e elég pénz iskolába küldeni a gyerekeket, van-e nap mint nap elegendő étel, általában abban, mennyire élhető az élet. Józan ésszel nehéz érvelni e törekvések ellen, és ha valamilyen furcsa mágia folytán az út e felé az élet felé az Emberi Jogokon keresztül vezet, mi sem természetesebb, mint habozás nélkül elfogadni a korlátait. Ezt üzeni a tényfeltáró bizottság bevezető beszéde.

A valódi kihallgatásra csak ezek után kerül sor. A tényfeltáró bizottság tagjai előbb a fiút kérik, mesélje el részletesen, mi történt vele. A kérdezett vonakodva válaszol, továbbra is leszeggett fejjel, alig hallható hangon:

„Aznap este vadászni mentem. Késő éjjel értem haza. Fáradt voltam, ezért ledőltem a verandán. Késő volt, azt gondoltam, az asszonyok messze járnak. Nem tudtam, hogy a faluba jönnek. Amikor meghallottam, hogy közelednek, az ajtóhoz rohantam, de zárva volt. Az asszonyok elfogtak. Akkor beszéltek az apámmal és az azt mondta nekik, vigyenek el.”

Ezzel a felelősség egyértelműen az apára hárult. A hallgatóság felmordul. A küldöttség tagjai sem

rejtik véka alá neheztelésüket, most az apához fordulnak, indirekt módon, harmadik személyben beszélnek hozzá, és a kérdéssel egy időben megadják a választ is helyette: „Az asszonyok figyelmeztették az apát az érzésükre. Az apa tovább adta-e a figyelmeztetést? Nem!” A közönség, beleértve a Bundu asszonyokat is, csendben ül, feszülten figyel, senki nem kommentálja a történeteket, a hangulat mégis rosszállástól terhes, az egész szituáció kényelmetlen és megalázó.

Nem kétséges, hogy az apa elhanyagolta a kötelezettségeit, mint (nevelő) szülő, és mint falufőnök egyaránt. Tekintélyvesztésének újabb bizonyságaként az ifjúsági szervezet vezetője szót kér, és állva, a vádolt szemébe nézve feddi meg felelőtlen viselkedéséért. Azonban a leglényegesebb kérdés tisztázására csak most kerül sor, hiszen a bizottságnak azt kell kiderítenie, vajon valóban megkínózták-e a fiút. Amikor nyíltan felteszik neki a kérdést, az csak némán a fejét csóválja. A bizottság vezetője talán megelégedne ennyivel, de most már az uralkodó képviselőin van a sor a kérdésben. Nem tágítanak, nyilvános, kétségbevonhatatlan bizonyítékot akarnak. A következő párbeszéd zajlik le közöttük és a fiú között:

Láttál-e valakit a beavatottak közül?

Nem

Elvittek-e a vízpartra?

Nem.

Igaz-e, hogy mikor kiszabadultál, apád azt mondta, megkínóztak, azért vagy úgy kétségbe esve, és te azt válaszoltad, hogy semmi ilyesmi nem történt?

A fiú erre még lejjebb hajtja a fejét és hallgat. Bármit mondana is ezen túl, vagy az apját, vagy az asszonyokat vádolná hazugsággal, ami egyaránt elképzelhetetlen. A hallgatás azonban a kérdező számára beleegyezés, és diadalmasan néz körbe, mint aki ezt mondja: „ezek után már igazán nincs szükség több kérdésre”. A kérdések és a válaszokból levont következtetés csak látszólag különösebb. A hallgatóság számára, beleértve az emberi jogi harcosokat is, világosan kiderül, hogy a fiút gondosan elkülönítették a női beavatás mágikus-rituális terétől, attól a helytől, ahol a körülmételésre sor kerül, és ami után a lányok sebéit és a kiömlő vért a folyóvíznek kell lemosnia. A fiú büntetése tehát csak annyi volt, hogy az asszonyok magukkal vitték, de távol tartották a valóban szakrális, veszélyes helyektől.

Lassan fény derül arra is, hogyan töltötte a fiú az éjszakát. Nyugodtan, egy gyékényen alva, saját nagyanyja ágya mellett. Erről maga a beavatást végző *Mamy Queen* számol be, aki nem más, mint a fiú nagyanyja. (A *Mamy Queen* formális cím, amely egy nőkből álló közösség vezetői pozícióját jelöli). Tanúnak jelentkezve a közönség soraiból így beszéli el a történeteket:

„Amikor a nők a szobámba kísérték a fiút, meglepődtem és megparancsoltam, hogy senki se nyúljon hozzá egy ujjal se. Adtam neki egy gyékényt, hogy azon aludjon. Reggel gyógyfüvekkel megmosdattam, a nagynénje (a főnök felesége) pedig ételt készített számára és megetette.”

Minél többet tudunk meg a történetről, annál komolytalanabbnak tűnik a kínzás vádja, még a hagyományos nézőpontból is erősen megkérdőjeleződik annak alapján, hogy azokról, akik az ételt és a mágikus fürdővizet készítették, kiderült: a fiú közeli nőrokonai. Így az újabb fordulat fényében a potenciálisan mérgező étel akár védelmet is biztosíthatott a fiúnak. Az egész história egyre inkább egy családi perpatvarra kezd hasonlítani. Méghozzá egy olyan perpatvarra, aminek az igazi tétje az asszonyok által kiszabott büntetés mértéke és képességük, hogy azt meg is fizetessék a vonakodó falufőnökkel. Most a Bundu társaság vezetőjén van a sor, hogy panasszal éljen:

„A főnök azonnal alkudozásba kezdett, hogy kiváltsa a fiút. Nem fogadta el a kiszabott büntetést és az asszonyok végül jócskán engedtek. De a főnök még mindig elégedetlen volt, és az uralkodóhoz rohant igazságért. Az uralkodó küldöttei újabb alkut kötöttek az asszonyokkal és még tovább csökkentették a büntetést. A főnök elfogadta a feltételeket, megígérte, hogy mindent teljesít, mégis tovább ment panaszra az Emberjogiakhoz.”

Nevezett „emberjogiak”, akiknek az eredeti küldetése egyre jobban megkérdőjeleződik, mindazonáltal nem veszítik el a magabiztosságukat. Most, hogy a gyerek-kínzás ügye tárgytalanná vált, minden erejüket arra fordítják, hogy újabb megegyezést csikarjanak ki a vitás felek között, nem igazán figyelve arra, hogy a szokásjog szerint kimért büntetés mértékének megállapítása vajon az Emberi Jogok fogalmi körébe tartozik-e. Az a kérdés sem foglalkoztatja őket, vajon civil szervezeti tagságuk elegendő felhatalmazást jelent-e ahhoz, hogy a hagyományos igazságtétel jelenlévő szereplői helyett és azok feje felett újabb egyezséget foganatosítsanak.

A főnök eközben két, számára egyaránt rossz lehetőség választása között őrlődik: vagy a nyilvános megbélyegzéssel járó megszégyenítés, vagy a tetemes anyagi veszteség. Némi habozás után úgy tűnik, inkább az előbbit választja. Ez akár racionális döntésnek is tűnhet, hiszen a megaláztatást már aligha tudja elkerülni. Mikor saját korábban tett ígéretével szembeesik, arra hivatkozik, hogy az egyezséget kényszer alatt kötötte. A helységben felmorajló zúgolódás jelzi az általános felháborodást. A delegáció tagjai mégis arra kérik az asszonyokat, hogy legyenek belátók és engedjenek a büntetésből. Az öregasszonyok sápadtak a haragtól, ám végül mégiscsak félrevonulnak és némi tanácskozás után újra megjelennek, hogy közöljék a végső döntésüket. Szinte hihetetlen, de

hajlandók újabb engedményt tenni. Érthetetlen hogy a főnök ebben a helyzetben megint csak alkudozni kezd. Ez annyira túlmeleg minden határon, hogy az uralkodó egyik küldötte haragjában oda veti neki: „ha így állunk, akkor inkább ne fizessen semmit”. Ez inkább fenyegetésnek hat, mint nagyvonalú ajánlatnak. Ehhez kétség sem fér, a másik küldött, a képviselő asszony mégis jobbnak látja leszögezni:

„Megvannak a magunk törvényei, amiket éppen úgy be kell tartani, mint bármilyen más törvényt. A titkos társaságok szabályai és a törvény mindenkire érvényesek. Amit a fiú elmondott, az asszonyok megerősítették. A te rangodban, ha most a büntetést bárki lecsökkentené, attól még fizetned kéne. Te is tudod: ha az asszonyok ma beleegyeznek a büntetés elengedésébe, nem lesz béke!”

Nehéz lenne félreérteni a szavak mögötti fenyegetést. A delegáció vezetője azonban furcsa stratégiával él: kapva kap az alkalmon, és gyorsan köszönetet mond az asszonyoknak a „nagylelkűségükért”. Senki nem értette szó szerint az ajánlatot, természetesen a civil aktivista sem. Azonban kifordítva a szekciófőnök szavait, engedménynek tüntetve fel azt, ami inkább fenyegetés volt, a maga javára alakítja az eseményeket. Ebből a helyzetből most már senki sem szabadul. Az uralkodó két küldötte nem mondhatja, hogy nem gondolta komolyan, amit mondott. Az események illetén fordulata azonban leginkább a vádlottra nézve lesújtó. A helyzet a visszájára fordul: most már szinte ő könyörög az asszonyoknak, hogy fogadják el a büntetést. Megígéri, hogy fizetni fog. De már késő. A nők ezen túl hallani sem akarnak alkuról. Sötét tekintetük tüzel a haragtól.

Elképedt csend fogadja ezt az újabb fordulatot. Azzal, hogy az asszonyok önként lemondanak a büntetés behajtásáról, nem csak az uralkodó pozíciója kérdőjeleződik meg áttételesen, de a rendről vallott minden közkeletű elképzelés is felborul. Ráadásul mindenki tudja: az asszonyok vesztesége többszörös, hiszen nem csak tekintélyük ingott meg, de anyagiilag is jócskán alul maradtak: nem elég, hogy le kell mondaniuk a kártérítésről, senki sem fogja őket kárpótolni azért a díjért, amit a szokásnak megfelelően és a maguk részéről betartva az íratlan szabályokat, az uralkodónak már megfizettek a közbeavatkozásért. Mintha minden a feje tetejére állt volna.

Csak a civil delegáció vezetője mosolyog rendületlenül és boldogan. Sikerült átvennie a dolgok irányítását. Azzal hogy kulturális analfabétának állította be magát, aki nem képes egy üzenet explicit és implicit jelentését megkülönböztetni, mindenkit a sarokba szorított. Saját köztes, ambivalens helyzetét használta arra, hogy az események folyását megfordítsa. Miközben kívülállóként eljátszhatta az értetlent, csakis nagyon is alapos kulturális tudása tette lehetővé, hogy hasznot húzzon a megjátszott értetlenségéből.

Mikor már úgy látszott, az asszonyok nem veszhetnek többet, a Megyei Emberi Jogi Bizottság főnökének még az utolsó pillanatban volt arra gondolja, hogy hirtelen előhossa a lány ügyét. Nehéz megérteni, miért nem ezt állította a bizottság kezdettől a középpontba, hiszen ezen a területen legalább formális törvényekre hivatkozhatott volna. Mostanra mindenesetre az asszonyok minden ellenállása megtört. Zokszó nélkül mentek bele, hogy előhosszák a lányt az „erdőből” és visszaszolgáltassák a családjának.

A kiskorú tiltott beavatása mintegy csak véletlenül és az utolsó pillanatban került terítékre, mégis átírta utólag a bizottság egész szereplését. A bizottság vezetője ebben az értelemben foglalja össze a történeteket, megragadva az alkalmat, hogy gratuláljon a bizottság tagjainak a nagyszerű eredményhez:

„Azért jöttünk, mert hallottuk, hogy gyerekeket ejtettek fogságba. A kormány azt mondja, tilos a 18 éven aluli lányokat beavatni. Nem akarhatjuk azt, amit a kormány nem akar. Oktassuk ki a népet, hogy ez többé nem történhet meg. Mondjunk köszönetet az asszonyoknak. Az esetet lezárhatjuk.”

E végszóra a lányt előhosszák valahonnan. Nem látszik boldogabbnak, mint a fiú, vagy a főnök. Vonakodva áll a fényképezőgép lenszéje elé, amely megörökíti azt a némileg mesterkélt beállított jelenetet, ahogy a főnök köszönti a visszatért gyermeket. Az asszonyoknak sincs több okuk az örömrre, mint ahogy a falu lakossága sem látszik különösen ünnepelni. A fényképeken csak a bizottság tagjai látszanak elégedettnek.

Zárójelenet

Az UNDP székháza Freetownban

Szereplők

Az UNDP és az UNIPSIL vezetői
Fővárosi és vidéki civil szervezetek képviselői
A tényfeltáró küldöttség vezetője

Megidézve

Emberi Jogok
Bundu asszonyok
Gyerekkínzás
Mágikus rontás

A Bundu asszonyok esete még egyszer megelevenedik az UNDP freetowni székházában, ahol a küldöttség tagjai több mint 100 fős civil hallgatóság, az UNDP képviselői és az UNIPSIL iroda meghívott vezetője előtt számolnak be a történetekről és küldetésük

sikeréről. Annak ellenére, hogy a jelentés, amit a küldöttség vezetője felolvas, nem hamisítja meg a történeteket, sőt még olyan részletekre is aprólékosan kitér, mint a *Bundu* asszonyok követeléseinek tételei és a követelések folyamatos csökkentése, a hallgatóság nem mutatja jelét annak, hogy bármilyen más tanulságot hajlandó lenne levonni, mint azokat, amelyek már az eset első bemutatásánál, a tényfeltáró bizottság létrehozásánál felmerültek. A küldöttség beszámolója nyomán a tagság egy emberként méltatlankodik a „tradicionalizmus” hátráltató ereje, a hagyományos uralkodók túlkapásai és a titkos társaságok „kegyetlenkedései” miatt. A lányra nem sok szót vesztegetnek. Ellenben senki sem kétli, hogy a „megkínzott fiú” sorsa megpecsételődött, és már nem sokáig fog élni. Mintha csak a Megyei Emberjogi Bizottság elnökének első látogatása és az UNDP gyűlés között a világon semmi sem történt volna.

Epilógus

A történet elsősorban a „civil társadalom” koncepcióját kérdőjelezi meg, rámutatva képlékenységre és esetlegességére, hiszen bizonyos szempontból a *Bundu* nők is és az emberi jogi aktivisták is a civil társadalmat képviselik, előbbiek a hivatalos állásponhoz képest illegitim – mert el nem ismert – utóbbiak legitim – azaz elismert – módon. A legitimációs különbségek és a világnézeti ellentétek elkerülhetlenné teszik, hogy a kétféle civil társadalom találkozásánál frontzóna alakuljon ki, ahol a két világ képviselői egyeztető tárgyalásokat folytatnak. A háttársáiban találkozó felek szavai és értékei azonban nem egyenlő súllyal nyomnak a latban. A transznacionális NGO-világ által hivatalosan elismert és felhatalmazott civil társadalom szimbolikus, anyagi és társadalmi tőketöbblete kilátástalanná teszi a harcot egy alternatív valóságértelmezés szószólói számára. A történések értelmezési keretének meghatározásáért folytatott harcból – legalábbis pillanatnyilag – az NGO munkások kerülnek ki győztesen.

Bár a küldöttség látszólag eléri a célját, beavatkozik a helyi történésekbe, átírja a forгатókönyveket, megmásítja a végkimenetelt és ezzel bebizonyítja saját fontosságát és erejét, távozása után az általa átírt forгатókönyvet azonnal újraírják a helyi szereplők. Az, hogy a kikényszerített egyezés nyomán kialakult helyzet tarthatatlan, senki előtt nem titok, még a küldöttség helybeli tagjai előtt sem. Visszafelé a kocsiban ezt alaposan ki is tárgyalják, egyetértésben az uralkodó két képviselőjével. Az uralkodó egyébként egy pár hónappal későbbi beszélgetésben megerősítette, hogy jobbnak látta a megszegyenyített főnököt eltávolítani a pozíciójából. A vádlóból lett vádlott azóta számkivetten tengődik saját falujában.

A Fórum által delegált tényfeltáró bizottság küldetése azért végződött voltaképpen kudarccal, mert elmulasztotta azt a lehetőséget, hogy gyakorolva eredeti küldetését, közelebb hozzon egymáshoz két világot. Valódi találkozási pont helyett csak egy törekeny fikciót konstruált. Így alakul át a hosszú fordítási láncban az Emberi Jogok elve kiüresedett diktummá. Az NGO-világ pedig rossz fordítóként alkalmatlannak bizonyul arra, hogy képviselje a civil társadalmat.

- ¹ Mivel a történetben több főnök is szerepel, a jobb követhetőség kedvéért itt a *Paramount Chief* kifejezést általában uralkodónak fordítom a szereplők megkülönböztetése érdekében. Ez a fordítás megfelel a helyi gyakorlatnak, amely a „traditional ruler” kifejezést gyakran használja a legfőbb főnökökre.
- ² A szervezet nevében eredetileg a CSO (*Civil Society Organisation*) rövidítés szerepel. Annak ellenére, hogy jómagam is kritizálom a civil társadalom civil szervezetekkel való azonosítását, a helyi szóhasználatot nem tudom megkerülni, így a „civilek” kifejezést émikus terminusként a helyi gyakorlatnak megfelelően a civil szervezetek, NGO-k (*non governmental organisations*) munkatársainak, vezetőinek, aktivistáinak jelölésére használom.
- ³ Az Emberjogi Bizottság (*Human Rights Committee*) nem tévesztendő össze az Emberjogi Bizottmánnyal, (*Human Rights Commission*), amely egy minden civil szervezkedéstől független, kormánynak alárendelt központi szervezet, kihelyezett tartományi irodákkal.
- ⁴ Néhány évvel ezelőtt egy francia segélymunkás botrányt kavart azzal, hogy fényképezni kezdte a felvonuló nőket. Az asszonyok természetesen elkobozták a fényképezőgépet és követelték a lányt alkalmazó NGO-tól végleges eltávolítását, vagy – fenyegették meg – erőszakkal „beavatják”. A diplomáciai komplikációnak az lett a vége, hogy a szervezet kénytelen volt hazaküldeni a munkatársát Európába.
- ⁵ Az ENSZ a háború második szakasza óta van jelen az országban, előbb békefenntartóként, majd az újjáépítés meghatározó szereplőjeként.
- ⁶ Ide tartoznak például az ENSZ szervezetei, az UNDP és az UNIPSIL, vagy az Európai Unió helyi segélyirodája.
- ⁷ A legerősebb az angol és az amerikai befolyás, a DFID és az USAID szervezeteken keresztül.
- ⁸ Jürgen Habermas: *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. MIT Press, Cambridge, Mass., 1996.
- ⁹ Latour, Bruno: *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press, Oxford/New York, 2005.
- ¹⁰ A megyeszékhelyek nagyobb települések, ahol 2004 óta megyei tanácsok működnek, rendszerint, ám nem törvényszerűen itt székelnak a főnökség vezetői is, azaz a hagyományos uralkodók (*Paramount Chiefs*).
- ¹¹ A *Timup for Justice* és a COJA (*Coalition for Justice and Accountability*), a Soros György által fenntartott *Open Society Institute* kezdeményezései, hogy csak néhányat említsünk, mindkét utóbbi szervezet a jogi reformot tűzte ki céljául, különös hangsúlyt fektetve a hagyományos bíróságok színvonalának emelésére, illetve ezek kiváltására olyan NGO aktivistákkal, akik jogi képzettséget nem, csak alapvető jogi képzést kaptak.
- ¹² A hagyományos jogrend nem csak a modern joggyakorlattal áll konfliktusban, de a 2004-ben (újra) bevezetett önkormányzati rendszerrel is, hiszen a képviselők és a főnökök között mindenképpen érdekellentét áll fenn a lakosok adójának elosztása tekintetében.

Jótekonyság nemzeti keretben – csángómentés Moldvában

E tanulmányban olyan jótekonyságról lesz szó, amelynek létrejöttében a szolidaritást, a segítő szándékot valamilyen módon a nemzeti azonosság reprezentációi szervezik. Rengeteg humanitárius-, szociális- és egészségügyi segítségnyújtás céljából megalakult mozgalom szervező elve a nemzeti diskurzus, illetve a közösségi lojalitás képzetei. Ezek mellett léteznek olyan szervezetek is, melyekben a nemzeti identitás nem csupán a segítségnyújtás célcsoportját jelöli ki, hanem maga a segítő tevékenység is az identitás megőrzését tűzi ki célul. Az alábbiakban egy ilyen – a moldvai csángók körében tevékenkedő – szervezetet vizsgálom meg, melynek kifejezett célja a magyar nemzeti kultúra megőrzésében való segítségnyújtás.

A „csángómentő” egyesületek, akár csak a más országok magyar kisebbségei között hasonló segítő tevékenységet végző egyesületek, a magyar közösségek kultúrájának veszélyeztetettségéből indulnak ki. Duális nemzetállami logikát feltételezve, a veszélyeztetettséget a magyar állam feladataként láttatott kulturális védelem hiányából, valamint a többségi nemzetállam elutasító és explicit asszimilatív szándékából vezetik le. A nyilvános és intézményes nyelvhasználat, az anyanyelvi oktatás akadályozása, az identitás elismertetésének nehézségei, stigmatizáció és a hátrányos megkülönböztetés olyan hívószavak, amelyek egyesületeket, baráti társaságokat, munkaközösségeket mozgósítanak. Testvériskolai programok, anyanyelvőröző táborok, tanártovábbképzések, színházi előadások, fesztiválok, koncertek, könyvadományozások szerveződnek. A tevékenységeket és célokat alátámasztó érvelés hivatkozhat kisebbségi jogokra, vagy megfogalmazhatja motivációit a kulturális örökségvédelem univerzalizisztikus terminusaiban is. Ezek az érvelésmódok ugyanakkor többnyire alárendelődnek annak a nemzeti diskurzusnak, amely egy absztraktnan definiált és esszencializált összmagyar érdekre hivatkozik, vagyis korántsem univerzális emberi jogokra vagy emberi értékekre. Eszerint, a kisebbségi közösségek megmaradása a nemzettest kárpát-medencei jelenlétének a záloga, a nemzet tehát ebben a perspektívában mint önmagában vett végső cél jelenik meg.

Ebben a fogalmi hálóban helyezhetőek el a „csángómentésnek” nevezhető tevékenységet kezdeményező civil mozgalmak is. A „csángómentés” valamilyen módon a fent is megjelölt identitás és kultúra megőrzésére irányuló célokat követi,¹ bevonva a politikai-, egyházi-, tudományos- és kulturális szférákat, valamint a magyar állami és civil szereplőket, illetve a médiát. Ezek a tevékenységek jelentős mértékben azokra a képzetekre támaszkodnak, amelyek a

magyarországi nyilvánosságban szövődnek a Romániában élő magyarokról.² Egyrészt ezek a magyarok a – többségi társadalom által fenyegetett – autentikus magyar kultúra, az igazi magyarság esszenciájának hordozói, és nem mellékesen tudatos, aktív védelmezői. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan él a romantikus civilizátlanság, szegénység, barbárság képe is. A múltba nézés nosztalgiaja által megteremtett azonosság és az egzotizáló másság e paradoxonát többen a sajátos magyar orientalizmusként írták le.³

E diskurzusokban kikristályosodott nemzeti reprezentációk és a csángó életvilágok mindennapi jelentésstruktúrája között nem csupán amiatt van feszültség, mert az időben állandó egységes nemzeti identitás elképzelése ellentmond a helyzetfüggő identitások dinamikus működésének. Az identitást befolyásolni kívánó román nemzetállami szándék és az egyéni nemzeti ellenállás szembeállítás nem engedi látni, hogy e falvakban mennyire fontosak az egyéni boldogulás és mobilitás szempontjai, mint az iskoláztatás, munkavállalás, nyugat-európai vendégmunka-hálózatokba való bekapcsolódás. Nem engedi látni továbbá azt sem, hogy e modernizációs folyamatok és perspektívák hogyan kapcsolják strukturálisan e társadalmakat a román nemzetállami térhez, és a lokális/regionális hálózatokhoz, valamint, hogy a jelenleg is zajló nyelváltás és a román etnikai identitáshoz való kapcsolódás részben ezeket a folyamatokat tükrözik.⁴

A „csángómentés” keretében szervezett jótekonyság aktivistái a mítosz és realitás e kettős terében kell, hogy valamilyen helyet találjanak maguknak. Hogyan formálódnak a „csángómentők” reprezentációi a csángó életvilágokkal való találkozás nyomán? Hogyan hidalják át az ellentmondást a magyarságát öntudatosan őrző archaikus közösség képe és a modernizálódó, nyelvet, identitást váltó közösségek mindennapi valósága között?

A jótekonyság kritikai elemzéseiből tudjuk, hogy mivel a jótekonyság helyzeteit hatalmi egyenlőtlenségek jellemzik, a segíteni akarók elképzelései nem szükségszerűen idomulnak a segítettek helyi szempontjaihoz. Ugyanakkor a segítő-segített közti személyes kapcsolaton alapuló jótekonyság gyakorlatát a gondoskodás etikája is orientálja. A csángókról szóló nemzeti diskurzushoz, annak absztrakt állításaihoz és igazságosságfogalmihoz képest másfajta viszonyulást jelent a személyes kapcsolatokra és kötődésekre fókuszáló, az empátián és részvéten alapuló gondoskodás.⁵ Ezt a viszonyulást a másik ember közelsége, szükségletei kielégítésének, a másik szenvedéseinek, az általa elszenvedett hiányok csökkentésének vágya váltja ki. Hogyan jelenik meg tehát a gondoskodás a „csángómentő” jótekonysági mozgalmakban? Összekapcsolódik-e, s hogyan, a segítésről és segítettekről alkotott reprezentációkkal?⁶

Mindezeket a kérdéseket egy egyesület példáján fogom vizsgálni. A 2007-ben alapított szervezet tevékenysége kettős: adományozókat keresni a moldvai csángó falvak civil alapokon működő magyaroktatásának finanszírozásához; mégpedig oly módon, hogy a csángó falvakban élő és a magyarországi adományozó családok között személyes kapcsolat jöjjön létre. A személyes kapcsolatot szimbolikusan az teremti meg, hogy a magyarországi adományozó névlegesen keresztszülőjévé válik egy csángó gyereknek; a kapcsolatot a felek levelezéssel, ajándékozással és viszontlátogatásokkal tartják fenn. Az egyesület szorosan összekapcsolódik egy másik szervezettel is, amely a fakultatív magyaroktatást szervezi a támogatók pénzéből. Noha az egyesület formálisan csak két éve jött létre, már 2000 óta szerveződik, és mára 23 faluban tevékenykedik (Erdélyből vagy Magyarországról érkező, kivételes esetben pedig helyi származású magyartanárok segítségével). A keresztszülőkkel rendelkező gyerekek száma kb. 1500, a magyaroktatásban részt vevő gyerekek száma pedig néhány ezer.

A keresztszülők évi 40.000 Ft-ot fizetnek be az egyesületnek, ezt a pénzt kifejezetten a magyaroktatás központi megszervezésére, pl. a tanárok fizetésére fordítják. Emellett elvárás, hogy a keresztszülő keresztgyerekével évente néhány levelet váltson, néhányszor ajándékosomagot küldjön (pl. karácsonykor). Ezen kívül, ha hozzá tud járulni anyagilag, a keresztgyerek nyáron Magyarországra jön táborba, ahol néhány órára találkozhatnak is. Sokan ilyenkor néhány napra kikérik a gyereket a táborból, hogy otthonukban vendégül lássák. Az aktívabb keresztszülők mindezeneken felül rendszeresen Moldvába utaznak. Ilyenkor adományokat gyűjtenek, amelyeket keresztgyerekeik családjának vagy a magyar iskolának, a magyar iskolába járó gyerekeknek visznek. Ők azok is, akik az évenkénti nyári táboroztatásokat és az egészségügyi vizsgálatokat megszervezik. Főként az

idősebb, nyugdíjas keresztszülők azok, akik eljárnak a havonta Budapesten megrendezett klubdelutánra. Ilyenkor a moldvai magyartanárok és tanítványaik mesélnek a gyerekekről és az iskoláról, vagy a közelmúltban hazaérkező keresztszülők hoznak hírt a falvakból. A szervezet formálisan tehát a magyaroktatás támogatását, terjeszkedését tartja elsődleges céljának: a nemzeti tematika, a magyarságról, csángókról szóló diskurzusok a szervezeti identitás megfogalmazása, a szervezeti cselekvések súlypontját jelentik.

Segítő interakciók: a keresztszülők és a pártfogolt családok informális találkozásai

A személyes találkozások alkalmával is gyakran aktiválódik a csángókról szóló nemzeti mitológia képzetrendszere. A nemzeti szempontok által előhangolt aktivista a pártfogolt gyerekek és felnőttek viselkedését gyakran nemzeti kategóriákra fordítja le, ezekben értelmezi. A „népművészeti” tárgyak használata, a népviselet elemeinek megjelenése, vagy maga a csángós nyelven való megszólalás is a magyar identitás aktív kinyilvánításaként értelmeződnek, és a nagy diskurzust alátámasztó és megerősítő tapasztalatokká válnak.

A magyarságuk, az megvan belül, én csak az archaikus imádságokat mondom, meg a népviseletüket. Nézd meg majd a szálakat, a piros, a fehér, a zöld benne van a hímzésekben, egy olyan mély kincs van a lelkük mélyén, hogy inkább mi tudunk tőlük tanulni. (Éva, 50 éves keresztszülő, könyvtáros.)

A csángó mitológia a valóság észlelésén túl is érvényesül: az aktivisták gyakran nyomást gyakorolnak pártfogoltjaikra, hogy az e mitológia által előírt szerepeknek megfelelően viselkedjenek. Ez lehet szándékolt nyomásgyakorlás is, pl. az identitás vagy a viselkedés befolyásolásának szándéka. Tipikus beszédhelyzet, amikor a keresztszülők győzködni kezdik keresztgyerekeiket és családtagjaikat a csángó nyelv használatának fontosságáról, a csángó és a magyar nyelv azonosságáról, vagy arról, hogy a csángóknak magyar az identitásuk; e helyzetnek a címzettek általában passzív résztvevői, az nem ritkán belőlük elfogódottságot, zavart, szégyenérzetet vált ki. A segítőik ezekben a helyzetekben az igazság birtokosaiként lépnek fel, ezt a paternalista viszonyt a keresztszülőséggel járó (gyámkodó) szerep is legitimálja. Ugyanakkor a befolyásolás, hatásgyakorlás lehet szándékolatlan is: például legegyszerűbb esetben az aktivisták magyar beszéde is befolyásolhatja az egyébként egymással románul beszélő családtagokat. A következő beszélgetésben János, 67 éves keresztszülő, megpróbálja meggyőzni Kati nénit, a falu

magyarországi népdalgyűjtők körében ismert híreségét és lányát, Petrát arról, hogy a csángó nyelvet archaikus magyarként ismerjék fel.

János: Tulajdonképpen az, ami Magyarországon az 1800-as évben lejátszódott, nyelvújítók voltak akkor, a német, a germánizmus, ugye a német nyelvtudás volt a vezető rétegben, és akkor sok új szót képeztek, úgy mondják hogy nyelvújítás. És a Kárpátokon kívül ezek már nem jöttek át, vagy csak egy részük. És ezért maradt meg így a csángó nyelvjárás, ez tükrözi azt, ahogy 1500-ban Magyarországon beszéltek.

Kati néni: A szavak változtak.

János: Mert itt a papoktól és a mamókatól tanulták a nyelvet, ők meg nem olvasták az erdélyi olvasókönyvet. De tulajdonképpen ez ugyanaz, csak van benne egy kis különbség, differencia.

Petra: Az oláh nyelv is ilyen, van benne több íz is.

János: A csángó nyelv nem azonos a némettel, nem lehet összekötni. Nem lehet azt mondani, hogy az arab, vagy az angol, vagy a kínai. Hát mivel lehet összekötni?

Kati néni: Nem, nem, hát nem lehet semmivel.

János (csalódottan): Hát csak a magyarral, nem? (Nevet.)

Kati néni: Igen.

Petra: Hát a csángó a magyarral megyen! A magyarral talál!

János (elégedetten): Na, ezért mondom.

Ugyanakkor a keresztszülő-keresztgyerek viszony nem csak aszimmetrikus hatalmi pozíciók kijelölőjeként működik. A szimbolikusan megteremteni szándékozott rokoni szálak, a gyakran szorossá fűződő személyes kapcsolatok holdudvarában a gondoskodás, a másik iránti figyelem, empátia, megértés vágya is fontos szerepet kap, amely kimotozhatja az interakciót a kötött keretek közül. A kapcsolatfelvételt első pillanatától kezdve a segítettek elsősorban a gyerekek, de nem annyira a felnőtteknek alárendeltként jelennek meg, hanem mint akiknek joguk van a játékhoz, szórakozáshoz, tanuláshoz, fejlődéshez. Az ajándécsomagok összeállításának, vagy a közös nyári programok megtervezésének ez legalább olyan fontos szempontja, mint a magyartanulás vagy a magyar nemzettudat megerősítése, elsajátítása. A kapcsolatteremtés és megőrzésének vágya ugyanis a magyarság- és identitásőrző szerepet is felülírhatja: a keresztszülő román zenére táncol, román énekeket énekel a vendéglátóival, megtanul néhány kifejezést, mondatot románul, sőt esetleg komolyabb nyelvtanulásba is fog.

Anca alig várja [a keresztszülőket], hát esténként játszódnak velük. Labdázna, fújja fel, s jövök haza, és hallom hogy keresztapa egy-kettő-három. Hoznak balonokat [léggömböket]. Vessék egyik a másiknak, olyan játékokat csapnak! S akkor a keresztapja tanul románul! (lelkesen) Vett olyan dicționar român-maghiar [román–magyar szótárt],

és akkor tanult oláhul, hogy Ancával tudjon tanácsolni öö beszélni. Erőst kedves. Nem tud, Anca nem tud [magyarul], és akkor vett azt is, fordítsa le. Ancám mondja románul, és akkor ő mondja magyarul. S akkor mondja Anca, hogy románul így. S akkor tanulnak. Erőst kedves emberek. Jó emberek. Aztán jövőbe, ha megsegít a Jóisten, elmegyünk Magyarországra, ha megsegít. Elmegyünk. Mi csak hézik. Ha nem, eljönnek ők, az biztos hogy eljönnek. Ancánk első gyónó lesz, és akkor eljönnek. (Marika néni, bolti eladó a lánya budapesti keresztszüleiről.)

A keresztszülő utazásai során néhány napra bevonódhat a patronált család mindennapjaiba, ekkor van leginkább módja a helyi életvilággal kapcsolatba kerülni. A szegénység körülményeivel való szembe-sülés a hiány azonnali pótlásának gesztusát váltja ki (élelmiszer vagy egyéb fogyasztási javak vásárlásával, vagy pénzadományok formájában).

János, nyugdíjas mérnök a helyiek által is a falu egyik legszegényebbnek tartott családjában vállalta, hogy két gyereknek is keresztapja lesz. A keresztgyerekeinek rendszeresen újonnan vásárolt ruhákat hoz, vagy küld ajándékba, az egész családnak pedig a rokonságában gyűjt ruhát. Miután látogatóba érkezik, a ház melletti kiskertben is azonnal körbenéz. Mivel tapasztalata szerint megkérdezni nem lehet, hogy mire van szükségük, mert tapintatlanság lenne, és választ úgysem kap, így próbálja felmérni a hiányokat. Következő nap a piacon vásárolt több szatyor zöldsséggel és gyümölcscsel tér be újra a családhoz.

Ezek a tapasztalatok megmaradhatnak az ingerek és gesztusok reflektálatlan szintjén, párhuzamosan működve a csángókról és a „csángómentésről” alkotott absztrakt elképzelésekkel, érintetlenül hagyva a csángó diskurzus elemeit. Jellemzőbb azonban az, hogy mindezek a helyi életvilág (részleges) megértéséhez vezetnek, felismerésekként tudatosulnak. Ezek azután diffúz, a jótékonyság eredeti céljaihoz képest ellentmondásos tudásként élnek tovább, vagy leképeződnek a segítő tevékenységről alkotott elképzelések megváltozásában: a „csángómentés” nemzetéről, a csángók és a magyarság viszonyáról alkotott előfeltevései, a jótékonyság céljai megkérdőjeleződhetnek, illetve átalakulhatnak. Így például a keresztszülők a segítséget a családi összetartás, a vallásos univerzalizmus, vagy a szegénység, a civilizációs lemaradás elleni küzdelem keretei között fogalmazzák újra.

Nekem az én életemben nagyon nagy fordulat volt, mikor Alina keresztlányom nyolcadik után nem magyar iskolában tanult tovább. Jászvásárba ment egy román iskolába. Nekem át kellett mennem ezen a sokkon, hogy ezen keresztül jobban oda tudjak figyelni. Megbeszéltük a családommal, mert felhívtam a Magdikát, az édesanyját, és megbeszéltük, hogy mi elfogadjuk hogy Alina mit döntött. Nem is akarok más keresztgyereket, mert Alina, szinte

rokonként egy nagyon szoros kapcsolatot. És az a mély hit, ők románul imádkoznak, mert ők ebbe születtek bele. De az ima az összeköt, mindegy, hogy milyen nyelven van. [...] A környezetben, ahol ők élnek, csak mezőgazdasági munka van, más pénzkereset nincs. Nekik a kitörési lehetőség, hogy a gyerek megtanuljon egy szakmát, és ott, ahol minden románul folyik, akkor logikusnak tűnik, hogy román iskolába járjon, hogy elhelyezkedjen Bákóban vagy a környéken. (Éva, az egyesület vallási és szociális ügyekben egyik legaktívabb tagja.)

Ezen a ponton fontos pár szóban megidézni, hogy a keresztyerek és családjaik számára mit jelentenek ezek a találkozások. A csángóturizmus által kedvelt faluban készített interjúk tapasztalatai szerint a következő hipotézisek fogalmazhatók meg. A csángó mitológia azon elemei, amelyek a romantikus nemzeti összetartozást, a csángók magyarságát, magyarságuk különleges értékét hangsúlyozzák, nem láthatók a helyiek számára. Nem értik például a katarzist, amely a gyerekek és felnőttek folklórműsorait kíséri:

„Mért sírnak a nénik, amikor mi énekelünk?” (10 éves kislány, a magyarországi fellépések egyik helyi sztárja).

A keresztszülő viszony létesítésének a motivációja sem látszik, a viszony ennek megfelelően nehezen értelmezhető:

„Nem is tudtam, hogy Magyarországon szokás külföldről keresztyereket fogadni a családba.” (Erzsike, 53 éves, a helyi falusi turizmusban érintett vállalkozó, a lánya keresztyerek.)

Kérdésemre, hogy mit gondolnak, hogyan jutottak el a magyarországi keresztszülők a falujukba, többször kaptam azt a választ, hogy a közeli ősi ortodox kolostorokhoz látogattak turistaként, a szívélyes vendéglátás pedig a környező falvakba szoktatta őket:

„Azért jönnek, mert itt jó emberek laknak. Szívesen vannak itt, jól fogadjuk őket, hogy jól érezzék magukat. Úgy kell viselkedni a vendégekkel. Hogy ne beszéljen az ember túl sokat, de keveset sem. Nálam jól érzik magukat. S azért is jönnek, mert itt vannak a manastireák [kolostorok], s jönnek megnézni.” (Erzsike)

Mindezekkel párhuzamosan, a csángó mitológia archaizáló elemei megszólítják a helyieket. Belépnek abba a pozícióba, amit az elmaradott, fejletlen, vad kultúra reprezentációi előírnak, és amelyeket magukéva tesznek. Azonban a helyi nyelvjárást felértékelő, a nyelv ősi mivoltát hangsúlyozó túlradó érzelmi megnyilvánulások nem érnek célba: ezeket elmaradottságuk leleplezéseként élik meg. A keresztszülőkkel való találkozásokat – főleg a kapcsolat kezdetén – emiatt jellemzi részükről a szégyenérzet.

Fotó: Fekete Zsolt

Hasonlóképpen, a fiatalok számára a szégyellnivaló elmaradottság jele a magyarországi utazások és fellépések kötelező kelléke, a népviselet:

„Mikor mentek [Magyarországra], dugták el a ruhát. Mert az a nagy karinca nem komfort egyáltalán, nehéz megkötni, meleg, nem szeretik. Szégyellik is felvenni.” (Júlia, mindkét középiskolás korú lánya keresztyerek.)

Az egymásról alkotott képzetek aszimmetriája, tehát az azonosságtudat erőteljes tartalmai az aktivisták részéről, illetve annak hiánya a segítették részéről, a segítő-segített kapcsolat fontos aszimmetriáját eredményezi. A keresztszülők számára a nemzeti diskurzusok segítenek áthidalni az idegenek közti távolságot, ezek teremtik meg egy másfajta szülő-gyerek viszony feltételeit, a segítő családtag pozícióját. Ugyanakkor a nemzeti diskurzusok teréből kimaradva, a segítették részéről ugyanez az intimitás sokkal nehezebben jön létre.⁷

Az aktivisták között zajló egyeztetések

A mozgalmi célok és mozgalmi identitás kialakítása összefonódik a csángók nemzeti identitásának, valamint a csángó közösségek lehetséges és kívánatos jövőképeinek felrajzolásával. Ennek során a résztvevők reprodukálják a csángó diskurzus fenti elemeit, ugyanakkor folyamatosan zajlik a segítség helyzetében szerzett tapasztalatok feldolgozása, beépítése. Az egyeztetések helyszínei a magyarországi formális vagy informális keresztszülő-találkozók, valamint a moldvai utazások: a hosszú, 1000 km-es oda- és visszautak, vagy a látogatások alatti üres órák, amikor a keresztszülők egymás közt vannak, és az időt beszélgetésekkel töltik, amelyek központi témája a kinti világra vonatkozó várakozások és a korábbi tapasztalatok közös megbeszélése, valamint friss élményekkel való összevetése.

A két erdélyi lány, Júlia és Judit, a keresztszülő mozgalom iránti érdeklődésből csatlakozott a szervezett úthoz. A következő beszélgetésben a vendéglátó családban szerzett első benyomásaikat osztják meg egymással:

Judit: Erzsike azt mondta, hogy mindkét nyelvre megtanítja a gyerekeit.

Júlia: De hát 3 éves korától románul kell boldoguljon.

Judit: Én láttam, hogy a szívéből románul szól a gyerekhez! És az is látszik, hogy Erzsike ő maga is megkönnyebbül, ha románt hall.

Júlia: Igen, igazából mintha csak a mi kedvünkért beszélne magyarul.

Ezekben a helyzetekben egyrészt módosulhat a nemzeti romantizáló beszéd a csángó falvakban szerzett tapasztalatok hatására. A moldvai csángó falvakban végbemenő nyelvváltás például elfogadott tény a szervezet nyilvánosságában, felülírta-felülírja a nyelvükért-identitásukért küzdelmet vívó csángók képét. A magyartanulás mint elérendő cél ugyan nem kérdőjeleződik meg (ez a szervezeti konszenzus minimuma), ugyanakkor számos egyéb, „csángómentéshez” kapcsolódó téma körül nézeteltérés alakul ki. Ilyen pl. az, hogy van-e szükség magyar nyelvű misére. Másrészt a nemzeti diskurzus interakcióba léphet, összefonódhat vagy éppen konkurálhat is a civilizációs diskurzusokkal, a modernizációs szükségességeket hangsúlyozó szempontokkal; erre a következőkben mutatunk egy jellegzetes példát. A találkozások történései és azok narratív feldolgozása között nem szükségszerű a megfelelés: ahogy arra fent is utaltunk, a gesztusok és cselekvések nem mindig tükröződnek az egyéni narratívákban; másrészt az egyénileg megfogalmazott tapasztalatokat és gondolatokat a keresztszülő nem mindig tárja a szervezet szűkebb-tágabb nyilvánossága elé.

Kapcsolat más civil szervezetekkel

Céljuk a támogatók verbuválása, források előteremtése, a legitimitáció. Ide sorolhatóak a jótékonyági bálók, előadások, fellépések, a médiamegjelenés, vagy azok a szituációk, amikor a keresztszülők az ismeretségi körükből próbálnak újabb támogatókat rekrutálni. Ezen a terepeken a romantizáló nemzeti beszédmódot használják leginkább: folklórelemeket vonultatnak fel, bemutatják a kisebbségi üldöztetés narratíváját. Nem szükségszerű, de kapcsolódhat mindehhez a „tisztos” szegénység toposza. A romantizáló diskurzus erőteljes jelenléte nem meglepő, hiszen ilyenkor mutatkozik a legnagyobb kényszer az ambivalenciák kiszűrésére, annak hiteles bemutatására, hogy a szervezet által kitűzött célok egyrészt legitimek, másrészt sikerrel beteljesíthetők. Ezt szolgálja a népviseletben

táncoló csángók megmutatása, vagy történelmük felidézése, aminek középpontjában a csángók erőszakos asszimilációja áll. Miközben a személyes kapcsolatok, az utazások során szerzett egyéni tapasztalatok hatására módosulhatnak a nemzetről, a segítettéről, a segítség céljáról alkotott elképzelések. E változások azonban a szervezeti kényszerek miatt nehezen derülnek ki, illetve jutnak ki a belső nyilvánosságból a tágabb társadalmi nyilvánosságba. Így például a nyelvváltás folyamata, ami a szervezeten belül az egyik leggyakrabban tárgyalt téma, ezeken a reprezentatív alkalmon egyáltalán nem kerül szóba.

A következőkben két aktív szervező keresztszülővel készített interjú alapján igyekszem bemutatni, hogy a csángókkal kapcsolatos két nagy diskurzus – a nemzeti és a civilizációs – valamint a személyes kapcsolaton alapuló intimitás, a (szülői-családi) gondoskodás viszonyai milyen módokon kapcsolódhatnak össze.

Zsuzsanna – a csángó mítosz a modernizáció szolgálatában

Zsuzsanna 50-es évei közepén jár. 1975-től különböző, főleg afrikai országokban, illetve kevesebb ideig Ázsiában élt. Egy líbiai kórházban dolgozott, ahol nyugat-európai férjét is megismerte. Jótékonyági mozgalmakban vesz részt, egyrészt saját szervezésűekben, másrészt nagyobb segélyszervezetekben is, például dolgozik a Vöröskeresztnél. Közösségszervezőként is tevékenykedik.

2005-ben költöztek vissza Magyarországra, egy Budapest melletti kisvárosba, és itt is szinte azonnal jótékonykodni kezdett. Rendszeresen tábort szervez a csángó gyerekeknek, és sokszor utazik Moldvába. Emellett folyamatosan más jótékonyágban, civil szerveződésben is részt vesz: jótékonyági akciókat szervez egy fogyatékosokat oktató intézmény támogatására, valamint egy nemzetközi ifjúsági kulturális eseménynek is főszervezője.

A csángókról szóló kettős diskurzus Zsuzsanna esetében átalakul: a csángókról és a segítségről alkotott absztrakt elképzelései főként a nemzetközi fejlesztés logikáját

követik. A tradicionalitás és civilizálatlanság toposza megerősödik, a csángók Zsuzsanna számára hol tudatlanságukban és elzártságukban ártatlan, védelemre szoruló közösség, hol a szegénység és elmaradottság gyerekkort nélkülöző társadalma, hol pedig egy már-már harmadik világbeli törzs. Zsuzsanna érezhetően saját korábbi harmadik világbeli jótekonysági aktivizmusa felől szemléli a keresztstülő mozgalom céljait is, ez a következő idézetből is kiolvasható:

„És ezért nekem az a feladatom, hogy ahhoz, hogy egy gyereket motiválni tudjunk arra, hogy jobban tanuljon, jobb életet akarjon magának, hogy megmossa a fogát, ahhoz az [tagolva] alapvető szociális körülményeket meg kell teremteni. Hiába tanítok egy gyereket fogmosásra, ha nincs víz, amivel megmossa. Ahhoz meg kell teremteni, és ha megteremtettem az alapvető szociális körülményeket, akkor a gyerek motiválva lesz arra, hogy én most tanuljak magyarul. És hogy mivel van motiválva, tábor, új cipő, mindegy, az a lényeg, hogy beüljön az iskolapadba.”

Főleg a gyerekek iskoláztatási lehetőségei, illetve általában a mobilitási pályák és kényszerek tudatosulnak benne, amelyek elsőbbséget élveznek az identitásmentéshez képest. Számára a támogatott magyar iskola is csak részben a magyartanulás terepe, legalább ennyire fontos az általános szocializációs és oktatási

funkciója. A táborok és ajándékozások, de maga a magyar iskola is a játék, a felszabadult gyermeki lét színpata, a szegénység és elmaradottság miatt elmaradt gyerekkor pótlásának az eszközei:

„Ezeknek a gyerekeknek nem csak azt jelenti ez az iskola, hogy elmennének magyarul tanulni, de nekik ez a szociális életük. Ez az egyetlen hely, ahol gyerekek lehetnek, ahol nem kell apukát, anyukát nézni, hogy hogy küszködik a mindennapi élettel. Nem kell a földeken dolgozni. Ott egy vagy két órát gyerek lehet, az lehet, aki akar.”

Az archaikus, igazi, ősi magyarság toposza ugyanakkor alig jelenik meg Zsuzsanna hosszú elbeszélésében. A csángókat mint többes kötődéssel rendelkező, vagy akár mint beolvadó csoportot jellemzi, veszteségnarratíva nélkül. A romantikus nemzeti vízió fenntartójaként egyedül a magyar nyelv különlegessége marad meg, ez lesz az érzelmi hivatkozási alapja a „nemzetmentés” egyetlen megmaradó céljának, a nyelvtanulásnak is. Ugyanakkor ehhez sem ragaszkodik túlságosan: a gondoskodás szempontjai többször impliciten, és néhol expliciten is felülírják a nemzeti keretben megfogalmazott célokat, míg a nyelvtanítás kudarcait ironiával és megértően szemléli.

Zsuzsanna számára a mozgalomban való részvétel elsődleges célja a gyerekekről való gondoskodás,

Fotó: Fekete Zsolt

valamint a felelősségvállalás. Keresztszülői szerepét komolyan véve, intenzív kapcsolatot ápol a keresztlányjaival, folyamatosan igyekszik tartani velük a kapcsolatot, telefonon és személyesen is. Elmondása szerint a legfontosabb vágya, hogy örömet okozzon a pártfogoltjainak: amennyire tőle telik, mindenféle jóval elhalmozza őket, anélkül, hogy ezt áldozatnak érezné. Így például saját otthonában szállásol el egy 15 fős gyereksereget több napra, végig igyekszik a kedvükre tenni, személyre szóló reggelit készít, elviszi a gyerekhadat saját pénzén vásárolni.

Zsuzsanna a gyerekekre nem úgy tekint, mint a magyar nemzeti hagyományok, kultúra autentikus hordozóira: a közösen töltött időben a populáris kultúra fogyasztóivá válnak, például saját házában „diszkót” szervez nekik. Ugyanakkor felismeri a csángókról szóló közös nemzeti képzelet mozgósító erejét, és felhasználja a szervezet támogatottságának növelésére: egy kulturális civil szervezet karácsonyi ünnepségére beszervezi csángó vendégeit előadónak. Tudja, hogy egy jól sikerült kulturális rendezvény a csángóügy számára nagy nyilvánosságot biztosít, a résztvevők közül sokan támogatókká válhatnak, és a jövőben is jó hivatkozási alap lesz. Az ünnepség olyan etnicizált színtérré válik, ahol vendégei eljátszhatják a csángó mitológia által előírt szerepet: népviseletbe öltözve csángó népdalokat énekelnek.

62

„A csángókat összehoztam a Petőfi Hagyományőrző Egylettel, benne vannak országgyűlési képviselők, meg a polgármester-helyettes. Összekötöttem, egy pénteken tartottunk csángó advent estét. És ott voltak nálam a csángó gyerekek, beöltöztek csángó ruhába, csináltam egy ilyen büfét, saját pénzből, kaja minden, hogy kicsit szép legyen, karácsonyfát díszítettem. [...] Nagy cikk az újságban: csángó advent est. És ha megyek és kérek pénzt, akkor már van fogalmuk, tudják, hogy kik azok a csángók.”

Tamás és Ilona – szociális cselekvések, nemzeti dilemmák

Tamás és felesége negyvenes éveikben járó vállalkozók. Gyakori turisták Szlovákiában, Erdélyben. Moldvába is egy székelyföldi útjuk során jutnak el először. Bőjte Csaba dévai árvaházának támogatóiként értesülnek a keresztszülő mozgalomról. Keresztszülői foglalatosságaik mellett gyerektáborokat szerveznek, valamint, a csángó falvakban, egy barátjuk segítségével, ortopédiai és fogászati szűréseket.

Tamásék a „csodálatos Székelyföld”-toposz felől olvassák Moldvát. Számukra a székelyek az igazi magyarság esszenciájának hordozói, a székely települések, falvak pedig az autentikus magyarságélmény megélésének rituális helyszínei. A kezükbe akadó útikönyv azzal kecsegteti őket, hogy a Kárpátok túloldalán ez a szimbolikus tér folytatódik, de csalódnium

kell. Mivel ragaszkodnak a modern nemzeti identitás fogalmához, a nyelv és identitás itteni sajátos mintázatait nem tudják értelmezni. A „csángómentő” mozgalomról alkotott reflexióik jelentős része azt a küzdelmet tükrözi, hogy az észlelt ambivalenciákat, a nemzetfogalmuk alapján kétértelműnek és besorolhatatlannak bizonyuló tapasztalataikat valamilyen módon egyértelművé tegyék, rögzítsék a jelentéseket. Láthatólag a magyarsághoz való viszony ellentmondásai, az azonosság megkérdőjeleződése központi probléma Tamás és felesége számára. Ennek megoldásához a csángók üldöztetésének, a kommunista diktatúra asszimilációs nyomásának a felidézése segíti őket, ami, a magyar sérelmi narratíva részeként, lehetőséget teremt az azonosulásra. Hasonló a szerepe azoknak a magyarsághoz való „megtérésről” szóló anekdotikus történeteknek, amelyek az aktivisták számára lelkesítő bizonyítékul szolgálnak arról, hogy a „mentés” sikeres lehet.

A szegénység és elmaradottság kettős hatást gyakorolnak Tamásra és feleségére: egyrészt elidegenítően, már-már viszolyogtatóan hatnak rájuk (amit igyekeznek önuralommal leplezni); ezt ellenpontoszza viszont az archaizáló-romantizáló nosztalgia, amely a csángó falvakat az ősi magyar nyelv és kultúra, valamint a fogyasztás által meg nem rontott tisztaság múzeumainak látatja.

Az egészségügyi programok megszervezése, valamint, hogy keresztgyerekek családtagjait Magyarországon kezeltessek, idő- és pénzigényes, bonyolult folyamat, mégis alig esik szó róla. Az egészségügyi segítségnyújtás mint cél magától értetődően következik abból a képből, amely a moldvai csángó közösségeket archaikusként, tradicionálisként látatja. Viszont, amikor rákérdezek az egészségügyi programokra, a válaszul adott történet továbbra is a nemzeti identitás tárgyalásának keretei között marad. A gyógy-

ulás is a magyarsághoz való megtérés anekdotikus történeteként kerül elbeszélésre:

„Ja és akkor volt ez az ortopédiai szűrés, és akkor mondták, hogy van ez a beteg kisfiú, aki szellemi fogyatékos is, és mozgássérülten született, teljesen magatehetetlen. És a magyartanár úgy volt, hogy elhozza, de elromlott az autójuk. És akkor én mentem el érte, hogy elhozzam őt és az édesanyját. És hát nem szólalt meg magyarul. Aztán nagy nehezen, amikor ott próbálkoztam, hogy néhány szót kihúzzak belőle, akkor nagyon nehezen, nagyon zavarban. És hát mondom, akkor nem piszkálom, hát vagy nem tud rendesen magyarul, vagy valami oka van az egészségnek. És a lényeg az, hogy lemondtak a gyerekeről az orvosok, hogy kész, így fogja leélni az életét. És az István, hála istennek, ő pont ehhez a betegséghez is nagyon jól ért, mert gyógytornával ez nagyon jól kezelhető, mint kiderült. És az anyukának is mondta, hogy mit csináljon, mutatta, hogy mit csináljon. Jó sokáig letelt az idő. Hazafelé már, már egészen megnyílt, örült nagyon hogy a gyerek meg fog tanulni járni, mert ugye Pista ezzel bízta. És utána meg kellett nézmem a tolókcocsiját, mert a gerincnek nagyon nehéz, és Pista megbízott, hogy nézzem meg a tolókcocsit, mert neki ott nincsen semmire ideje. Mondta, hogy mire figyeljek, hogy fényképezem le. És amikor elmentem hozzá másnap, akkor már a nyakamba ugrott, és úgy beszélt már magyarul, mint a vízfolyás. [...] Hát ez egy ilyen világ, ez a Moldova.”

Ebben a rövid beszámolóban arra próbáltam meg rámutatni, hogy a nemzeti szolidaritás fogalmára építő, azon belül a „csángómentéshez” sorolható jótekonyság során a diskurzusok használata és újrainírása különböző módokon kapcsolódhatnak össze a segítő cselekvésekkel. Két példán igyekeztem ezt szemléltetni. Zsuzsanna számára a csángómentés újabb lehetőséget teremt a fejlesztés diskurzusába illeszkedő, és a

gondoskodás által motivált jótekonyságra. A nemzeti tematika jelentősége ekkor az, hogy lehatárol egy teret: erőforrásokat vonz, és a külső tekintetek előtt legitimálja a cselekvést. Tamás esetében, éppen ellenkezőleg, míg az egészségügyi tevékenységek megszervezése, az adományok elszállítása, a táboroztatás rengeteg szociális segítő munkát jelent, azonközben a reprezentációk szintjén, keresztszülő-társaival, a segítettekkel és saját magával állandó dialógusokba bonyolódva folyamatosan újratermeli az orientalizáló csángómítoszokat.

- 1 Peti Lehel: „A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra”, in: Jakab Albert Zsolt, Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. KJNT, Kolozsvár, 2006, 129–155. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf442.pdf
- 2 A moldvai csángók esetében pl. Sándor Klára: „National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization”, *Multilingua*, 2000, 19/1–2, 141–168.; http://adat-bank.transindex.ro/html/cim_pdf438.pdf; Tánzos Vilmos: „Szappan a kredenc sarkán, avagy a csángókérdés tudománya és politikája”, *Kisebbségkutatás*. 2001, X. évf. 1. sz. 53–62.; http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf428.pdf;
- 3 Ilyés Sándor: „Az erdélyi magyar sajtó csángóképe az ezredfordulón”, in: Ilyés és mások (szerk.): *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*, KJNT, Kolozsvár, 2008, 417–440.
- 4 Fosztó László: „Magyar orientalizmus”, *Regio*, 2001, 12/1.
- 5 A csángók magyar nemzeti identitásának mítosza továbbá eltekint attól, hogy a csángók kimaradtak a 19. században zajló magyar nemzetépítés folyamataiból, valamint az erdélyi magyarok részéről megtapasztalt stigmatizációról is megfigyelhető.
- 6 A gondoskodás-etika Kohlberg morális fejlődésmodelljének feminista kritikája nyomán jött létre. Gilligan, Carol: *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press., Cambridge, MA, 1982; lásd még: Boltanski, Luc: „»Agapè«, une introduction aux états de paix”, *L'amour et la justice comme compétences*, Métailié, Paris, 1990.
- 7 A kérdésfelvetést aktuálissá teszi a 2010. október 18-án elfogadott országgyűlési határozat, amely a magyarországi és a szomszédos országokban élő magyar iskolások közti kapcsolatépítés különféle módjainak, köztük önkéntes munkák, adománygyűjtési akciók szervezésének központi támogatásáról is rendelkezik. <http://www.parlament.hu/irom39/00638/00638.pdf>
- 8 Az interjúkat a magyaroktatással és a keresztszülővel leginkább kapcsolatban álló emberekkel készítettem. A helyi magyartanár kalauzolt el azokhoz a családokhoz, akik a magyaroktatást leginkább támogatják a faluban, akik a legintenzívebb kapcsolatban állnak a gyerekeik keresztszüleivel. (Közülük sokan a „csángómentőkre” épülő falusi turizmus vállalkozói is egyben.) Ez azt jelenti, hogy nem térkeztem fel a falu társadalmának egészét. Ugyanakkor beszédes, hogy a mozgalomhoz, a csángómentéshez legközelebb álló emberek számára is ennyire kevésbé láthatóak és érthetőek a csángó diskurzus központi regiszterei.

Fotó: Fekete Zsolt

CSELEKVŐ KUTATÓK

Fotó: Tehnica Schweitz (László Gergely – Rákosi Péter)

Míg a társadalomkutatók többsége roppant elkötelezettnek tartja magát a globális és a nemzet-államokon belüli elnyomó struktúrák feltérképezésében és kritikai elemzésében, csak elvétve foglalkoznak azzal, hogy maga a kutatási folyamat hagyományosan ugyanolyan egyenlőtlen társadalmi viszonyokat működtet és tart fenn, mint amelyek leleplezésére a kutató saját munkája révén törekszik. A kutatás jellemzően néhány kiváltságos egyén, illetve csoport szakmai kritériumokkal

körülbástyázott tevékenysége. A kutatás lényegi része egy elkülönített „laboratóriumban” zajlik, ahol a tudásukat tudományos fokozattal igazoló, magas társadalmi státusú kutatói közösségek kidolgozott etikai és módszertani kódexek alapján, a kölcsönös elismerés és megerősítés zárt rituáléi szerint hozzák létre a tudományos tudást. Ezen emelkedett/ünnepélyes tudás letéteményeseiként lépnek fel az egyetemi katedrára, kínálják fel szakértelmüket a politikusok számára, vagy kritikus értelmiségiként, publicisztikákat fogalmazva tesznek kísérletet a közbeszéd formálására.

A kutatás folyamatába nincs beleszólása azoknak, akik a kutatás passzív tárgyaiként a „kutatottak”, az adatközlők pozíciójába sorolhatók. Jobb esetben a kutatási eredmények (vagy azok parafrázált változatainak) befogadóivá válhatnak. A marginális csoportok tagjai a kutatások eredményeiről csak áttételes formában „értésülnek”, például az életük megváltoztatását célzó szakpolitikai döntések következményeit viselve. Azonban minél előnyösebb társadalmi státusszal bír valaki, annál közvetlenebb a hozzáférése a kutatások eredményeihez, és annál inkább képes lesz kirostálni a számára lényeges tudást, rátalálni a saját környezetének megértéséhez szükséges, illetve saját céljai elérése szempontjából releváns és alkalmazható ismereteket. Sőt, egyes privilegizált csoportok a kutatások megrendelőiként is felléphetnek...

De vajon elképzelhető-e a kutatás másképpen? Elgondolható-e olyan kutatás, amely közvetlenül a marginális csoportok számára hoz létre olyan tudást, ami egyúttal az ő érdekeiket is szolgálhatja? Milyen lehetséges útvonalak vannak a kutatás folyamatának, és a létrehozott tudás demokratizálásának?

Arjun Appadurai programadó írásában a kutatást mint *állampolgári jogot* értelmezi újra. A kutatás eszerint a világban való tájékozódás általános készsége, amelynek elsajátítása és minél szélesebb körű terjesztése azért szükséges, mert a jelenkori, szüntelenül átalakuló globális világban az állampolgárok fokozottan kiszolgáltatottá válhatnak, amennyiben nem képesek folyamatosan és módszeresen átforgatni bevett tudáskészletüket. Appadurai nem csak érvel a tudás kiszélesítése, demokratizálása és demisztifikálása mellett, hanem Mumbaiban létre is hozott egy városkutató civil szervezetet, amelyben munkatársai olyan emberek, akik nem vettek részt formális képzésben. A többi szerző a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok tagjaival dolgozott együtt, és ezeket a társadalmi kísérleteket mutatják be írásaikban. A northamptoni hajléktalanokkal végzett akciókutatás vagy New York Állam női börtönfőiskolájának kutatási programja egy-egy kísérlet a hagyományos értelemben vett kutatás átértelmezésére, kiszélesítésére.

Az akció- és részvételi kutatással kísérletező programok túllépnek az akadémiai szférán, és erős szálakkal kötődnek a civil szférához, illetve a társadalmi mozgalmakhoz. Ugyanakkor lényeges különbség az egyéb civil kezdeményezésekhez és eljárásokhoz képest, hogy nem az egyének és mikroközösségek hagyományos értelemben elgondolt megsegítésében, fejlesztésében gondolkodnak, hanem kidolgozott társadalomkritikai bázison nyugszanak. Vagyis a programok a kialakult élethelyzeteket – a hajléktalanságot, a bűnözést, a szegénységet, az agresszivitást, illetve egy-egy életpálya beszűkülését és bezáródását – szélesebb társadalmi folyamatok következményeinek tekintik, ezért nem az intézmények szűk értelemben vett reformjára törekszenek, hanem valamiképp a strukturális változások alapjait szeretnék lefektetni. A kutatás demokratizálása: lehetővé teszi, hogy a kutatás *olyan stratégiai eszközzé válhasson a különféle (alávetett) társadalmi csoportok számára, amely segíti őket saját társadalmi jelenlétük értelmezésében, önmaguk megjelenítésében, illetve társadalmi érdekeik érvényesítésében.*

Ezért lényeges, hogy a „nyugati” esetek mellett – a börtön- és a hajléktalanprogramok „magyar változataiként” – négy hazai kísérletet is be tudunk mutatni, amelyek ráadásul négy különböző irányzatát képviselik a résztvevő cselekvésnek és kutatásnak. Udvarhelyi Éva Tessza a hajléktalan emberekkel közösen végzett részvételi akciókutatások jelentőségét elemzi, Szegő Dóra a resztoratív szemléletű beavatkozás lehetőségeit veszi számba a büntetés-végrehajtás területén, Szombati Kristóf egy részvételi tervezésen alapuló mezőgazdasági projekt korántsem buktatók nélküli folyamatába enged bepillantást, Horváth Kata pedig egy közel 10 éves drámaprogramot mutat be, amelyben a „cigányság” és a „hátrányos helyzet” saját életükből ismert, változó jelentéseit viszik színre a résztvevők.

A szövegekhez választott képek is többnyire olyan alkotások, melyeket az alkotók valamely helyi csoportosulással, közösséggel (pl. hajléktalanok, egykori kibuc-tagok, nagyvárosi és falusi romák) együttműködve, együtt alkotva és kutatva hoztak létre.

A kutatáshoz való jog

A kutatást általában magas színvonalú, szakmai tevékenységnek tartják, melyet megfelelő képzéssel és osztályhátterrel sajátíthatnak el az oktatás, a tudományok, és más rokon területek szakértői. Ritkán ismerik fel benne a demokratikus potenciált, és még kevésbé vélik, hogy a jogok családjába illeszkedne. Ebben a dolgozatban azt fejttem ki, hogy érdemes a kutatást – igaz, eléggé sajátos – jognak tekintenünk. Eszerint az érvelés szerint el kellene ismernünk, hogy a kutatás nem más, mint egy általános képesség speciális megnevezése, azé a képességé, amely alapján szakszerű módon tájékozódhatunk olyan dolgokról, amelyeket ismernünk kellene, de még nem ismerünk. Ebben az értelemben minden emberi lény kutató, mivel mindannyian hozunk olyan döntéseket, amelyekhez szükséges, hogy szisztematikus módon aktuális tudáshorizontunk mögé hatoljunk.

66

Különösen igaz ez gyorsan változó világunkban, ahol a piac, a média és a migráció megingatta a tudás biztonságos szféráit, és ugyanilyen gyorsasággal tette lehetetlenné, hogy az átlagpolgár a hagyományos, megszokott, helyi forrásokból merített tudásokra támaszkodjék. Továbbá, ahogy a demokrácia intézményei és értékei végigsöpörtek a világon, a tudás (az absztrakt és az empirikus egyaránt) helyi valutává vált. Ma már a tájékozott állampolgár számára életbevágóan fontos képesség, hogy meg tudja különböztetni a tudást a szóbeszédtől, a tényeket a fikciótól, a propagandát a hírektől, az anekdotákat a valós folyamatoktól.

A globalizáció egyszerre teszi értékesebbé és mulandóbbá a tudást, bármilyen típusú legyen is az. Ennek következménye, hogy Robert Reich és a hozzá hasonló gondolkodók felismerték a „tudásmunkások” (*knowledge workers*) jelentőségét, az ipari társadalmakban pedig kidolgozták az élethosszig tartó tanulás és képzés közpolitikáit, mint a nemzetek gazdasági életben maradásának és az egyének gazdasági biztonságának létfontosságú eszközét. Mindezek fényében a hétköznapi emberek zöme három kategóriába sorolható. Az alsó ötven százalékba tartozók e szellemi játékban a pálya szélére szorúlnak, mivel éheznek, nincs semmijük, vagy gazdasági szempontból jelentéktelenek. Egy másik kategóriába tartozik a világ lakosságának talán harminc százaléka. Nekik megvannak az eszközeik és a szándékuk is arra, hogy kiszélesítsék látómezejüket és javítsanak életkörülményeiken, de gyakran belekényszerülnek a diplomagyártásba, gyorsan bevezetik őket valamilyen szakmába vagy szakképzési területre, ahol ugyan lehet, hogy találnak munkát, arra viszont kevésbé lesz lehetőségük, hogy munkahelyet váltsanak, arra

pedig még kevésbé, hogy pályafutást módosítsanak. A felső húsz százalékba valószínűleg azok tartoznak, akiknek megvan az a kiváltsága, hogy választhatnak különböző karrierlehetőségek közül, alaposan megvizsgálhatják lehetőségeiket, különféle oktatási preferenciákat állíthatnak fel, és megsaccolhatják a különböző tanulási pályák esélyeit. Ők, mivel megvan rá a módjuk, hogy profitáljanak a tudásról szerzett magas szintű ismereteikből, akár pályát is módosíthatnak. Ez a metatudás a globális elit valódi ismertetőjegye.

Gondolatmenetem elsősorban a szegény országokra jellemző népszerűség felső felének alsó részén elhelyezkedőkről szól, tehát a teljes népszerűség harminc százalékáról, akiknek lehetőségük van az általános iskolai képzésen túljutva a középfokú vagy középfok utáni képesítések legalsó fokáig jutni. Ez a csoport, amely ma nagyjából másfél milliárd embert jelent világszerte, a globális tudástársadalom keretein belül helyezkedik el. Az e kategóriába tartozók egzisztenciája számos okból bizonytalan, amelynek része a hiányos oktatás, a nem megfelelő társadalmi tőke, a gyenge összeköttetések, a politikai jelentéktelenség és a bizonytalan gazdasági helyzet. Úgy vélem, hogy a sokféle jog közül, amelyeket ez a csoport képes magának kikövetelni – és követelnie is kell –, az egyik a kutatáshoz való jog. Ezen az olyan eszközökhöz való hozzáférés jogát értem, amelyek révén bármely polgár módszeresen képes növelni azt a tudásállományt, ami számára a leginkább nélkülözhetetlen életben maradáshoz és állampolgári jogainak érvényesítéséhez.

A kutatás jogalapú meghatározása aligha szokványos, és részben lényegi, részben pedig retorikai okokból tettem a dolgozatom kiindulópontjává. A lényegiségét abban látom, hogy napjainkban a teljes állampolgársághoz hozzátartozik, hogy képesek legyünk

állandó jelleggel stratégiai szinten vizsgálandó és stratégiai szintű tudást szerezni. Tudnunk kell az AIDS-ről, tudnunk kell a lázadásokról, a munkapiaci változásokról, ismernünk kell a migránsok útvonalait, tudnunk kell a börtönökről, ismernünk kell a törvényt: mindezt mára létfontosságúvá vált az állampolgárság gyakorlásában, a nem teljes jogú állampolgárok esetében pedig az állampolgárság felé vezető úton. A kutatás jogalapú felfogásának retorikai oka pedig nem más, mint hogy távol tartson bennünket a kutatás szokványos, szakmai szemléletétől, illetve, hogy hasznot húzhassunk abból, hogy a kutatásra mint sokkal egyetemesebb, alapvetőbb és tanulható képességre tekintünk. Ez az érv azonban szükségessé teszi, hogy kiemeljük a kutatás eszméjét annak szűklátókörű műveléséből.

A kutatás egyetemességéről

A kutatás eszméjét általában a kontextustól független, kozmopolita, absztrakt tevékenység példázataként tekintik, és rendszerint a szűklátókörűség ellenszerének vélik. Szeretném itt egy szemlélet alapjait felvázolni, amely alapján a kutatás több lényeges szempontból is szűklátókörűnek minősül, ugyanakkor utat nyit ahhoz, hogy hozzáférhessünk alapvetően befogadó és egyetemesen elérhető voltához. Mindehhez megfigyelések, kérdések és érvek három csoportja szükséges. Az első az alulról szerveződő globalizációról és a kutatási képzelőerőről szóló tanulmányomhoz kapcsolódó utólagos reflexió avagy kiindulópont.² A második csoportba az emberi jogokról és globális áramlatokról szóló elképzelések tartoznak. A harmadik szintén az alulról szerveződő globalizációhoz kapcsolódik, és abból a mumbai munkámból származik, melyet egy olyan szervezetben végeztem más kollégáimmal együtt, amely az akciókutatásnak szenteli magát. Ez utóbbi tulajdonképpen egyfajta gyakorlati etnográfia.

Hadd kezdjem néhány észrevétellel az „*Alulról szerveződő globalizáció és a kutatási képzelet*” című tanulmányommal kapcsolatban. Még mindig nagyon foglalkoztatnak azok a kérdések, amelyeket ebben a dolgozatban vettem fel. Azzal a felismeréssel indítottam, hogy maga a kutatás eszméje sosem volt megfelelően reflektált, és ma sem az, pedig jó néhány szomszédos terület – mint a tudományos kutatás története, az egyetemek története, az oktatástörténet és annak olyan ágazatai mint a tanítás története – szerteágazó viták tárgyát képezik. Ezek a témák azonban csak körülveszik a kutatás eszméjét, amelyet magát nem érinti a kritikai gondolkodás. Arra a következtetésre jutottam, hogy a kutatás olyannyira részévé vált a kortárs kritikai gondolkodás természetes szókészletének, hogy emiatt nem képes távolságot tartani tőle, vagy legalábbis ezt nem megfelelően teszi. A kutatás annyira életbevágó az akadémiai józan ész

számára, hogy nem is meglepő, ha nem szoktunk közvetlenül gondolkozni róla. Továbbra is igencsak foglalkoztat, hogy mi is az a kutatás, illetve, hogy a kutatás mint eszme hogyan fejlődött Nyugaton, milyen jelentései vannak, mire gondolnak az emberek, amikor arról beszélnek, hogy „kutatnak”, vagy amikor másokat kutatni tanítanak. És hogyan próbálnak belépni a kutatás világába azok, akik a kutatás történelmi hazáján, vagyis a Nyugaton kívülről érkeznek? Milyen feltételekkel lehet ebbe a világba belépni? Miért annyira nehéz megtanítani, hogy hogyan kell kutatást „csinálni”, hogy milyen egy jó kutatási terv? Miért tűnnek egyes kutatási tervek gyengének, vagy ha jónak is látszanak, miért fordul elő, hogy később mégse működnek, vagy nem igazán hoznak jelentős eredményeket? Akár az empirikus tudományok – társadalom- vagy természettudományok –, akár a bölcsészettudományok területéről van szó, mindeképpen beszélnünk kell a kutatási tevékenység sajátosságairól. Továbbra is nagyon foglalkoztat, hogy vajon miért furcsa tevékenység a kutatás, különösen az, hogy miben rejlik furcsasága, és remélem, sikerül alátámasztanom azt a megfigyelést, hogy alapvetően amiatt rejtélyes, mert rendszerező módon közelít az ismeretlen felfedezéséhez. Vajon hogyan közelíthetünk meg rendszerező módon olyan dolgokat, amelyeket még nem ismerünk? Az ismeretlen lehet például alapvetően rendszertelen, és így szisztematikus módon hozzáférközni logikailag lehetetlen. Vagy az is lehet, hogy rendszerező eljárásunk nem illik ahhoz a legfontosabb tárgyhoz, amelyet nem ismerünk, de amelyről gondolkodnunk muszáj. Tehát a kutatás eszméjének mélyén továbbra is megmarad a paradoxon, amely megmagyarázhatja, miért ennyire forró a talaj e tevékenység alatt.

Érdekelni kezdett az is, hogyan lehet a kutatást tanítani. Ha az ember elfogadja, hogy a kutatásban vannak rejtélyes, paradox és furcsa elemek is, akkor vajon hogyan is taníthatja valamely pedagógiai tevékenységen belül, amely egyébként szintén felfogható a kutatással szomszédos területként, mint azt a „kutatás és oktatás” összetétel mutatja. A későbbiekben, egy mumbai példán keresztül azt a kérdést kíséreltem meg részletesebben kifejtetni, hogy „mit jelent a kutatás pedagógiájának gyakorolása?” abban a közegben, amelyben sok ember számára idegen a kutatás világa, míg mások (az egyetemi rendszeren belül), akik viszont járatosak benne, a standard kritériumok szerint nem birkóznak meg valami jól a feladattal. A szociológia például, amely korábban kifejezetten fajsúlyos tudományos terület volt Mumbaiban, mára már a szokványos tudományos mércék szerint gyengének számít. Persze a mércéket meg lehet kérdőjelezni, de ha ezeket vesszük alapul, az egyetemi rendszert Mumbaiban nem lehet egészséges rendszernek tekinteni abban az értelemben, ahogyan húsz, ötven vagy akár százötven évvel ezelőtt, a kezdetekkor

lehetett. Ahogy a világ számos más pontjának, jelenleg Mumbainak is a műszaki tudományok jelentik az erősségét, hála az Indiai Technológiai Intézet erőteljes jelenlétének, amelyhez hasonló még van egy pár az országban, ezenkívül az építészet, a dizájn, az üzleti tudományok, és természetesen a programozás mindenféle területei. A klasszikus egyetemi rendszer azonban, amely BA, MA és PhD fokozatot nyújt a bölcsészettudományok hagyományos területein, illetve a társadalom- és a természettudományokban, gyenge lábakon áll. A későbbiekben, a kérdést a pedagógia egészétől megkülönböztetve, még visszatérek majd a pedagógiának a kutatáshoz való viszonyára (arra, hogy hogyan kell embereket kutatóvá képezni).

Hadd térjek rá a tanulmány második részére, ami a globalizációról szól. Mondanom sem kell, ez a tárgy nagyon sebesen változik, korábbi dolgozatomat pedig majdnem öt évvel ezelőtt írtam. Azóta nagyon sok minden történt, nem utolsósorban szeptember 11., s az azt követő afganisztáni és iraki események, súlyos természeti csapások egész sora a világ számos pontján: a cunami, az áradások Mumbaiban, a New Orleans-i hurrikán, a pakisztáni földrengés, hogy csak néhányat említsek. Ami viszont állandónak bizonyul, az nem más, mint hogy a globalizáció a töke mozgásának és történetének új szakaszaként vagy új pillanataként, szakadatlanul mindenféle szabálytalanságokat teremt a politikai és társadalmi élet szerkezetében. Bizonyos értelemben semmi sem változott 2001. szeptember 11-e óta: a nemzetállam bizonyosan csak egy szereplő a sok közül, bár nyilvánvalóan nem haldoklik, és nem is halott. A nemzetállami követeléseket sokféle szuverenitás – népi vagy nemzetek feletti – övezi. Ezek lehetnek progresszívek, míg mások kriminálisak, néhányuk szeparatista, de vannak univerzalisták is. Az állampolgárság is sokkal komplexebb terület lett, mint valaha, és a legtöbb nemzetállamot részben olyan emberek lakják, akik nem teljes, hanem részleges jogú vagy marginális állampolgárok. Ez természetesen Európa mostani politikai története, de úgy vélem, hogy Ausztráliára vonatkoztatva is megállná a helyét, ahol a multikulturalizmus mély és súlyos válságot él át, s ugyanez a helyzet az Egyesült Államokban is. Az állampolgárság kérdése tehát a migránsok világában egyre súlyosabb válsággá válik, ez a válság pedig, sok másikhöz hasonlóan, hosszú múltra tekint vissza.

Akárhányszor költöznek az emberek, felbolydulást okoznak új otthonaikban, részben azért, mert a bevándorlók gyakran csak regisztrálatlan félegális vagy nem teljes jogú állampolgárrá válnak. Ugyanakkor azonban, nagyjából 1950 óta, de különösen az elmúlt húsz évben, az emberi jogok diskurzusának ugyanennyire erős áramlata intézményesült. Ennek következtében már nem aktuálisak a bevándorlók korábbi tapasztalatai arról, hogy megérkeztek valahová, bízva a jó szerencséjükben. Mára már a legtöbben

követelnek bizonyos jogokat, különösen a demokratikus államokban, és ráadásul igen kevés olyan politikai berendezkedés van, amely ne állítaná magáról, hogy valamilyen értelemben demokratikus. Vegyük például a Kínai Népköztársaságot. Mondhatjuk, hogy nem ugyanúgy demokratikus, mint az Egyesült Államok vagy India, de a Kínai Népköztársaság mégsem tartja magát antidemokratikusnak. A kérdés az, hogy milyen demokráciáról van szó. A Kínai Népköztársaságban az állam nem tagadja a kisebbségek jelentőségét. Van álláspontja a kisebbségekről, elismeri különbözőségüket, anélkül, hogy ehhez bármilyen politikai jogot rendelne. Ez pedig válságot jelent az emberi jogok uralkodó globális ideológiája számára.

A jogok válsága

Az emberi jogok (a szabadságra, igazságosságra és valamilyen egyenlőségre vonatkozó felfogások) és a sokféle gazdasági jog közötti kapcsolatnak széles körű és egyre gyarapodó irodalma van. Ezzel párhuzamosan létezik egy politikaelméleti vita, amely a méltóság és az elismerés problémáját igyekszik összekötni az egyenlőségről és a redisztribúcióról szóló elgondolásokkal. Ezek a viták egy szélesebb történelmi kontextusból nőnek ki, amelyben az emberi jogok szókészlete valamint intézményei egyetemes értékeként és közpolitikai célokként fogalmazódtak meg a huszadik század közepén, az ENSZ megalakulását követően. Az emberi jogi gondolkodás értékeinek és feltételezéseinek elterjedése vitathatatlanul az egyik legjobb példa a társadalmi ideológia globalizálódásának gyorsaságára. Napjainkban, bár jó néhány állam makacsul ellenzi az emberi jogok egyes interpretációit (különösen a saját emberi jogi gyakorlatukat illetően), nagyon kevés állam vagy politikai elit kerüli ki nyíltan vagy veti el az emberi jogok elvét, mint olyat. Ez a tudatosság forradalmát jelenti, melyet számos sajátos kezdeményezés és konfliktus kísért intézményi és személyes szinten egyaránt. Ezek a kezdeményezések gyakran olyan sérelmeket fogalmaznak meg, amelyek korábban jelentéktelenek vagy láthatatlanok voltak, például azokat, amelyek a gyerekeket, a menekülteket, a vendégmunkásokat, illetve az eltérő státuszú állampolgárokat érik.

Az emberi jogok ideológiájának befolyásával világszerte az a probléma, hogy egybeesik egy sor más drámai változással, amelyek olykor valamilyen válsághoz kapcsolódnak a nemzeti gazdaságok, társadalmak és kultúrák életében. Ennek következtében nyomás nehezedik az emberi jogi szabályozásra, a bíróságokra és e jogok szószólóira, hogy szélesebb körben és sokszor bizonytalanabb talajon oldják meg az emberi jogok problémáit, mint korábban bármikor az emberi történelem során. Ellentmondásos a helyzet, hiszen a méltányosság, az állampolgárság

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely)

és az igazságosság e válságai közül néhányat éppen az emberi jogok eszméjének növekvő elfogadása és érvényesítése okoz. Más válságok eredete ettől független, mégis olyan területeken jelentkeznek, ahol az emberi jogok értékei nemzeti, jogi és politikai formát öltenek. Az emberi jogok nyelvének mindkét esetben túl kell mutatnia az alapvető és absztrakt szabadságjogokon, hogy felölje a nehezebben megfogható és materiális szabadságjogokat is. Hogy megértsük ezt a folyamatot, röviden tanulmányoznunk kell azt a széleskörű felfordulást, melyet a globalizáció folyamata teremtett.

Egyes válságokat a tőke gyors és szabálytalan mozgása teremt, például a jól ismert „ázsiai válságot” néhány évvel ezelőtt: ezeken a válságokon a legkevésbé sem vagyunk túl. A pénzügyi tőke leválása a többi fajta tőkéről, és gyors mozgása olyan formákban, amelyek alig érthetőek – mint a származékos ügyletek és hasonlók – teljes intenzitással folytatódik. Ez a mozgás világszerte mély feszültséget teremtett a nemzetállam megalapozójaként szolgáló gazdasági szuverenitás és a kulturális szuverenitás között. Meggyőződésem, hogy ez a forrása a kiterjedt erőszaknak, az állami erőszaknak és számos másfajta erőszaknak is. A leggazdagabb államokat is beleértve csak kevés nemzetállam mondhatja magát valóban szuverénnek gazdaságilag, jóllehet ez a klasszikus nemzetállam egyik lényeges alapja. Vegyük például az Egyesült Államokat. Köztudomású, hogy az amerikai fogyasztásalapú gazdaság pénzügyileg Kínánál van letétben. Általánosabb gazdasági értelemben az USA szervesen kapcsolódik a kínai pénzhez, a kínai kereskedelemhez, a kínai árukhoz, stb. Ez a világ legnagyobb és legerőteljesebb gazdasága, amely azonban aligha tudja ellenőrzése alatt tartani saját sorsát, és persze a kisebb gazdaságoknak ugyanezzel a kínos helyzettel kell szembesülniük. Ez a feszültség pedig részben bizonyos mértékű nemzetközi, azaz államok közötti konfliktust szül, de ugyanakkor nagyfokú intranacionális, vagyis államon belüli konfliktust is kivált, különösen a kisebbségekkel, vagyis azon csoportok tagjaival szemben, akiket számuk alapján vagy más okból kisebbségnek tekintenek.³ Ezek a konfliktusok gyakran artikulálódnak emberi jogi küzdelmekként.

A globalizáció és a globalizációról való tudás közötti elcsúszás sokkal élesebb, mint bármikor korábban. Indiában például nagyon intenzíven folyik az oktatás privatizációja minden területen. Az agresszív tengerentúli szereplők – leginkább Ausztráliából, de az Egyesült Királyságból, Kanadából, és bizonyos mértékig az Egyesült Államokból is – egyre erőteljesebben szállnak be az indiai oktatási piacba. Most azonban az állam kezd magához térni, és nagyon alaposan odafigyelni a szabályozásra, körültekintő eljárásokat dolgoz ki az úgynevezett külföldi oktatási szolgáltatókra szabva, amelyeket az érintettek nem

hagyhatnak figyelmen kívül, amennyiben törvényes kereteken belül akarnak maradni. Az indiai társadalomban a deregulációról, a privatizációról és a nyitott piacról szóló komoly viták ellenére erőteljes az állami jelenlét. Az állam nemrégiben szembesült azzal, hogy elveszítette az oktatás fölötti ellenőrzés jelentős részét mind az indiai magánüzemeltetőkkel szemben, akiknek nincsenek külföldi partnereik, mind a külföldi oktatásügyi vállalkozókkal szemben. Az oktatás területe sajátos feszültséggócá vált, amely az állami szuverenitás és a piaci játék között keletkezett. A piac ösztönzi az együttműködést, a felvásárlásokat, a fúziókat és ehhez hasonlókat, hogy lépést tudjon tartani a különféle új fokozatok, diplomák, oklevelek és szakképesítések megszerzésére irányuló fokozódó igényvel. (Ezek az igények nagyrészt abban a harmincszázaléknyi lakosságszegmensben jönnek létre, amelyről korábban beszéltem). Számos új oklevél ígér sikerességet a globalizált világban, és közülük számos kapcsolódik valamilyen tengerentúli intézményhez.

A művészet és a dizájn területét Indiában mára alaposan telítették a nem indiai oktatási vállalkozások. Az indiai dizájnoktatás piacán a legagresszívabb résztvevők közül néhányan aligha rendelkeznek papírokkal és engedéllyel saját országukban. Gyakran teljesen új szereplőkről van szó. A sűrűn lakott országokban a diplomapiac növekedésének vagyunk tanúi, ezen országok lakói globális érvényességű oklevelekre vágnak; mindezt elismert egyetemek és az anyaországuk küzdelme kíséri, amelyben a protekcionizmus és a piaci kizsákmányolás közötti középutat keresik. Indiában és Kínában egyaránt virágzanak különféle oktatási tevékenységek, amelyekben jelentős a tengerentúlról érkező vállalkozások hozzájárulása. Ezeket részben a hivatalos állami és egyetemi rendszer szentesíti (a Harvard, a Yale és a Columbia csak néhány példa a legkevesebb ötven olyan amerikai egyetem közül, amely jelentős együttműködési megállapodást kötött Indiával és Kínával), a sokkal zavarosabb alvégen pedig hiányos képesítésű vállalkozók – helyiek és külföldiek egyaránt – házalnak kétes oklevelekkel a rosszabb helyzetben lévő és kevésbé válogatós alanyoknál. Az oktatási szférának ez az átalakulása felbolygatja az országok közötti diákcsere széles hagyományait (ami például számos országban a „külföldi” hallgatók számában mérhető).

E tanulmányban a globális oktatási vállalkozások e zűrzavaros terepéről szólva csak azt a folyamatot emelném ki, melynek során a globalizáció arra kényszeríti az államokat és a professzionális oktatókat, hogy megnyissák a piacot, újfajta okleveleket kínálnak, és újfajta piaci szabályozásba kezdenek, hiszen a globálisan hasznos tudás termelésének képessége aligha oszlik el egyenletesen.

Ebben a szétszakadtságban lehet lényeges a *kutatáshoz való jog*. Az új képzések és intézmények ritkán

foglalkoznak kutatással. Vagyis inkább arról van szó, hogy két főbb distinkcióra alapoznak: az oktatás és a képzés közötti, illetve a képzés és a kutatás közötti különbségre. Ez kétféle következménnyel járhat. Az első az, hogy megnő a távolság a szakképzések és az egyén azon képessége között, hogy önállóan tájékozódjon saját életéről és világáról. A második pedig, hogy a kutatás egyre inkább egyfajta elitista, szűk, tőkeintenzív (általában természettudományos és technológiai természetű) vizsgálódás keretei közé szorul, míg a lakosság túlnyomó részét a futószalagon gyártott oklevelek irányába terelik – már ha a társadalmuk azon szerencsés felső felébe tartoznak, akik túljuthatnak a középfokú oktatáson.

A kutatáshoz való jog demokratizálása: egy indiai példa

És mi a helyzet az olyan kutatással, amely nem korlátozódik az egyetemi vagy a szakmai elitek tevékenységére, hanem a hétköznapi emberek életének részévé válhat? A következőkben kicsit személyesebb hangnemre váltok, beszámolóm azonban nem pusztán anekdotikus jelentőségű.

Nagyjából tíz évvel ezelőtt, még mielőtt elkezdtem volna gondolkodni az alulról szerveződő globalizációról, elhatároztam, hogy Mumbaiban kezdek kutatni, abban a városban, ahol felnőttem, és amelyről korábban nagyon kevés kutatást végeztem. Kezdetben az etnikai erőszak foglalkoztatott (a muzulmánokkal szembeni erőszak az 1990-es évek elején), de érdeklődésem hamar kiterjedt olyan témákra is, mint a lakhatás, a bűnözés, a filmek, és más olyan témák, amelyeket nem lehetett egykönnyen elszigetelni a kollektív erőszak fogalmától. Észrevettem azt is, hogy az állami egyetemi rendszer a csőd szélén áll. A patinás mumbai egyetemek és főiskolák legjobb esetben is oklevélgyártásba mentek át, a hajdan jó színvonalú karok lezülltek, kiürült a kassza, s az alkalmazottak gyakran nem kapták meg időben a fizetésüket. Ez elég különösnek tűnt egy olyan egyetem esetében, amelynek korábban nagy presztízse volt Indiában, abban az országban, amelyben az egyetemek nagy tekintélynek örvendtek már hosszú idő óta. Úgyhogy, különösen saját kutatásom nyomán (amely a lakhatási problémák okán foglalkozott az alulról szerveződő aktivizmus lehetőségeivel⁴) azon kezdtem el gondolkodni, hogy miként tehetnék valamit Mumbaiban annak érdekében, hogy összehozzam a fiatalokat a globalizáció témájával. Olyan diszciplínákon átívelő vitára gondoltam, amelyben nem csupán a városi felső középosztály vesz részt. Bármilyen hivatalos vagy magánjellegű támogatás nélkül, kizárólag saját kutatási pénzem kis részéből a feleségemmel és munkatársammal, Carol A. Breckenridge-dzsel és néhány más indiai ismerőssémmel létrehoztunk

egy kis szervezetet, a PUKAR-t, ami hindi nyelven azt jelenti, hogy *hív*, s egyben a „Partners for Urban Knowledge Action and Research”-ből (Partnerség a Városi Tudásért Akció és Kutatás) alkotott mozaikszó. A PUKAR nagyon fiatal szervezet, nagyjából négy éves, és közhasznú szervezatként van bejegyezve, amit az Egyesült Államokban nonprofit szervezetnek hívnak. Célja, hogy összehozza az úgynevezett fiatal – kora harmincas – kutatókat, de ugyanakkor olyan embereket is, akik papírjuk szerint nem kutatók (építészek, újságírók), akik tudást termelnek, de nem vesznek részt a diplomagyártásdiban, továbbá néhány tanárt, szociológust és másokat. A PUKAR magába foglalja a tanácsadók idősebb generációját is: olyanokat, akik mindössze a mentorálásban vesznek részt, s akik az újságírás, üzlet, film, stb. területéről, azaz nem pusztán egyetemi körökből érkeztek. Az volt az elgondolás, hogy a tudást és a cselekvést, különösen a kreatív, a művészi, a politikai cselekvést egyfajta közös keretbe helyezzük, és közben mindenféle ambiciózus célokat tartunk szem előtt, elsősorban Mumbaiban. Az egyik cél az volt, hogy hangsúlyozzuk: a művészetek, a humán tudományágak, a film és a média területén megvalósuló kutatások és akciók elválaszthatatlanok a gazdaság, az infrastruktúra és a tervezés területén végzett kutatástól. Célunk volt az is, hogy bár szervezetünk helyi érdekű, ismerjük fel, hogy Mumbai, mint számos más város, a globális folyamatokba van beágyazva. Ezért kialakítottunk egy fiatalokból álló csapatot, amelyet nem pusztán tudósok alkotnak, hanem olyan emberek is, akikben közös, hogy mindannyian a város jövőjével foglalkoznak, illetve szeretnék a városnak valahogyan helyet találni a világban. Ez a törekvés mára az egyik legfontosabb PUKAR-kezdeményezés, a *Youth Fellowship Project* leghangsúlyosabb elve lett. Ez a program alapítójáról, Sir Ratan Tatáról, India egyik legkiemelkedőbb filantróp mecénásáról kapta nevét. A *Sir Ratan Tata Trust*-projekt jelenleg kéttucatnyi szenior ösztöndíjast alkalmaz, akik mindannyian 10-15 junior ösztöndíjast képeznek az alább tárgyalt dokumentációs technikák használatára.

A PUKAR (amelyről bővebb információ a www.pukar.org.in oldalon található) még mindig gyenge lábakon áll, mivel nem kötődik semmilyen nagyobb szervezethez, államhoz, egyetemi rendszerhez, vagy akár nagyobb NGO-hoz, kisebb civil szervezethez. Kisebb jótékonyági adományokból és néhány nagyobb támogatásból finanszírozzuk. A PUKAR kiemelt törekvése, hogy megtalálja azt a teret, ahol közös párbeszédbe kezdhetnek városukról, saját magukról és a jövőről az angolul beszélő fiatalabb egyetemistakorúak azokkal a társaikkal, akik magukat maráthi, hindi, gudzsaráti nyelveken tudják jobban kifejezni.

Megtisztelő szerepem a PUKAR-ban az, hogy a kuratórium elnöke lehetek. Mumbaiban van egy

igazgatónk, néhány alkalmazottunk, és egy olyan csapat, amely társult kutatókból áll (ők finanszírozzák kutatásokat végeznek, együttműködésben más intézményekkel Indiában és külföldön is), valamint egy tanácsadó csoport, amely abban segít, hogy tágabb környezetünk alakulását is figyelemmel kísérjük. A kuratórium segít kidolgozni az irányelveket, közben tartja a költségvetést, és biztosítja, hogy minden tevékenységünk teljes mértékben a törvényes kereteken belül mozogjon.

A dokumentálás mint beavatkozás

A PUKAR szervezetének jelszava és kézjegye az az elv, hogy a „dokumentálás révén beavatkozunk/közvetítünk” (*documentation as intervention*). A PUKAR ezt a gondolatot egyik fiatal munkatársától, Rahul Srivastavától kölcsönözte, aki Mumbaiban a *Wilson College*-ban tanított, mielőtt a PUKAR-hoz érkezett volna. Rahul kiváló és egyedi technikát fejlesztett ki olyan hallgatók számára, akik nem beszélnek angolul, vagy későn kezdték el tanulni a nyelvet, és nem tartoznak a felső középosztályhoz: városzociológiát tanított nekik, mégpedig úgy, hogy saját tudásukra és életükre alapozott. E technika során a hallgatóit arra kérte, írjanak fogalmazást házukról, utcájukról, családjukról. Utána arra biztatta őket, hogy fényképezzenek le olyan dolgokat, amelyeket ismernek, egyes esetekben arra is, hogy filmezzenek, illetve gondolkodjanak el azon, hogy a közzététel és megvitátás milyen nyilvános fórumai lehetségesek még. A kiindulópont mindig az volt, hogy az emberek készítsenek valamilyen dokumentációt saját világukról a városon belül, hiszen olyan emberekről volt szó, akik bizonytalanok voltak saját városi hovatartozásukban, miközben nyilvánvalóan nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a városi térben. Ennek ellenére úgy érezték, hogy kiszorultak a városból, hogy kirekesztették őket mások: a befolyásosabb, urbánusabb, angolul sokkal jobban beszélő polgárok. Ez a technika, amelyet később átvettek más csoportok és szervezetek is, akik egyetemistakorú fiatalokkal foglalkoztak, a *Neighbourhood Project* (Szomszédság Projekt) nevet kapta Rahul Srivastava idején, aki három évig volt a PUKAR igazgatója (2002 és 2005 között).

Az utóbbi néhány évben a PUKAR közössége, azaz a tagok, a vezetők, partnerek és támogatók kezdtek jobban megérteni az összefüggést a „dokumentálás mint beavatkozás/közvetítés” és az alulról szerveződő globalizáció között, és ennek nyomán egyre tisztábban látják, hogy elérhetővé kell tenni a kutatást a mindennapi emberek, különösen az egyetemistakorú fiatalok számára. Ebben a folyamatban jelentős erőfeszítéseket téve igyekeztünk képzést nyújtani tanárok és hallgatók egy nagyobb csoportjának a „dokumentálás révén beavatkozunk” elvén keresztül.

Ugyanakkor azt is kezdtük pontosabban érteni, hogy hogyan kell gyakran szerény képzettségű fiatalokat megtanítani arra, hogy a dokumentálást miképp hasznosítsák információszerzésre, hogyan használják a hivatalos archívumokat, hogyan végezzenek bizonyos fajta módszeres elemzéseket, és hogyan terjesszék eredményeiket szóban, írásban, és egyéb média felhasználásával különféle városi közönségek körében. Ahogy bővítettük és csiszoltuk a projektjeinket, egyre magabiztosabbá váltunk a tekintetben, hogy megközelítésünkben lehetőség rejlik arra, hogy növeljük a fiatalok motivációját saját városuk és saját életük kutatási témaként való felfogására, vagyis hogy olyan kontextusként közelítsék meg környezetüket, amely érzékeny a változásra. Ezek a dokumentálási kísérletek kettős haszonnal jártak számos fiatal számára: egyrészt olyan készségeket sajátíthattak el alaposan, amelyekre életbevágóan szükségük van mindennapjaik során; másrészt arra a felismerésre juthattak, hogy a dokumentálás, a tudakozódás, az elemzés és az eredmények kommunikálása mind olyan képességek, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a városukat és világukat formáló ügyekben aktív állampolgárként nyilvánulhassanak meg.

Mindeközben mint komplex városi környezetben működő, tudásalapú szervezet, fokozatosan fedeztük fel, hogy elköteleződésünk a kutatás eszméjének kiszélesítése mellett valójában mennyire különleges, valamint, hogy ezáltal hozzájárulhatunk olyan szervezetek munkájához, amelyek a még sürgetőbb materiális problémákra összpontosítanak, a lakhatás-, a halandóság-, a köztisztaság- és a közbiztonság kérdéseire. A hasonló témákkal foglalkozó civil csoportoknak gyakran lenne szükségük a kutatás és dokumentálás készségére, mivel túl sokszor kényszerülnek magas árat fizetni érte, vagy pedig kénytelenek külső tanulmányokat és értékeléseket elfogadni, amelyekkel nem tudnak vitatkozni, illetve amelyek helyett nem képesek másikat kínálni.

Miért éppen a kutatáshoz való jog?

Írásom legfontosabb állítását úgy lehet a legegyszerűbben igazolni, ha újra összekötjük azokat a lépéseket, amelyek a tudást, a globalizációt, az állampolgárságot és a kutatást összefonják. Növekszik a szakadék a tudás globalizációja és a globalizációról való tudás között. Ez a szakadék tükröződik világszerte a szakképzések megszerzéséért való kapkodásban, a munkahelyi képzésekért való küzdelemben, az oktatási fúziók, vállalkozások és nemzetközi együttműködések növekedésében, ezzel párhuzamosan pedig azt láthatjuk, hogy az oktatás, a kutatás és felsőoktatás hagyományos egyetemi színterei hanyatlanak.

Ez a szakadék a társadalom- és a bölcsészettudományok területén a leglátványosabb, és sokkal

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely)

kevésbé szembeütő a szakképzésben és a műszaki területeken, ahol az oktatás és a képzés gyakorlatilag szétválaszthatatlan, a kutatás pedig mint magas presztízsű, laboratóriumi tevékenység, teljesen különvált. Ugyanakkor még bármilyen szerényebb munkahelyen, üzleti tevékenységben vagy pályafutás során is szembesülnek a fiatalok olyan problémákkal, amelyek túlmutatnak saját helyi tapasztalataikon, és amelyeket globális erők és tényezők formálnak. Ilyenek a telefonos ügyfélszolgálatok, a specializált gyártási technikák, a pénzkölcsönzés és -befektetés új módszerei, valamint az információszervezés és véleménykifejtés új technológiái: mindezek megnehezítik azok dolgát, akik kizárólag helyi szintű ismereteik révén próbálnak meg saját körülményeiken javítani. Egyszóval, amíg a világ megismerése egyre fontosabbá válik mindenki számára (az idegenvezetőktől a gyógyszerkutatókig), az ilyen ismeretek megszerzése egyre kevesebb lehetőség nyílik.

Éppen ezért fontos a kutatás eszméjének egyetemessé és hozzáférhetővé tétele a minél tágabb érdeklődési körű és célokkal rendelkező fiatalság széles tömege számára. A kutatás ebben az értelemben nem pusztán eredeti gondolatok és új ismeretek termelését jelenti (ahogy azt általában a tudósközösség és más tudásalapú intézmények meghatározzák), hanem ennél egyszerűbb, ugyanakkor mélyebb jelentéssel is bír. A kutatás az a készség, hogy módszeresen szélesítsük tudásunk határait valamilyen feladat, cél vagy törekvés értelmében. Legyen szó egy mumbai újságíróról, aki egy közeli várost sújtó földrengésről tudakozódik, egy szállodaigazgatóról, aki megpróbálja jobban kiaknázni az internetet, hogy felpörgesse a foglalásokat, vagy egy betegről, aki azt szeretné kideríteni, hogy felírt gyógyszere vajon a legolcsóbb vagy a legjobb-e. Vagy lehet az egy egyetemista, aki meg szeretné tudni, hogy bizonyos egyetem vagy főiskola a lehető legmegfelelőbb-e neki, egy család, amely megpróbálja kideríteni, hogy egy adott bank a számukra szükséges, lehető legjobb hitelt nyújtja-e, lehet építész is vagy tervező, aki azt igyekszik megtudni, hol szerezheti be a legjobb anyagokat a tervéhez. Mindezekben a példákban olyan állampolgárok szerepelnek, akiknek fontos, hogy megtudják, hol találják a legjobb információt, mennyi információra van szükségük a jó döntés meghozatalához, hol található ilyen információ, és ki segíthet nekik abban, hogy kiszűrjék belőle a számukra leglényegesebb elemeket. Ezt jelenti a kutatás, ami mai világunkban a mindennapi élet része.

A PUKAR a kutatás tágabban értett koncepcióját akarja meghonosítani, azáltal, hogy elkötelezett a mumbai egyetemistakorú fiatalok, illetve a „dokumentálás mint beavatkozás” tana iránt. Az egyik

lehetséges útját kínálja annak, hogy a fiatalok, akik belépnek az új technológiák és az ingatag munkaerőpiac hirtelen változó világába, kifejleszthessék a tájékozódás, az elemzés és a kommunikáció készségeit. Ebben az értelemben, ha valaki képes kutatni, azzal megszerzi a demokratikus állampolgárság egyik alapvető készségét.

A kutatás képessége – ebben a széles értelemben – ugyanakkor kapcsolódik az ún. „törekvésre való képességhez” is,⁵ ami nem más, mint a tervezés, a remény, a vágy, illetve a társadalmilag értékes célok elérésének társadalmi és kulturális készsége. E készség egyenlőtlen eloszlása egyszerre a szegénység tünete és mércéje, ugyanakkor a rossz elosztás egyik olyan formáját jelenti, amelyet megváltoztathat a köz- és az aktuálpolitika. A jelen kontextusban csak emlékeztetni tudok arra, hogy a törekvésre való képesség és a kutatáshoz való jog szükségszerűen és szorosan összefüggenek. Törekvés nélkül ugyanis semmi sem hajt előre, hogy többet tudjunk meg. Ugyanakkor, ha nincsenek rendszerezett eszközeink a szükséges új tudás megszerzéséhez, a törekvés képzelődéssé vagy reménytelenséggé kocsosul. Ezért a kutatáshoz való jog mint emberi jog jelentőségének hangsúlyozása nem pusztán metafora, hanem érv emellett, hogy hogyan is éleszthetünk újjá egy régi gondolatot, nevezetesen azt, hogy a demokratikus társadalomban való részvétel megköveteli a tájékozottságot. Másképp pedig nem is lehetünk tájékozottak, csak ha legalább valamennyire képesek vagyunk kutatni, akármennyire szerény is a kérdésünk vagy akármennyire hétköznapi is az inspirációnk. Ez kétszeresen is igaz egy olyan világban, ahol a hirtelen változások, új technológiák és a gyors információáramlás a hét minden napján változtat a hétköznapi emberek játékterén.

Kerényi Szabina fordítása

¹ A tanulmány első megjelenése: Appadurai, Arjun: „The right to research”, *Globalisation, Societies and Education*, Vol. 4., No. 2., Jul. 2006., 167–177.

² Appadurai, Arjun: „Grassroots globalization and the research imagination”, *Public Culture*, 2000, 12(1), 1–19.

³ Appadurai, Arjun: *Fear of small numbers: an essay on the geography of anger*. Duke University Press, Durham, NC, 2006.

⁴ Appadurai, Arjun: „Deep democracy: urban governmentality and the horizon of politics”, *Public Culture*, 2002, 14(1), 21–47.

⁵ Appadurai, Arjun: „The capacity to aspire”, in: Rao, V. és Walton, M. (szerk.): *Cultural and public action*. Stanford University Press, Stanford.

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely)

Gondolatok az elkötelezett antropológiáról

A „deviancia” és az „önmegsegítés” diskurzusainak hatásai

A hajléktanság problémájával antropológiai megközelítésben foglalkozom: azt vizsgálom, hogyan fogják fel és hogyan kezelik ezt a kérdést a menhelyek dolgozói, a hajléktalanok, az ügyintézők, és az érintett helyi pártfogók. Ahhoz, hogy a hajléktalanság jelenségét megértsük, rá kell kérdeznünk bizonyos magától értetődőnek, normálisnak vagy legalábbis megváltoztathatatlanul tűnő körülmények alattomosan és észrevétlenül működő sajátosságaira. Az egyenlőtlenség strukturái gyakran a közvetlen elnyomás kényszerítő eszközei nélkül jönnek létre. Ezért a hajléktalanság megértése nem más, mint a hegemonia folyamatainak elemzése. Gramsci és Foucault elemzési szempontjait követve azt vizsgálom, hogy milyen szerepet játszanak a menhelyek hétköznapi, hegemonizáló beszédmódjai és gyakorlatai a hajléktalan szubjektivitás diszkurzív megteremtésében.

A „deviancia” koncepcióját találtam olyan uralkodó elképzelésnek, amely köré a teljes hajléktalanmenhely-ágazat szerveződik. Az önmegsegítés és a „medikalizáció” diskurzusai, amelyek a hajléktalanokról alkotott prototipikus elképzeléseken alapulnak, olyan keretet hoznak létre, amelyben a hajléktalanság nem más, mint a hajléktalan ember hiányosságainak a következménye. A hajléktalanokra sokan nem úgy gondolnak, mint olyan emberekre, akiknek nincs hol lakniuk, hanem ezek a prototipikus figurák és a hozzájuk kapcsolódó történetek jutnak eszükbe.

Egyáltalán nem azt akartam kideríteni, hogy a hajléktalanok e prototipikus ábrázolásai vajon igazak vagy pontosak-e. Ehelyett az érdekelt, hogy miként hozza létre ezeket az elképzeléseket az ellátórendszer, hogy milyen hatásai vannak ennek a felfogásnak, illetve, hogy miképp korlátozzák ezek az elgondolások a problémára adható válaszok körét, a politikai megoldásokat és a hajléktalanok ellátását. Azt tapasztaltam, hogy a menhelyen dolgozók olyan elgondolásokat és eljárásokat tartanak kézenfekvőnek, amelyek egytől-egyig a hajléktalanok „helyrehozását” és „normalizálását” szolgálják, míg a rendszerszintű kritikákat irreálisnak vagy céltalannak gondolják. Az uralkodó gyakorlat arra irányul, hogy egyre kidolgozottabb eszközökkel térképezze fel, diagnosztizálja és kezelje a hajléktalan egyénben fellelt problémákat. Ez aligha meglepő, miután napjainkban a hitelkártya-tartozástól a depresszióig terjedő különféle társadalmi problémákat is nagyon sokan egyéni rendellenességnek tartják. Ráadásul a menhelyek HUD (*Housing and Urban Development*) által biztosított finanszírozása nagymértékben az ún. „folyamatos gondoskodás” (*continuum of care*) modelljéből

származik. A hajléktalanság társadalmi problémájának ez a „magától értetődő” értelmezése és kezelési módja különféle következményekkel jár.

A legszembeötlőbb, hogy a menhely nyelvezete és segítő gyakorlata az önmegevalósítás technikáit kínálja. A menhelyek általános gyakorlata arra kéri a hajléktalanokat, hogy keressék meg és kezeljék a saját magukban fellelt rendellenességeket. Deviánsnak diagnosztizálva és ekként kezelve, az egyén ön maga folyamatos megerősítésével (*self-empowerment*) és állandó önfejlesztéssel (*self-improvement*) válhat valakivé. Önmagukat hibáztató és önrendszabályozó egyénektől viszont aligha várhatjuk el, hogy stratégiákat dolgozzanak ki arra, hogy miként javíthatnának kollektíve a rendszerszintű egyenlőtlenségeken.

Nem minden hajléktalant ragadnak el azonban az „önmegjobbítás” uralkodó nyelvi fordulatai és segítő gyakorlatai. Egyes hajléktalanok, mint például Ariel és Raymond, aktívan ellenállnak minden kísérletnek, amely kezelni vagy igazgatni akarná őket. Mások megtanulják, hogy az együttműködésért megjutalmazzák őket, míg büntetést kapnak ha nehéz velük, ezért viselkedésük, felületesen szemlélve, teljesen simulékony. Ha netán ellen is állnak a szociális munkások és a közösség „segítő” szándékának, vagy ha meg is tagadják a részvételt a „hajléktalan, mint deviáns” létrehozásában, ez nem lép túl a zúgolódásokon és bizonyos szabályok megszegésén. Azon a területen marad, amit James C. Scott „rejtett jelentésnek” nevez³. Csakhogy, a kevésbé alkalmazkodó hajléktalanoknak is az uralkodó medikalizáló diskurzus mintája szerint kell fellépniük. Ennek eredményeként jó néhányan közülük egyéni ellenállásba kezdenek a menhely „segítő” szándékával szemben.

Ebben a logikában ha valaki, mint például Raymond, úgy gondolja, hogy meg kell kérdőjelezni a társadalmi egyenlőtlenségeket, ellenállása automatikusan egyéni küzdelemként tud csak megjelenni. Emiatt kétséges, hogy a hajléktalan emberek a strukturális erőszakkal szemben képesek-e kollektív ellenállást kifejteni.

Azzal is foglalkoztam, hogy ez a hajléktalanságról szóló beszéd mód hogyan határozza meg a menhely dolgozóinak szerepét és feladatait. Úgy tapasztaltam, hogy a munkatársak nagy része nagyon elkötelezett abban, hogy meg akarja szüntetni a hajléktalan állapotot. Ugyanakkor nem tudnak elszakadni a „folyamatos gondoskodás” neoliberais diskurzusától. Elemeztem azokat az eljárásokat, amelyek alapján az alkalmazottak felvételt nyernek, a munkaköri leírásokat és kidolgozásuk folyamatát, az alkalmazottak képzését és a személyzet viselkedési „kódexének” kialakítását, illetve természetesen a mindennapi ügyek intézésének gyakorlatait és a megfigyelési módszereket is. Ezek a „diszkurzív gyakorlatok” olyan speciális munkaerőt teremtenek a menhelyeken, amelynek korlátozott feladatát a „segítő szakember” meghatározás jelöli ki. A menhelyen végzett munka eszerint különleges szaktudást igényel a hajléktalan emberek igazgatásában és menedzselésében.

Végezetül pedig, a menhely olyan intézményként szolgál, amely megtestesíti és megerősíti a hajléktalanságról szóló uralkodó felfogásokat. Azok az elterjedt nézetek, amelyek szerint a hajléktalanok kezelésre szoruló és személyes fejlesztést igénylő deviáns egyének, létrehozták a „folyamatos gondoskodás” modelljét. Ugyanakkor e nézeteket folyamatosan meg is erősíti a menhely ebből kinövő gyakorlata. Az ágazatban dolgozók jó szándékkal és nagy erőfeszítéseket téve töreksenek arra, hogy „segítsenek”. Évente több százmillió dollárt és több tízezer munkaórát fordítanak a deviancia felismerésére, illetve a hajléktalanok képzésére abban a reményben, hogy megoldják a hajléktalanság problémáját. Mivel azonban ezek a törekvések a rendszerszintű és diszkurzív egyenlőtlenségekkel egyáltalában nem foglalkoznak, nem is lehetnek hatékonyak a hajléktalanság visszaszorításában. Az oktatás, a különböző életvezetési tréningek és az önfejlesztés nem érnek túl sokat, ha a kollektív politikai mozgalmak nem kényszerítik arra a munkaadókat, hogy megfizessék a létminimumot. Hasonlóképpen, a megfizethetőbb lakhatást követelő megmozdulások ugyan lehetséges választ nyújthatnak a hajléktalanságra, de nem tesznek semmit a szegénység felszámolásáért, ha nincsenek mögöttük olyan társadalmi mozgalmak, amelyek hitelteleníteni akarják a tőke „jogairól” szóló diskurzust, és egyenlőbb módon akarják újraosztani a nemzet vagyont. A jó szándékú, segítő gyakorlat azt eredményezte, hogy rengeteg pénzt és energiát fordítottak a hajléktalanság kezelésére és a hajléktalanok igazgatására,

ugyanakkor valójában semmit sem tettek magának a hajléktalanságnak a felszámolásáért.

Együttműködés a helyi szereplőkkel: az aktivista, kritikus pozíció megtestesítése

Ha egyszer megértettük ezeket a dinamikákat, mégis hogyan tudjuk használni ezt a tudást? Mihez kezdhetünk ezekkel a megfigyelésekkel? Hogyan segíthet antropológiai megértésünk abban, hogy politikailag lépünk fel a hajléktalanság materiális körülményeinek megváltoztatásáért, illetve a „hajléktalan” mint deviáns embertípus újratemlése ellen?

Kutatásom célja az volt, hogy párbeszédet alakítsak ki a hajléktalanokkal és a menhely dolgozóival annak érdekében, hogy megpróbáljunk új értelmezéseket találni, amelyek egyáltalán elgondolhatóvá teszik új gyakorlatok kialakulását. Stratégiám elemzések készítéséből állt, ezenkívül pedig arra törekedtem, hogy a jó szándékú szereplők közé én is bekerüljek a menhelyek terjeszkedő világába, annak érdekében, hogy a gyakorlatban tehessem problematikussá a megszokott és magától értetődőnek vélt felfogásokat és eljárásokat. Antropológiai megfigyelésem és interjúim innentől kezdve explicit módon rendszerlenes, kritikai nézőpontot tükröztek. Elkezdttem például kérdéseket feltenni a megszokott gyakorlatok hatásaival kapcsolatban, illetve megvitatni a munkatársakkal, a hajléktalanokkal és a helyi sajtóval olyan információkat és nézőpontokat, amelyeket korábban nem vettem figyelembe. Mindezt abban a reményben tettem, hogy ki lehet alakítani alternatív felfogásokat és gyakorlatokat.

Egyszerre voltam tudós kutató, a menhely munkatársa, a társadalmi és gazdasági változásokért küzdő aktivista és a hajléktalanok jogainak pártfogója. Többszörösen összetett helyzetem lehetővé tette, hogy átéljem az egyes nézőpontokhoz tartozó tapasztalatokat, és egyszerre legyek képes szolidárisan és kritikailag hangot adni nekik. Ezen a módon különböző társadalmi szereplőket tudtam bevonni abba a folyamatba, amelyben a „magától értetődő” nézeteket és eljárásokat felül lehetett vizsgálni, valamint – helyi szinten – a hajléktalansággal kapcsolatos megoldásoknak új árnyalatot lehetett adni.

Bár az elkötelezett és aktív antropológusi részvételt hirdetem, nem azt állítom, hogy az antropológus valamiféle szakértő lenne, aki a tanításon keresztül megvilágosodást hoz a tudatlanok számára. Többször is el kellett mondanom a munkatársak és a hajléktalanok előtt is, hogy nincs mindenre válaszom. Valójában, amikor elkezdtem ezt a munkát, magam is a „devianciamodell” alapján cselekedtem: a hajléktalanokat segítő munkámat egy hittérítő buzgóságával végeztem. Csakhogy, a hajléktalanság komplex jelenség.

Válogatás a *Saját szemmel* című projekt anyagából. A projektről bővebben: 111–112. oldal.

Eljárásom lényege az lett, hogy hasznosítottam antropológus kutatói szakmámat: mindannyiunkat (magamat is beleértve) arra buzdítottam, hogy tegyünk fel új kérdéseket a hajléktalansággal kapcsolatban, nézzük meg, mi is ez a jelenség a maga komplex valójában. Az eljárás több lépcsőben zajlott: először is dokumentáltuk a konkrét helyzeteket és gyakorlatokat, majd azt elemeztük, hogy miként értelmezik ezeket az érintettek. Ezután e hétköznapi viselkedések következményeit néztük, rákérdezve arra, hogy e rutinszerű gyakorlatok miként hozzák létre a hajléktalanok, az intézmény és alkalmazottak saját szubjektív nézőpontjait. Az utolsó fázisban azon dolgoztunk, hogy a hajléktalan-ellátáson belül és azon túl is új gondolkodási és cselekvési utakat alakítsunk ki.

Mindez nem volt könnyű. Amint a menhely munkatársaival, a hajléktalanokkal és a helyi pártfogókkal elkezdtük bírálat tárgyává tenni saját helyi eljárásainkat, egyből felmerült az a mindenki által osztott aggodalom, hogy egy ilyen elemzés politikailag meggyengítheti a szervezetet. A munkatársak csatlakoztak a hajléktalanok álláspontjához, belenyugodva a meglévő gyakorlat fenntartásába. Ann nagyon jól foglalta össze ezt a problémát: „Reményt kell adni az embereknek. Ez akkor sikerül, ha a hajléktalanság problémáját individuálisként és deviánsként kezeled, mert így lehet az egyéni problémák helyrehozásán fáradozni. Ez könnyű megoldást kínál a munkatársaknak és a hajléktalanoknak egyaránt. Több szolgáltatást

kell igénybe venni, újabb és újabb tanácsadóhoz kell fordulni, több AA (Anonim Alkoholisták) gyűlésre kell elmenni, vagy új munkát kell keresni. Ha azt próbálsz mondani, hogy másképp tekintsenek magukra és a hajléktalanság problémájára, könnyen azt érezhetik, hogy megakadtak, és elveszítik a reményt. Nyomasztó arra gondolni, hogy az egész rendszert meg kell változtatni.”

Leopoldina hasonló véleménynek adott hangot: „Igazad van, de ilyenkor úgy érzem, lemerevedek, mint egy darab kő. Ez a kritikai gondolkodás, amit vallasz, örültségnek hangzik. Az emberek hallani se akarnak róla. Tudom, hogy mindent máshogy kellene csinálnunk, de fogalmam sincs, mit kéne tennem. Egyszerűen nyomasztó.”

A menhely látogatói gyakran hasonlóan fogalmaztak. Az egyik hajléktalan nő, Susan ezt mondta: „Igen, értem, amit mondasz. Persze, hogy a gazdasággal van baj. Nem vagyok hülye, de egyszerűen túl sok lenne nekem, ha olyanokon kellene gondolkodni, hogy hogyan változtassuk meg a bérrendszert, vagy hogyan lehetne kiszélesíteni a lakhatás lehetőségeit. Azt se tudom, hogyan kéne hozzáfogni. Korlátozott idő áll a rendelkezésemre, és ezalatt ki kell találnom, hogy hogyan oldjam meg a jelenlegi helyzetemet.”

Rájöttem, hogy gyakran nyomasztóan hat, ha a megszokott kereteken kívül akarjuk az embereket tudatosságra ébreszteni, illetve új cselekvési minták kialakítására sarkallni. A „segítő” szakemberek

gyakran úgy érzik, hogy a túlzott mértékű tudatos-ságtól saját szakmai működésük is megdermed. A Duccio Trombadori által készített interjúban Michel Foucault hasonló reakcióról számol be *Felügyelet és büntetés* című könyve kapcsán: „Amikor a könyvem megjelent, a legkülönfélébb olvasók – különösen a börtönőrök, szociális munkások, stb. – hasonlóan ítélték meg: ‘Bénító tevékenységüket’. Lehet, hogy vannak benne helyes megfigyelések, az viszont biztos, hogy megvannak a korlátai, mivel bennünket teljesen leblokkol, és megakadályoz abban, hogy folytassuk a tevékenységünket.”ⁱⁱⁱ

Végül javasoltam egy harmadik megoldást, ahelyett, hogy dönteni kellene a patológusként kezelt hajléktalanok normalizálása és a hajléktalanság jelenségének egyszerű elfogadása között. A menhelyen és a közösségen belül kiálltam a hajléktalanok jogaiért, és arra biztattam a munkatársakat, hogy áldozzanak időt és erőfeszítést arra, hogy saját tevékenységi körükben dolgozzanak együtt „valódi emberekkel”, és hogy változtassák meg igazgatási gyakorlataikat. Az volt az elgondolásom, hogy az intézmény munkatársai így pártfogókká és szövetségessé válhatnak, akik együtt dolgozhatnak a hajléktalanokkal, ahelyett, hogy megerősítenék a kettősséget a szakértő, profi, világjobbító segítők és a deviáns, patológikus, ellátást igénylő áldozatok között.

Ezáltal rá lehet kérdezni a korábbi korlátozásokra azzal kapcsolatban, hogy mit szabad tenniük és mire van lehetőségük a hajléktalanoknak és a stáb tagjainak. A menhely dolgozói és a hajléktalanok újragondolhatták kialakult és megszokott szerepeiket, hogy miként működnek együtt egymással, illetve a tágabb környezettel. Így, a munkatársak a hajléktalanok támogatóivá és szövetségeseivé válhatnak ahelyett, hogy egyszerűen a megfigyelésükkel, ellenőrzésükkel és megjavításukkal lennének elfoglalva. Menhelyünkön közös vitákra került sor olyan alapvető kérdésekkel kapcsolatban, mint a menhely szabályzatának kialakítása és érvényesítése, vagy a menhely finanszírozásában fellépő probléma, azaz, hogy miként lehet úgy működtetni az intézményt, hogy ne váljunk az állami jóléti igazgatás lekötelezettjévé. Ezekon kívül olyan témákkal foglalkoztunk, hogy ki írhat a naplóba hivatalos összefoglalókat a hajléktalanok viselkedéséről, hogyan veszünk fel embereket a menhelyre, milyen statisztikai és demográfiai információkat kell összegyűjtenünk, és hogyan adjuk át ezeket az adatokat a helyi és a kormányzati hivataloknak. Az ellenállás új stratégiai és az új gyakorlatok lehetővé tették a hajléktalanság materiális és diszkurzív összetevőinek megváltoztatását.

A másik módszer, amellyel motiválni tudtam az embereket abban állt, hogy olyan statisztikai, etnográfiai vagy demográfiai adatokat bocsájtottunk kézre, amelyek korábban nem voltak a témáról folyó diskurzus részei, sem a város szélesebb nyilvánosságában,

sem magán a menhelyen belül. Elkezdtem gyűjteni az ilyen jellegű adatokat, és a legkülönfélébb helyzetekben beszéltem is róluk. Értekezletek a menhelyen, közösségi fórumok, találkozók egyházi és a helyi politikai vezetőkkel, önkéntesek felvételiztetése, sztorik küldözgetése riportereknek, informális viták a menhelyen, akadémiai találkozók, és a menhely újságja – ezeket mind olyan fórumoknak tartottam, amelyek lehetőséget teremtenek arra, hogy nyilvánosan megvitassuk a hajléktalanság szervezeti és diszkurzív körülményeit. Mindemellett elkezdtem összeállítani és publikálni statisztikai adatokat a korábban figyelmen kívül hagyott foglalkoztatási és lakhatási költségekről, és etnográfiai módszerrel írt történeteket is közöltem arról, hogy milyen nehéz valakinek kiküzdnie magát a hajléktalanságból a jelenleg működő munkaerő- és lakáspiacon.

A menhely statisztikai adatai vagy pályázati anyagai nem tartalmaztak semmilyen hasonló információt egészen addig, amíg kutatásomhoz össze nem gyűjtöttem őket. De amint megosztottam ezeket a problémákat, sok ember megértette, hogy a foglalkoztatás, a jövedelem és a megfizethető lakhatás olyan témák, amelyekkel a menhely kontextusában is foglalkozni kell. A hajléktalanok és a munkatársak elkezdtek megvitálni, hogyan tudnának együttműködni olyan akciókban, amelyek megváltoztathatnák a helyi béreket vagy a lakhatás költségeit.

Legelőször a menhelyen élő emberek munkavállalási tapasztalataival foglalkoztunk. A hajléktalanok lustaságáról és tanult függőségéről szóló közhiedelmekkel szemben, az emberek többsége, akikkel dolgoztam, kétségbeesetten próbált munkát keresni és jövedelemhez jutni. Sokan mások pedig valamilyen képzésben vettek részt vagy „önmaguk jobbtításán” dolgoztak, hogy felkészüljenek a munkavállalásra. Azzal kezdtek, hogy történeteket mondtunk el dolgozó hajléktalanokról és bemutattunk ezzel kapcsolatos adatokat. Ezzel azt értük el, hogy a közösség tagjai elkezdtek azon gondolkodni, hogy mit csinálhatnak másképpen. Eljárásunknak volt ugyan hatása, de nem vezetett olyan erőfeszítésekhez, amelyeket változást előidéző ellenállásnak nevezhetnénk. Általánosságban a helyi reakciók két kategóriába tartoztak: egyrészt azok a javaslatok váltak hangsúlyossá, miszerint gyarakat kell a térségbe csalogatni, illetve segíteni kell a már itt tevékenykedő munkaadókat abban, hogy továbbra is helyben működhessenek. A javaslatok második típusa szerint növelni kell a „humán tőkét” a potenciális dolgozók körében, konkrétan a hajléktalanok fejlesztésével. Ehhez rendelkezésükre is állnak azok a kiterjesztett szolgáltatások, amelyek képzések révén segítik őket megbirkózni helyzetük „adottságaival”. A javasolt megoldások a neoliberais elképzeléseket tükrözték: fejleszteni kell az egyes emberek készségeit, hogy minél versenyképesebbek legyenek a piacon. A megoldási javaslatok közé tartozott a helyi

készségfejlesztő központ látogatása, a közoktatásban való részvétel, a mentorprogram fejlesztése és egy második munkahely keresése. A menhely munkatársai a hajléktalanokkal olyan „mindennapi” stratégiákon dolgoztak, mint például, hogy hogyan kell megjeleníteni egy interjún, hogyan kell önéletrajzot írni, hogyan kell beosztani a fizetést.

Ezek az új minták még mindig a hajléktalanok viselkedésének és jellemzőinek megváltoztatására irányultak. Nem igazán foglalkoztak a lakhatás költségeivel kapcsolatos problémákkal, vagy a bérek kérdésével azon munkákat illetően, amelyek a hajléktalanok számára egyáltalán elérhetőek voltak. Például eszünkbe se jutott az, hogy miként lehetne egy sokak által végzett munkát, az ételkihordást, jó munkahellyé tenni. Emiatt kezdtem el az etnográfiai példákat a társadalmi-gazdasági változások, illetve az országos és regionális lakhatási költségek kontextusába helyezni.

Miután bemutattuk az új elemzéseket, a menhely munkatársai, a hajléktalanok és a döntéshozók már kevésbé tulajdoníthatták a hajléktalanok saját hibájának és alkalmatlanságának azt, hogy nem találnak olyan munkát, amelyből fizetni tudják lakásuk költségeit. Amikor ezeket a gazdasági adatokat megmutattam a menhely munkatársainak, az ügyintézőknek és a várostervező osztálynak, mindannyian megdöbbenek. Az egyik várostervező így válaszolt: „Megváltoztatta a gondolkodásomat. Igazából csak most tanulok a hajléktalanságról, és soha nem gondolkoztam még róla ebből a szemszögből. Igaza van. Minden program, amit támogattunk, a hajléktalan egyéneket támogatja, mintha az bármilyen megoldást is nyújtana a hajléktalanság problémájára, de hát ez volt minden információ, ami a rendelkezésemre állt.”

Ennek már volt némi hatása. Néhányan elkezdtek új stratégiák, új fogalmak és új gyakorlatok kifejlesztésén dolgozni. A menhelyen heti gyűléseket kezdtünk tartani. A hajléktalanok, a szociális munkások és a helyi közösség tagjai elkezdtek megvitálni, hogy milyen témákon keresztül lehetne megragadni a hajléktalanság problémáját. A megbeszéléseken hamar a figyelem középpontjába került két téma: a helyi munkabérek és a lakhatás költségei. Kemény munka, lobbitevékenység és szövetségkötések nyomán két széles társadalmi bázison nyugvó mozgalom alakult meg a városban, amely a lakhatás és jövedelmek témáját tűzte a zászlajára. A létminimum ügyében a menhelyről indított kampányunk huszonöt munkaügyi, ifjúsági, közösségi és vallási szervezet támogatását nyerte el olyan akciók tervezéséhez, amelyek célja az volt, hogy minden alacsony jövedelmű dolgozó számára jelentős béremelkedést érjenek el a városban. A kilencvenes évek közepén Northampton törekvése különbözött a többi egyesült államokbeli város létminimumért folyó kampányától, amelyekben csak olyan dolgozókért álltak ki, akiknek a város

volt a munkaadójuk. A mi, radikálisabb kampányunk a menhelyi munkatársak és az ott lakó hajléktalanok rendszerkritikus szemléletén alapult: arra a problémára akartunk megoldást találni, hogy Northamptonban nagyon sok dolgozó volt szegény hajléktalan, munkaadóik óriási profitja ellenére. Sokat munkálkodtunk azért, hogy megtervezzük és elindítsuk kampányunkat a létminimumért. Hajléktalanok, egyházi személyek, egyetemisták, ifjúsági aktivisták, szakszervezeti tagok, szociális munkások és jóléti aktivisták rendkívüli szövetsége kezdte meg együttműködését e cél érdekében 1997 elején.

Ezzel egyidejűleg egy másik szövetség is elkezdte munkáját, amely a megfizethető lakhatás helyszíneinek megtalálásával foglalkozott. A menhelyen tartott megbeszéléseken a csoportban éles viták folytak a rendelkezésre álló lakásokkal és azok költségeivel kapcsolatban. A szövetség később sokkal szélesebb csoporttá bővült. Egyházi személyek, bérlők egyesületei, hajléktalanok és elkötelezett önkéntesek is részt vettek azokon a tárgyalásokon, amelyeken a polgármesterrel és az állam kormányzójának hivatalával azokról a területekről egyeztettek, amelyeket lakhatásra lehetne használni a városban. Ezek a tanácsadói és szervezői erőfeszítések tovább folytak és egyre több lakhatási lehetőséget teremtettek.

Természetesen az olyan társadalmi problémák, mint a hajléktalanság, nem egyszerűen a deviancia-modell eredményei. Az uralkodó fogalmi keretek azt is meghatározzák, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a társadalmi egyenlőtlenségekhez, és hogyan válaszolnak rájuk. Az újszerű tudás ezért újfajta embereket teremthet, akik különböző ellenállási stratégiákat alkalmazhatnak, hogy megváltoztassanak olyan strukturális feltételeket, mint a lakhatás költségei, a lakások hozzáférhetősége, a bértáblák, a munkaügyi törvények, az egészségbiztosítás vagy a faji megkülönböztetések. De ha a megváltozott konceptuális felfogások új gyakorlatokat is eredményeznek, az még mindig csak a harc kezdete. Ha a hajléktalan-ellátásban ennyire megváltozik a gyakorlat, annak ára van, és az kockázatokkal is jár. A helyi adományozók és a finanszírozó ügynökségek, akik szívesen adnak pénzt a dolgozók, tanácsadók megnyerésére és munkahelyi képzési programokra, már nem biztos, hogy támogatnának olyan törekvéseket, amelyek a társadalmi folyamatokat, illetve a jóléti juttatásokat és a források elosztását akarják megváltoztatni. A menhely ügyintézői nem számíthatnak arra biztosan, hogy a helyi üzleti közösség, a HUD vagy az Országos Mentálhigiénés Intézet továbbra is támogatja a menhelyet. S ha a munkatársak a hajléktalanság problémájára új megoldásokat próbálnak adni, a támogatók adott esetben jelezhetik, hogy nem akarják, hogy az egész ellátórendszer rendszerkritikus álláspontra helyezkedjen. S valóban, ez történt Northamptonban, amikor a hajléktalansággal kapcsolatos, egyre határozottabban

politikai tevékenységünk első lépéseire a politikai vezetők és hivatalnokok úgy reagáltak, hogy kilátásba helyezték a jövőbeli támogatás felfüggesztését.

Az anyagi támogatás elnyomó szerepe

A menhelyen szükség van a programok finanszírozására, ami korlátozza a társadalmi szereplők által adható lehetséges válaszokat a hajléktalanság növekedésére. Mi pedig, a menhely dolgozói, egyre világosabban láttuk, hogy amint rámutattunk a tevékenységünkkel járó problémákra, a hagyományos finanszírozási források gyakran megakadályoztak bennünket abban, hogy fellépjünk a rendszer egyenlőtlenségei ellen, már ha továbbra is meg akartuk tartani a munkánkat és pénzt akartunk kapni a programunkra.

A Grove Street-i menhelyünk 1991-ben indult, miután elfoglaltuk az épületet, és helyi egyházi személyek, társadalmi aktivisták és a hajléktalanok által gyakorolt politikai nyomásra hivatalosan is megkaptuk. A menhely pénzügyi szempontból a kezdetektől fogva folyamatosan a fennmaradásért küzdött. A programunkat felügyelő ügynökség 1991-ben, majd 1995-ben ismét úgy döntött, hogy a helyet források híján be kell zárni. Ezt a veszélyt 1991-ben két nagyobb pénzadománnyal sikerült elhárítani, amelyek az utolsó pillanatban érkeztek tehetős northamptoni polgároktól, 1995-ben pedig az állam támogatásainak segítségével menekültünk meg. Hannah nevű

munkatársunk mindkét esetben gondosan intézte a támogatásért folyamodó felhívásainkat. A pályázásról és a lobbizásról szerzett szakmai ismeretei segítségével még ebben a kétségbeesett helyzetben sem veszítette el a reményt, és gondoskodott róla, hogy egyik munkatárs vagy hajléktalan vendég se bántsa meg egyik potenciális adományozót sem, valamint, hogy minden felhívás a megfelelő csatornán érkezen meg. A munkatársak és a hajléktalanok láthatták, hogy két közeli menhelyet is bezártak, mivel az ő felhívásaik nem értek célt, vagyis nagyon is valósnak tűnt a veszély, hogy a mi menhelyünk sem menekül meg. Így bármilyen megmozdulás, amely megingathatta a potenciális adományozót vagy támogatót, veszélyeztette a munkahelyünket és a menhely jövőjét is. Elég nagyra éreztük a kockázatot ahhoz, hogy amellet döntünk, jobb lesz visszafogni a menhely sok dolgozójának aktivista hajlamait, és „elhallgattatni” az elégedetlenség megnyilvánulásait a hajléktalanok között.

Ebben a légkörben térképezett föl Hannah számos potenciális adományozót. Mivel a menhely nem kapott megfelelő állami vagy szövetségi támogatást az első néhány év során, elsősorban a helyi adományozók jó szándékára támaszkodhatott. Hannah megkörnyékezte a Belvárosi Üzleti Társaságot (*Downtown Business Association*), ez kulcsfontosságú taktikának bizonyult. Nagy alapossággal választottunk ki a találkozókra egy-egy hajléktalant a menhelyről, hogy beszámoljanak az üzleti vezetőknek arról a minőség munkáról, amelyet a menhelyen végzünk, hogy

Válogatás a *Saját szemmel* című projekt anyagából.

Válogatás a *Saját szemmel* című projekt anyagából.

„meggyógyítsuk” őket. A városvezetés egyáltalán semmilyen szándékot nem mutatott arra, hogy nagyobb mértékben támogassa a menhelyet, viszont ajánlott néhány, a szövetségi állam által támogatott közösségfejlesztési pályázatot. Ezeken kívül pályáztunk néhány magánalapítványhoz és néhány állami és föderális kormányzati ügynökséghez is. Ahogy a menhely HUD-pályázata körüli korábbi vita is egyértelművé tette, ezekre a támogatási forrásokra csak akkor számíthatunk, ha teljesen világos paraméterekkel írjuk körül, hogyan akarjuk azokat elkölteni. Leggyakrabban olyan programokat támogatnak, amelyek az egyedi esetekre koncentráló módon segítik a hajléktalanok „megreformálását”. A HUD-nál Northamptonban egyetlen menhelypályázat volt sikeres, amely 1996-ban arra kapott támogatást, hogy munkahelyi képzésekkel és munkára előkészítő rehabilitációval segítse a hajléktalanokat.

Hasonló dinamikák alakultak ki, amikor leadtunk egy támogatási pályázatot a Robert Woods Johnson Alapítványhoz, hogy segítsenek finanszírozni a téli fekhelyprogramunkat. Egy koordinátor alkalmazására szerettünk volna pénzt kapni, aki betanítja és felügyeli az önkénteseket, irányítja a közösségi csoportot, és koordinálja a fekhelyprogram általános működését. Pályázatunk kiemelte a nagyarányú közösségi részvételt. Különösen hangsúlyoztuk ama több száz önkéntes részvételét, akik segítettek nekünk a menhely működtetésében.

1996 májusában egy találkozón megtudtuk, hogy a Robert Woods Johnson Alapítvány arra kér bennünket, hogy adjuk be újra a pályázatunkat némi módosítással. A pályázati ügyintézők legjelentősebb kiegészítési javaslata az volt, hogy vegyünk fel tizenkét „mentort”, akik a hajléktalanokkal dolgoznak majd együtt a programunkban. A mentorok sokkal inkább az egyénekre koncentráló szemlélettel gazdagítanák a fekhelyprogramot, ezzel biztosítva, hogy az többről szóljon, mint egyszerű hajléknyújtásról, amit nyilvánvalóan nem tekintettek jó gazdasági befektetésnek. Ha azt akartuk, hogy támogassanak bennünket, olyan hajlékprogramot kellett kidolgoznunk, amely rendelkezik a hajléktalanok vélelmezett devianciáját helyreállító, normalizáló profillal. A mentoroktól azt várták, hogy olyan viselkedési stratégiákat tanítsanak majd a hajléktalanoknak, amelyek a későbbiekben hozzásegítik őket az önálló lakáshoz.

Az 1995–96-os pénzügyi év során Massachusetts állam kormányától jelentős támogatást kaptunk a menhelyre. Ezt Hannah széleskörű lobbizása tette lehetővé, amelyet a polgármesternél, a HUD hivatalnokainál és a helyi állami törvényhozóknál folytatott. Hamarosan azonban megtudtuk, hogy a pénzt nem minden megkötés nélkül kaptuk. 1996 tavaszán ezt két esemény is nyilvánvalóvá tette.

A Grove Street-i menhely egy régi elmeorvosintézet területén fekszik. A Northamptoni Városi Kórházat egy nagyszabású állami intézményeket

megszűntető időszak során zárták be. Vagyis azzal kapcsolatos vitáink, hogy a városban nincsen megfizethető lakhatás és elég hely a menhelyeken, éppen abban a környezetben zajlottak, ahol körbenézve 120 hektárnyi területet és több épületet láthattunk üresen állni már évek óta. Míg az állami és városi hivatalnokok azon tanakodtak, hogy mihez is kezdjenek a korábbi kórházi tulajdonnal, ezek az épületek fokozatosan leromlottak. Mivel menhelyünk épületéhez is egy foglalási akciót követő tárgyalások útján jutottunk hozzá, a munkatársak és a kliensek gyakran felvetették találkozóinkon, hogy bevethetnék ugyanezt a taktikát, ezzel hívva fel a figyelmet arra, hogy nagyobb menhelyre és megfizethető lakhatásra van szükség. Leginkább Gloria és Ann jött el ezekre a megbeszélésekre, és próbálták a jelenlévőket rábeszélni a házfoglalásra. A megbeszéléseken mindenki támogatta az ötletet, de Hannah és Rachel, mint menhelyi ügyintézők, teljesen világosan kinyilvánították, hogy a munkatársak nem vehetnek részt hasonló akciókban. Nagyon aggódtak ugyanis amiatt, hogy ha a munkatársak kilépnek menhelyi alkalmazott szerepkörükből, az feszültséget kelt a támogatók körében.

Végül 1996. április 15-én a menhely egy korábbi lakója, David és helyi aktivistatársai Northampton Újjáépítő Front néven (elsősorban a *Food Not Bombs*, azaz a „Fegyver helyett ételmet”-mozgalom aktivistái a *Hampshire College*-ből) elfoglalták az egyik üresen álló épületet az állami kórház területén. Azt követelték, hogy az épület átmeneti szállássá válhasson azok számára, akik a Grove Streeten kénytelenek meghúzni magukat a város ínséges lakhatási helyzete következtében. Néhány órával később, amikor a sajtó elment, kijött a rendőrség és letartóztatta Davidet és az aktivista diákokat.

Bár a menhelyről senki sem vett részt közvetlenül a házfoglalásban, a kezdeti lökést nyilvánvalóan a menhelyen tartott szervezői találkozók adták. A menhely lakói és munkatársai részt vettek az akció megtervezésében, és nézőként az akcióban is. Sok helyi politikust nagyon felháborított az esemény, és reakcióikban a menhely dolgozóit hibáztatták a „bajkeverésért”. Több forrásból is hallottam, hogy a polgármestert feldühítette a levelem, amelyet a helyi lapnak küldtem több mint húsz munkatárs és a menhelyen lakó hajléktalan aláírásával, kijelentve, hogy támogatjuk a házfoglalást, és nehezményezzük az eseményre érkezett hivatalos reakciókat.

Két héttel később, május elsején, a fekhelyprogramot be kellett zárni az egész évre. A munkatársak közötti megbeszélésen feltettem a kérdést, hogy hogyan reagáljunk erre a helyzetre. Éjszakánként tizenöt-húsz ember vette igénybe a fekhelyprogramot, akiknek hamarosan nem lesz hol lakniuk. Mivel a menhelyen már hosszú várólistánk volt, nem is remélhettük, hogy a következő hetekben ágyat tudunk kínálni ezeknek a hajléktalanoknak. Hosszas viták

után elhatároztuk, hogy a legkevesebb amit megtehetünk, hogy sátrakat és takarókat gyűjtünk azoknak a hajléktalanoknak, akik arra vártak, hogy ágyhoz jussanak a menhelyen. Donna emlékeztetett minket, hogy erre már volt példa, hiszen korábban is csináltuk. Karen vállalkozott rá, hogy jószolgálati felhívást fogalmaz meg annak érdekében, hogy megkapjuk ezeket a dolgokat. Az összes munkatárs és ügyintéző részt vett azokon a megbeszéléseken, amelyeken ezt megtárgyaltuk, és mindannyian egyetértettünk a javasolt akciókban. Karen ezután több helyi médiaszolgáltatóhoz is eljuttatta a sátrakat kérő felhívásunkat. Ami ezután következett, az teljesen váratlan, de nagyon tanulságos volt.

A helyi televízió, rádió és újságok riporterei közvetítették Karen felhívásait, ezen túl pedig egész sor cikket és riportot közöltek, melyekben azt sugallták, hogy a menhely munkatársai helyi sátorvárost szerveznek. Egy újság riportere, aki képpel akarta illusztrálni cikkét, odáig ment, hogy megkérte Leopoldinát, pózoljon az általa vett sátorban mint hajléktalan. Leopoldina elutasította a kérést. Egy televíziós riportert pedig azt szerette volna, hogy megmutassam neki, hol fogják a hajléktalanok felállítani a sátrakat, de én elmagyaráztam, hogy a hajléktalanok már több éve kint sátraznak a szabadban. Amikor tudattam vele, hogy nem fogok neki abban segíteni, hogy emberek magánéletére rárontson, valamint hogy az embereket – illegális sátorozás miatt – a rendőrség zaklatásának tegyem ki, ezt a kijelentésemet kivágta a történetből, és egyszerűen a Connecticut-folyó menti fákról készített felvételeket, mint a hajléktalanok sátorozásának lehetséges helyszíneiről. A helyi média izgalmas hírként akart tálalni egy pletykát, s a tudósítás félrevezette és nyugtalanította az embereket.

A helyi üzleti vezetők és politikusok ismét gyorsan reagáltak a krízishelyzetre. Nem arra a fejleményre reagáltak azonban, hogy sok hajléktalannak nem jut majd olyan hely, ahol biztonságban alhat. Ehelyett egyre dühösebbek lettek a menhely dolgozóira, amiért felhívták a média figyelmét erre a helyi társadalmi problémára. A menhellyel kapcsolatban álló emberek közül sokan konkrét fenyegetésekről számoltak be, amelyek arról szóltak, hogy a helyi üzleti és politikai vezetők meg fognak vonni tőlünk mindenféle támogatást és leállítják a finanszírozást.

Egyik ügyintéző se állítaná, hogy a tavaszi akcióink közvetlen következményeként alakult így, de néhány hónappal később a menhely munkatársai megtudták, hogy a következő pénzügyi évre csökkent az állami támogatásunk. A majdnem 30 000 dolláros kiesés közel húsz százalékos visszaesést jelentett a teljes projektfinanszírozásunkat illetően. Hannah bejelentette, hogy ennek megfelelően a dolgozók munkaadóját is csökkenteni kell. Ez végül ahhoz vezetett, hogy önként lemondtam vezetőasszisztensi posztomról, Leopoldina, Robert és Karen pedig nagyjából heti

négy óra fizetett munkától esett el. Ennél jelentősebb volt azonban az, hogy nyilvánvalóvá vált, a megmaradt munkatársak szerepe – amennyiben meg akarták tartani munkájukat – egyértelműen arra korlátozódott, hogy „megreformálják” és igazgassák a hajléktalanokat. Emiatt az életképebb „létminimum”-kampányunkban, amely végre beindulhatott a városban, 1997 januárjáig egyetlen munkatárs sem tudott részt venni. A hajléktalan embereket tanácsadással és képzéssel „megsegítő” programunkra viszont annál nagyobb hangsúlyt fektettek a munkatársak valamint Donald, a menhely újonnan felvett igazgatója.

Más szóval, a munkatársakat közvetett módon, de nagyon keményen helyreutasították amiatt, hogy áthágni merészelték szakmai szerepkörük határait. Szakmai kötelességünk volt ugyanis a hajléktalan deviánsok „megreformálása”, az viszont túllépte meghatározott feladataink körét, hogy bármilyen formában is támogassuk a hajléktalanok tiltakozásait vagy létminimum-követeléseit. Bár a munkatársak korábban is érezték a burkolt tiltást, ez valójában akkor vált nyilvánvalóvá, amikor hivatást éreztek arra, hogy fellépjenek a hajléktalansághoz vezető körülményekkel szemben. Meggondolatlanok lettek volna azok részéről, akik nyilvánosan szót szoktak emelni a hajléktalanság megszüntetéséért, ha közvetlenül utasítanak helyre; míg ha ezt közvetett módon teszik, akkor már nem tudható, hogy pontosan kikhez köthető e szándék. Ilyeténképp, a hatalmi pozícióban lévők – az ellátórendszert felügyelő hivatalnokok és a közpolitika alkotói – megtarthatták kiváltságos pozíciójukat, és megúszhatták a felelősségre vonást, amiért nem tettek meg mindent a hajléktalanság felszámolásáért, és nem ismerték el helyi problémakezelő kísérleteik kudarcát.

Bár ezek a – munkatársak és a hajléktalanok által közösen folytatott – ellenálló tevékenységekre érkező válaszok meglehetősen kiábrándítóak voltak, sokat elárulnak azokról a kényszerekről, amelyek behatárolják a társadalmi egyenlőtlenségekkel és a hajléktalansággal szembeni aktív ellenállást. Ha aktivistaként nem kérdőjeleztem volna meg a létező gyakorlatot, és nem unszoltam volna a többieket, hogy új értelmezéseket keressünk, mindezek az adatok nem álltak volna rendelkezésemre, hogy etnográfiailag rögzítsem őket. A kutatás során nyilvánvalóan nem lehettem a kultúra eseményeinek elfogulatlan vagy objektív rögzítője. Ennek ellenére fenntartom, hogy a kritikus nézetek antropológiai megtestesítése és hangoztatása megteremti azt a fórumot, ahol új felfogások és lehetőségek tudnak megszületni és láthatóvá válni. Ha pusztán a hajléktalanok jogaiért küzdő elszánt pártfogó lennék, akkor Roberto, Ariel, David, Susan és Raymond soha nem közölték volna velem „oda nem illő” gondolataikat és tapasztalataikat. Ugyanígy, csak az ilyen típusú aktivistamunkában való részvétel során lehetett képes Ann, Gloria és Leopoldina

megosztani velem gondolatait és félelmeit az újszerű elképzelésekkel és cselekvésekkel kapcsolatban. Az ellenállás lehetőségeit korlátozó összetett tényezőket (az „önjobbítás” diszkurzív gyakorlataitól a kiváltságok elvesztésétől való félelemig) csak úgy fedhettem fel, hogy a munkatársakat és a hajléktalanokat arra ösztönöztem, kísérletezzenek új gyakorlatokkal. Ugyanakkor kikerültem a csapdát, hogy egy újabb olyan antropológiai munka szülessen, amely anélkül írja le a hajléktalanok tapasztalatait és „ad nekik hangot”, hogy elemezné, mi váltotta ki ezeket a megszólalásokat és tapasztalatokat.

Természetesen a mindennapi gyakorlatok antropológiája mindenképp tartogat bizonyos kockázatokat a kutató számára. Azokat a munkatársakat és hajléktalanokat, akik a meghatározott szerepükön túl merészkedtek, közvetett módon (a hajléktalanok esetében néha túl direkt módon is) büntették, vagy a kiváltságuk elvesztésével fenyegették meg, egyúttal bajkeverőnek titulálták őket. Saját aktivista tevékenységem hasonló reakciókat váltott ki. Ahogy egyre hangosabban bíráltam a helyi döntéshozókat a helyi sajtón keresztül, szép csendben kiszorultam bizonyos találkozókról. Bár a menhely hivatalnokai és a helyi döntéshozók nyilvánosan azt hangoztatták, hogy egyetértenek az elemzéseimmel, egyszer csak nem hívtak már meg többé bizonyos nem nyilvános találkozókra, például a hajléktalanságról szervezett polgármesteri fórumra 1997-ben. Ezek a következmények együtt járhatnak azzal, ha valaki akcióantropológiát művel. Ha az ember kritikus nézeteket vall, vagy kritikus módon cselekszik, azt kockáztatja, hogy nem gondolják elég tudományosnak vagy eléggé realistának, esetleg nem tartják csapatjátékosnak. Az elkötelezett antropológia ugyanakkor megteremti új felfogások megszületésének lehetőségét, míg az „értelmes” és a „realista” napi rutin bűnrészessé válik a hajléktalanság mint az élet normális, megszokott vonásának fenntartásában.

Vannak-e alternatív ellenálló stratégiák?

Ahogy a devianciamodell tudáskészlete is létrehozott bizonyos koncepciókat a hajléktalan emberről, és bizonyos eljárásokat teremtett a rendellenességek kezelésére, ugyanígy egy másfajta tudás új koncepciókat tud teremteni, amelyből új válaszok és esetleg ellenállás is születhet. Ian Hacking szerint „amikor új felfogások keletkeznek, amikor ezekről eszmét cserélnek, vagy amikor már ezek mondása és gondolása elfogadottá válik, akkor új cselekvések és választások is létrejönnek. Amikor új törekvések nyílnak meg előttem amiatt, mert új leírások, új koncepciók állnak a rendelkezésemre, akkor az új lehetőségek világában élek”.⁴ Új ellenállási lehetőségek azonban csak akkor lehetségesek,

Válogatás a *Saját szemmel* című projekt anyagából.

ha fogalmilag is lehetségesek. Ahhoz, hogy ez megtörténjen, meg kell kérdőjelezni a jótékonykodás, a reform, és a normalizálás uralkodó modelljeit.

Northampton sok lakója nagyon büszke városára, amely gondoskodó és jótékony közösség hírében áll. Problematikus ugyanakkor ahogyan a helyi lakosok felfogják és „kezelik” a hajléktalanság kérdését. Több száz gondoskodó és tudatos helyi polgár adományoz pénzt és munkát, jótékonykodik „a hajléktalanok” javára. Ezek az erőfeszítések azonban nagyban támaszkodnak a deviáns egyének számára kínált normalizáló vagy jótékonykodó modellre. A hajléktalanok emancipációjáról és az adakozó közösségek kialakításáról szóló elképzelések olyan meggyőződéseken és társadalmi feltételeken nyugszanak, amelyek maguk is reformra szorulnak. Ezek az intézményes gyakorlatok azonban nem csupán annyiban érdekesek, hogy nagymértékben hatástalanok a hajléktalanság leküzdésében, hanem emellett elhallgattatják a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló hangokat, és megakadályozzák, hogy ezek megváltoztatására összpontosítsunk. Ha mellőzzük a rendszerszintű tényezőket, a „folyamatos gondoskodás” uralkodó modelljén alapuló gyakorlatok csak még inkább elfogadtatják és igazolják a hajléktalanság létét, miközben a hajléktalanokat a „patologikus másik” általános kategóriájába helyezzük.

Mindaddig, amíg a hajléktalanság az egyén hibájaként vagy patológiájaként jelenik meg, az ellenállás lehetőségei is korlátozottak maradnak. A professzionális munkatársak és az önhibáztató hajléktalanok

továbbra is „helyre akarják majd hozni” a hajléktalan-devianciát. A hajléktalanok továbbra is részt vesznek majd az önsegítő programokban és más szegényeket fognak hibáztatni gazdasági helyzetük miatt. A strukturális egyenlőtlenség mindaddig megkérdőjelezhetetlen marad, és úgy gondolnak rá, mint megváltoztathatatlan valóságra, amíg a különböző szereplők nem akarják vállalni annak a kockázatát, hogy megváltoztassák ezeket az adottságokat. A hétköznapi emberek pedig továbbra is elégedettek lehetnek jótékonykodásukkal, miközben nem veszik észre, hogy bűnrészesek a hajléktalanságban mint társadalmi folyamatban, amely nagyrészt az 1990-es évek kapitalizmusának normális és szokványos működéséből következő eredmény.

Kerényi Szabina fordítása

- ¹ A rövidített írás eredeti megjelenése: Lyon-Callo, Vincent: „Reflections on an Engaged Ethnography”, in: *Inequality, Poverty and Neoliberal Governance: Activist Ethnography in the Homeless Sheltering Industry*. University of Toronto Press, 2008, 8. fejezet.
- ² Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, 1990.
- ³ Foucault, Michel: *Remarks on Marx : conversations with Duccio Trombadori*. Semiotext(e), 1991, 41.
- ⁴ Hacking, Ian: *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton University Press, Princeton, 1995, 236.

Együtt kutatunk

Kutatás és aktivizmus Magyarországon hajléktalan emberekkel

Mary Douglas 1966-ban megjelent, Purity and Danger (Tisztaság és veszély) című könyvét olvasva kezdtem el érdeklődni a tisztaság társadalmi konstrukciója iránt. Elsősorban a tisztaság és a szegénység összefüggései foglalkoztattak. 2001–2002-ben a hartfordi Trinity College cserediákjaként, a helyi újságokat olvasva, felmerült bennem a kérdés: a különböző civil szervezetek vajon miért pont a város szegények lakta negyedeiben szerveznek rendszeresen szemétszedési és takarítási akciókat? Mi az a „mágikus hatás”, amit ezektől a tisztasági akcióktól várnak? Hazatérésemet követően Török Ágnes kutatótársammal közös szakdolgozatunk témáját keresve nemcsak abban egyeztünk meg, hogy a városi tisztaság kérdését boncolgatjuk tovább, hanem abban is, hogy olyan témát választunk, amelynek vizsgálata tudományos szempontból is érdekes, és szélesebb társadalmi hasznosítása is lehetséges. Arra gondoltunk, hogy felvesszük a kapcsolatot civil szervezetekkel, és rendelkezésükre bocsátjuk a kutatásunkból születő tanulmányt. Kutatásunk témáját végül egy rövid újságcikk alapján választottuk ki, amely a Fővárosi Önkormányzat által beindított aluljáró-takarítási programról számolt be. A program az aluljárók fizikai értelemben vett megtisztítása mellett a hajléktalan emberek, a graffitik és az illegális árusok eltávolítása révén kívánta „megtisztítani” az aluljárókat.

86

A mintegy három évig tartó kutatásunkban végül a tisztaságkonceptiók és a hajléktalan emberek térbeli és társadalmi kirekesztésének összefüggéseit vizsgáltuk. Ez idő alatt azonban egyre feszültebbé és dühösebbé váltam. E feszültség oka nemcsak az volt, hogy embertelennek tartottam azt a hivatkozási alapot, amelyet a városvezetés illetve több cég és magánszemély is használt, vagyis, hogy „minél kevesebb embernek kelljen szembesülnie a szélsőséges szegénység látványával.” Hanem elsősorban az, hogy e törekvésükben – ahogy az kutatásunkból is kiderült – legtöbbször a városlakókra, pontosabban a várost „tisztességesen”, „rendeltetésszerűen”, „normálisan” használókra hivatkoznak, ezzel pedig úgy tesznek, mintha az én nevemben járnának el. A kutatás során tudatosult igazán bennem mind társadalmi pozícióm, mind pedig az, hogy elsősorban nem antropológus, hanem egy tágabb (politikai) közösség tagja vagyok. A társadalmi problémákra érzékeny cselekvő állampolgár, akinek nem kell elfogadnia azt, hogy a hatalmat képviselők az egész politikai közösségre – vagyis egyúttal rám is – hivatkozva nehezítsék tovább az utcán élő hajléktalan emberek életét, vagyis azokat, akik társadalmunk egyik legkiszolgáltatottabb csoportját alkotják.

A kutatás végének közeledtével próbáltuk felvenni a kapcsolatot azokkal a civil szervezetekkel, amelyekről úgy gondoltuk, hogy hasznosítani tudnák eredményeinket. Nyilvánvalóvá kezdett válni azonban, hogy az eredmények pusztá továbbítása, „átadása” nem feltétlenül biztosítja azok tényleges és eredményes felhasználását. Egyre kevésbé tűnt elfogadhatónak számomra a „kutatók kutatnak, míg az aktivisták küzdenek” szembeállítás, és egyre biztosabb lettem abban, hogy egy kutatás akkor tud valóban hasznosulni, ha a kutató is aktívan részt vesz a hasznosítás folyamatában. Ebből egyrészt az következett, hogy a nyilvánosság számára is elérhetővé kell tennünk a vizsgálatunkon alapuló kritikai észrevételeinket. Ahogy azt Laura Nader¹ is megállapítja, elengedhetetlen, hogy a széles nyilvánosság előtt is gondolkodjunk és beszéljünk a felmerülő kérdésekről és lehetséges válaszokról, különösen a hatalomban lévők intézkedéseinek lehetséges következményeiről. Esetünkben ez többek között egy hetilapban megjelentetett publicisztikát jelentett, amely kritikusan elemezte a koldulást tiltó rendeleteket.² Másrészt úgy gondoltam, hogy nekem magamnak kell egy olyan csoport tagjává válnom, amely nyitott a kutatás eredményeire, és aktívan fellép az érintett problémák megoldása érdekében. Ezért 2005-ben csatlakoztam *Az Utca Embere* nevű önkéntes csoporthoz, amely Magyarországon akkor az egyetlen radikális, a lakhatáshoz való jog elismertetéséért és törvénybe foglalásáért küzdő szervezet volt. Érdemes megjegyezni, hogy noha én mindvégig fontosnak tartottam antropológusi mivoltomat és számos antropológiai eszközt alkalmaztam az aktivista munka során, mi több, úgy éreztem, hogy alkalmazott antropológiát folytatok, a csoport többi tagja számára ez egyáltalán nem volt ennyire egyértelmű: úgy tekintettek rám, mint bármelyik aktivistára. Visszatekintve úgy tűnik, *Az Utca Embere* tevékenységét a kutatás jelentősen formálta azáltal, hogy számos, a köztéri kirekesztéssel kapcsolatban feltárt jelenség és probléma került a szervezet látókörébe. Összességében tehát *Az Utca Embere*-ben való részvételem tette lehetővé, hogy egy egyetemi szakdolgozatból eredményekkel járó alkalmazott antropológiai gyakorlat váljon.

2007-ben ismét az Egyesült Államokba utaztam, hogy New Yorkban folytassam PhD tanulmányaimat, és ekkor találkoztam a *Picture the Homeless* (Képzeld el a hajléktalanokat!) nevű szervezettel. Ezzel a találkozással megfordult

körülöttem a világ. A *Picture the Homeless*³ hasonló céllal szervez akciókat, mint *Az Utca Embere* csoport tette, azzal az óriási különbséggel, hogy a lakhatáshoz való jog érvényre juttatásáért itt maguk a hajléktalan emberek küzdenek mint a szervezet tagjai (illetve alapítói). Alapfelfogásuk szerint a hajléktalanság és a szegénység ellen nem lehet hitelesen és eredményesen harcolni a hajléktalan és szegény emberek bevonása nélkül, akik a probléma „valódi szakértői”. Vagyis a hajléktalanok – a szervezetben való részvételükön keresztül – nemcsak a térbeli, társadalmi és gazdasági kirekesztés ellen küzdenek, hanem egyben a politikai kirekesztés ellen is, az ellen, hogy a közvetlenül őket sújtó problémák megoldásának kidolgozásából kirekesszék őket. Úgy gondoltam – több más aktivista társammal együtt –, hogy Magyarországon is fontos lenne ezt a törekvést megvalósítani, ezért 2009-ben meghívtuk a *Picture the Homeless* néhány tagját, hogy nyilvános beszélgetések és képzések keretében átadhassák tapasztalataikat a magyarországi hajléktalan embereknek és segítőknek. Látogatásukat követően pedig megalapítottuk a *Város Mindenkié* csoportot. Noha a csoport észak-amerikai mintára alakult, működését, összetételét és céljait a magyarországi társadalmi, gazdasági és politikai helyzethez igazítottuk. A *Város Mindenkié* – önmeghatározása szerint – hajléktalan és hajléktalanságot megtapasztalt emberek, valamint szövetségeseik együttműködésén alapuló csoport, amelynek célja a lakhatáshoz való jog elismertetése, és a hajléktalan emberek méltóságának visszaszerzése.⁴ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ebben a csoportban sem első-sorban mint antropológusra, hanem mint a csoport aktivistájára tekintenek rám, noha én az antropológiát továbbra is aktivista munkám szerves részének tartom.

2010-ben, a csoport sikeres útnak indítását követően visszatértem az Egyesült Államokba, ahol elkezdtem kidolgozni a doktori disszertációm alapját képező kutatást. A kutatási téma és módszer meghatározását nagyban befolyásolta az a felismerés, hogy a magyar hajléktalanságról szóló szakirodalomból szinte teljesen hiányzik a hajléktalan emberek hangja. Ez tulajdonképpen reprodukálja azt a fajta tárgyiasítást és eltávolítást, ami a többség hozzájuk való viszonyát is jellemzi. Amint azt Arjun Appadurai a kutatáshoz való jogról szóló írásaiban kifejti,⁵ a tudás is a hatalom megszerzésének és megtartásának egy módja, ezért a tudományos élet elkülönítése a közsférától csak újratermeli és megerősíti a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ahhoz, hogy a tudás ne csak a *status quo* fenntartásának eszköze legyen, hanem ellenkezőleg, járuljon hozzá a társadalmi változáshoz, demokratikussá kell tenni: a tudástermelést ki kell szakítani a tudományosság elszigetelt világából. A kutatásnak, mint a tudástermelés sajátos műfajának, stratégiai szerepe van a társadalmi változások elősegítésében.

Tervezett kutatásom a részvételi akciókutatás módszertanára épül, melynek lényege, hogy egy probléma kutatását azok végzik, akiket az közvetlenül érint. A részvételi akciókutatás egészen újfajta politikai lehetőségeket rejt magában annak köszönhetően, hogy megkérdőjelezi a társadalomtudományokban hagyományosan uralkodó kutató-kutatott viszonyt. Jelen esetben egy tízfős (túlnyomórészt hajléktalan emberekből álló) kutatógárda tagjai végzik majd a kutatást, amely ismét csak a köztereken élő hajléktalan emberek kirekesztésének vizsgálatára irányul, de ezúttal az őket érő hatósági zaklatás formáit és mértékét, illetve állampolgári jogaik gyakorlásának lehetőségeit és korlátait állítja a vizsgálat középpontjába. A kutatás „akció” részét a *Város Mindenkié* csoporttal való aktív együttműködés alkotja, amelynek révén átfogó stratégiát dolgozunk ki arra, hogy miképp akadályozzuk meg az utcán élő emberek zaklatását és kirekesztését. A saját tudás termelése általában szerves része a széles társadalmi bázissal rendelkező mozgalmak stratégiájának. Esetünkben az a cél, hogy a hajléktalan emberek saját maguk hozzák létre azt a tudást társadalmi helyzetükről, amely segítségükre lehet az őket sújtó problémák megoldásában. Ezáltal ugyanis az érdekeiket képviselő szervezet nemcsak intellektuális autonómiára tesz szert, de az is lehetővé válik, hogy az eddig kirekesztettségben élő emberek immár egyenlő félként vehessenek részt a közpolitikai szintéren folyó küzdelmekben, fontos társadalmi változásokat mozdítva elő.

Röviden bemutatott személyes történetemből kirajzolódik az, ahogyan a kezdeti tudományos érdeklődés bizonyos fókú azonosulássá alakult át: a „róluk kutatók” megközelítés az „értük kutatók, értük dolgozom” alapállásához vezetett, amely *Az Utca Embere*-ben végzett tevékenységemet jellemezte. A *Város Mindenkié* elindításával ismét másképp fogtam fel szerepemet: itt már nem én dolgozom „értük”, hanem együtt dolgozunk a mindannyiunkat közvetve vagy közvetlenül érintő problémák megoldásán. A részvételi akciókutatás során nem én kutatók, hanem együtt kutatunk. E módszertan mozgalmi keretek között történő gyakorlati alkalmazásával tehát újabb, a korábbiaktól minőségileg eltérő kísérletet teszek az antropológia és a társadalmi aktivizmus, valamint a tudomány és a közérdek összekapcsolásának elősegítésére, immár hajléktalan emberek aktív részvételével.

Udvarhelyi Éva Tessza

¹ Nader, Laura: „Thinking Public Interest Anthropology 1980s -1990s”, in: McDonald, James H. (szerk.): *The Applied Anthropology Reader*. Allyn & Bacon, Boston, 2002, 18–23.

² Udvarhelyi Éva Tessza – Török Ágnes: „Koldusoperáció – a köztérhasználat korlátozásáról”, *Magyar Narancs*, 2005. szeptember 22., 42–43.

³ Részletesebben lásd itt: www.picturethehomeless.org

⁴ Részletesebben lásd itt: www.avarosmindenkie.blog.hu

⁵ Lásd ebben a számban.

Intim részletek

Részvételi akciókutatás a rácsok mögött

Cikkünk egy részvételi akciókutatási projekt „intim részleteit” foglalja össze. A kutatás egy szigorúan őrzött női börtön falai között megvalósuló oktatási programhoz kapcsolódott. A börtönreform támogatóival ezúttal arra az elhatározásra jutottunk, hogy szándékosan nem tüntetjük fel a cikk szerzőjeként az összes – jelenleg börtönben élő vagy egyetemen dolgozó – kutatót, hiszen most olyan, a munkánk során feltáruló kényes és bonyolult helyzetekről szeretnénk beszámolni, amelyek a hatalommal való visszaélésre és strukturális erőszakra épülő intézmény sajátjai. A cikkben tárgyalt témákról a börtönben élő nők vagy volt fogvatartottak aligha beszélhetnének anélkül, hogy ne rontsanak saját helyzetükön. Az írás a részvételi akciókutatás eredményeire támaszkodva, a börtön falain belül létesített főiskola hatását mutatja be. Legfőbb célja azonban mégiscsak az, hogy felvesse azokat az episztemológiai, morális, módszertani és politikai kérdéseket, amelyekkel a különböző programokat indító akciókutatók szembesülnek a neoliberális társadalmat fenntartó és megerősítő állami intézményekben, a börtönipar komplexumaiban. Tanulmányunkban azzal a kritikai szereppel is foglalkozunk, amely a kivételezett megszólalási helyzetben lévő „kivülállóra” azt a feladatot osztja, hogy beszámoljon arról, hogyan örlik fel napjainkban a börtönök a színes bőrűek és a szegények sokaságát.

1995-ben Bill Clinton aláírta a *Violent Crime Control and Law Enforcement Act*-et,¹ amelynek értelmében az amerikai szövetségi kormány megvonta azt az anyagi támogatást, amely (a *Pell Grant Program* keretében) a börtönbüntetésüket töltő nők és férfiak számára lehetővé tette, hogy főiskolára járjanak. Ennek eredményeképpen New York állam egyik szigorúan őrzött büntetés-végrehajtási intézményében egy 15 éve tartó főiskolaprogramnak szakadt vége, és ugyanerre a sorsra jutott másik 340 program országszerte. A börtönben tapinthatóvá vált a feszültség, az addig főiskolai, főiskola-előkészítői, felnőttképzési vagy felzárkóztató kurzusokra járó nők arcán csalódottság és kétségbeesés tükröződött. A fegyőrök közül némelyek szintén aggodalmuknak adtak hangot, mivel tudták, hogy a főiskolai képzésben való részvétel a börtön „békéje” szempontjából alapvető fontosságú.

A terepkutató jegyzete: Alig hittem a fülemnek, az egyik fegyőr, egy hadnagy, a környék lakóival beszélgetve azt mondta: „Igen, ez [a főiskolára járás lehetőségének megszüntetése] problémát jelent. Amikor főiskola van, éjjel olvasással vannak elfoglalva. Amikor nincs, akkor verekszenek, egymást marják.”

¹ Az erőszakos bűncselekmények elleni fellépésről szóló törvény, illetve a törvény végrehajtásáról rendelkező határozat. (A ford.)

Rabok egy csoportja, szövetkezve a börtönben dolgozó önkéntesekkel, a helyi közigazgatással és a környékbeli egyetemekkel, néhány hónapon belül megszervezte a főiskola visszaállítását. Az ekkor, 1995-ben elindított *College Bound*-program, amely mellett az egyetemek és főiskolák magánforrásokból és önkéntes alapon létrehozott konzorciuma is teljes mellszélességgel kiállt, már majdnem tíz éve működik. A környékbeli 8-10 egyetem és főiskola egy közös tanszéket hozott létre, amely lehetővé tette a fogvatartott nők számára, hogy részt vegyenek egy szociológia BA-képzésben. Mára már a börtönbüntetésüket töltő nők egyharmada bekapcsolódott az oktatásba, ideértve azokat is, akik (középfokú iskolai végzettséget nyújtó) felnőttképzésben vagy főiskolai előkészítő képzésben vesznek részt.

A főiskola magját képező Tanulóközpont olyan számítógépekkel van felszerelve, amelyek nincsenek az internetre csatlakoztatva, emellett a konzorciumot alkotó főiskolák és egyetemek által adományozott könyvek, magazinok, újságok és zászlók állnak rendelkezésre. Az itt tanuló nők véleménye szerint: „ha segítségre van szükségem, itt találok – néha ez csak annyit jelent, hogy valaki fenéken billent, hogy azzal foglalkozzak, ami a feladatom, és hogy fejezzem be a beadandó dolgozatokat”.

A főiskola a börtön minden szegletében jelen van. A „körleten” tanulócsoporthoz foglalkoznak kvalitatív kutatási módszerekkel, Michel Foucault vagy Alice Walker (afroamerikai feminista szerző) munkáival. Az egyik nő arról számolt be, hogy még sötétedés után is, éjjelig hallotta a klaviatúra jól kivehető kopogását, s azt is elmesélte, amikor egy rabtársa éjfélkor halkán átkopogott hozzá a falon, hogy helyesírási és központosítási kérdésben a tanácsát kérje.

Ebben a börtönben a fogva tartott nők nyolcvan százaléka viseli nyomait a gyerek- vagy felnőttkorában elszenvedett nemi erőszaknak, legtöbbjük történetében megjelenik az oktatási rendszerből való kiesés, az erőszakos családi háttér és szociális környezet, illetve valamiféle személyes és társadalmi cserbenhagyottság. A főiskola – még ha a börtön falain belül is – lehetőséget nyújt számukra, hogy megtanuljanak másokban bízni, másoktól segítséget kérni, múltjukat újrafogalmazni, másoknak adni, új jövőképet kialakítani. Közülük némelyek számára ez az első ilyen lehetőség, távol a családjuk vagy az élettársuk által jelentett fenyegetéstől, erőszaktól és/vagy a végeláthatatlan feladatok nyomásától.

1995-ben a régebbi fogvatartottak (akik tudták, hogy a főiskolai program alatt inog a talaj) megkérték Michelle Fine-t, hogy mérje fel a főiskola hatását. Túlságosan is nyilvánvaló volt, hogy az akciókutatás a rácsok mögött szinte lehetetlen, miközben égetően fontos. Konzultáltunk a börtön egyik magas beosztású felügyelőjével, aki – miután New York állam Büntetésvégrehajtás-ügyi Hivatala hivatalosan is engedélyezte – jóváhagyta a tervet. Rosemarie Roberts és Melissa Rivera, doktori hallgatók, egy kutatásmódszertani szemináriumot vezettek a börtönben, amelynek keretében tizenöt diák személyes kérdéseket állított össze a főiskolának a börtönéletre gyakorolt hatásáról. Eltérő személyes tapasztalataikra és egyéni kreativitásukra támaszkodva olyan kérdéssort állítottak össze, amely ötvözte az önéletrajzi szálát és a programra vonatkozó átfogó kérdéseket.

A kérdések többfélék voltak, például: „Milyen hatást gyakorol a főiskola az ön vallásosságára? Milyen változást idéz elő a főiskola azon nők életében, akik életük jelentős részében szülei és/vagy férfiak szexuális zaklatásának voltak kitéve? Milyen hatást gyakorol a főiskola az anyákra? Gyermekeikre? A leszbikusokra? Milyen hatást gyakorol a főiskola a rossz színvonalú középiskolákból érkező fiatal nőkre? Hogyan vélekednek a fegyőrök a főiskolaprogramról?”

Minden kérdés alapján készült öt interjú, ezeket a diákok által kiválasztott és a börtönben büntetésüket töltő nők maguk készítették más elítéltekkel (ezekről az interjúkról nem készült hangfelvétel, mert a börtönben nem engedélyezték volna). Voltak, akik keménynek tartották a munkát, míg mások nagyon izgalmasnak ítélték a szemesztert – mindenestre a félév végére, a kollektív munka eredményeképp 75

interjút sikerült összegyűjtenünk. Az interjúkat készítő tizenöt nő közül hét döntött úgy, hogy csatlakozik a „Főiskola a börtönben” kutatócsoporthoz.

Az így létrejött kutatócsoport minden tagja – Kathy Boudin, Iris Bowen, Judith Clark, Aisha Elliot, Michelle Fine, Donna Hylton, Migdalia Martinez, ‘Missy’ Melissa Rivera, Rosemarie A. Roberts, Pam Smart, María Elena Torre és Debora Upegui – négy éven át kettő-négyhetente összeült (természetesen azok híján, akiket ideiglenesen vagy végleg máshova helyeztek át). Mindannyian azért dolgoztunk, hogy a főiskola végleg visszakerüljön a börtön falai közé. A csoport tagjai New Yorkból, Jamaicáról, Maine-ből, Puerto Ricóból és Kolumbiából származtak. Voltak közöttünk elítéltek és büntetlenek, bevándorlók és született amerikaiak, leszbikusok, hetero- és biszexuálisok, és voltak közöttünk olyanok, akik erőszaknak estek áldozatul, továbbá olyanok is, akiket gyilkossággal vádoltak. Egyesek a „kivételezett” részlegről jöttek, míg mások „zuhanósok” azaz visszaesők voltak (vagyis folyamatos megfigyelés alatt álltak), és közülünk néhányan haza is járhattak. Mindannyian beszélünk angolul és többen beszéltek spanyolul is. Eltérő mértékben érdekelte a csoport tagjait a politika és az aktivista kutatás, eltérő fontosságot tulajdonítottunk az öltözködésnek, a körömlakkozásnak és a hajviseletnek, a harcnak saját igazunkért, és az is különböző mértékben foglalkoztatott minket, hogy mi az, amit a fegyőrök megtehetnek és mi az, amit nem. A saját tér, a szabadság, az érintkezés és az időbeosztás korlátozottsága apránként egy közös cél felé terelt minket: át akartunk jutni azokon a falakon, amelyek elválasztottak bennünket egymástól, és el akartunk keríteni a magunk számára egy szegletet, amelyben a bizalom és a munka légköre uralkodik. Dél előtt 9 és 11 között tartott gyűléseinket gyakran töltöttük nevetgéssel, vitatkozással vagy pletykálgatással, mindeközben persze megvitattuk és rögzítettük azokat a dolgokat, amelyek kutatásunk szempontjából fontosnak tündek, illetve tisztáztuk, hogy mi az, ami jobb, ha köztünk marad.

Folyamatos „dialógusba” merültünk, abban az értelemben, ahogyan Paulo Freire ezt a fogalmat használja: „az ok-okozati összefüggéseket újra és újra vizsgálat tárgyává kell tenni: ami igaz az egyik pillanatban, nem biztos, hogy következőben is éppen úgy lesz igaz”.² Freire célja olyan tanulócsoporthoz kialakítása volt – ez a mi esetünkben a főiskolai hallgatók, és a részvételi akciókutatást végző kutatók közösségét jelentette –, amelyben a cél a „tények” vizsgálata, az „okok” újbóli szemrevételezése, illetve a „felelősség” olyan kritikai kontextusba történő beágyazása, amely az életrajzi-, a politikai- és a történelmi elemeket is figyelembe veszi. A feladat nem egyszerűen abban állt, hogy mindannyian megtanuljuk azt, „ami van”, hanem hogy kritikai elemzésre készítsük magunkat azzal kapcsolatban, „ami volt”, hiszen ez

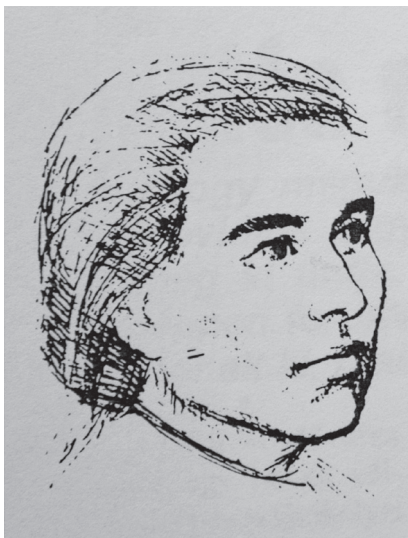
teszi lehetővé – ahogyan Maxine Greene is javasolná –, hogy képzeletünket szabadjára engedjük azzal kapcsolatban „ami lehetséges”.³ Létrehoztunk egy olyan teret, amelyet *bell hooks* „a radikális nyitottság terének” nevezne,⁴ egy határsávot, egy szakadékszéle állapotot. „Ezen a helyen tartózkodni nehéz, ámde szükséges feladat. Ez nem egy biztonságos, »őrzött« hely. Az egyén itt veszélyben van. A közösség tudja megtámogatni...”⁵

Ilyen támogató közösséget hoztunk mi létre. A legélesebb választóvonalat köztünk az jelentette, hogy egyesek börtönbüntetésüket töltötték, míg mások szabadok voltak, de a bőrünkön lévő különböző tetoválások és lelki sebeink összehoztak bennünket egymással a közös munkán, aggodalmakon, az íráson és egyéb közös dolgainkon keresztül. Noha célunk közös volt, a „fehér felsőbbrendűség” és a globális tőke által létrehozott struktúrák és falak jelentős mértékben, de meglehetősen eltérő módon hatottak mindannyiunk életére.

Különbözőségeink általában gazdagítottak, némelykor azonban szétválasztottak bennünket. Rájöttünk, hogy tudatunkra és tudásunkra rányomja a bélyegét, hogy honnan jöttünk, és hogy milyen emberek *akarunk* lenni. Erről az „akaratról” (vagyis a tudatos választásról) kemény vitáink voltak. Közülünk azok, akik a New York-i Egyetem falai között működő *Graduate Center*ben dolgoztak, a bűnözést és a tömeges bebörtönzést sokkal inkább strukturális okokra vezették vissza. A börtönben élő nők viszont egy olyan nyelvezetet használtak, amely az „egyéni cselekvések”, a „személyes felelősség”, illetve a „társadalmi egyenlőtlenségeken belüli egyéni választás(ok)” szempontjait emelte ki és ötvözte. Itt nem egyszerűen a kritikai (progresszív) és konzervatív álláspont közötti ideológiai szakadékról volt szó. Ezek a különbségek és viták mindig a társadalmi privilégiumokról, a túlélő intézményrendszerrel szoltak, egyúttal húsbavágó élményeket idéztek fel.

Négy évig dolgoztunk együtt, és ezalatt kidolgoztunk egy komplex, többféle módszertant alkalmazó eljárást, hogy feldolgozzuk kutatási anyagainkat: a főiskola működésével kapcsolatos dokumentumokat és feljegyzéseket; a 9 darab, diákokkal és lemorzsolódott diákokkal szervezett fókuszcsoporthoz tartozó eredményeit; a börtönbüntetésüket töltő elítéltek kamaszkorú gyerekeivel folytatott fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetést; a már szabadult nőkkel készített 20 interjút; további interjúkat a programot támogató és az azt ellenző fegyőrökkel. Emellett figyelembe vettük a tanszéki és egyetemi adminisztrátorok által végzett felméréseket is. E módszerekhez a szakértelmet a *Graduate Center* kutatói és a „belső” kutatók szolgáltatták. Ezzel párhuzamosan New York állam Büntetésvégrehajtás-ügyi Hivatalát arra kértük, hogy a visszaesők arányáról végezzen több ezer börtönből szabadult nő körében széleskörű, kvantitatív longitudinális vizsgálatot 36 hónapon keresztül, amelyben összehasonlíthatók lesznek a főiskolaprogramban részt vettek azokkal, akik nem vettek benne részt.⁶

Az általunk használt módszereket és a kapott eredményeket az olvasó megtalálja a honlapunkon (www.changingminds.ws). Röviden, az összegyűjtött adatok nagymértékben megerősítették azt a feltételezésünket, hogy a főiskola

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely Rákosi Péter)

pozitív hatást gyakorol a bebörtönzött nőkre és gyerekeikre, a börtön „békéjére”, a szabadon bocsátás utáni időszakra, a nőknek a szabadulás után a közösségekben tanúsított társadalmi szerepvállalására, valamint jelentős megtakarítást eredményez, amennyiben nem kell a visszaesők utáni költségeket (kb. 30 ezer dollár évente és személyenként) az adófizetőknek állniuk.

New York állam Büntetésvégrehajtás-ügyi Hivatala longitudinális vizsgálatot végzett. Ebbe 274 olyan nőt vontak be, aki szabadon bocsátása előtt beiratkozott főiskolai hallgató volt. Őket hasonlították össze 2031 olyan nővel, akik szabadon bocsátásukat megelőzően nem vettek részt főiskolai képzésben (a kutatásban súlyozással igyekeztek korrigálni az elítélt által elkövetett bűncselekmény és a börtönbe vonuláskor rögzített iskolai végzettség hatásait az eredményekre). A 36 hónapon át zajló vizsgálat szerint a visszaesők aránya azok között, akik nem jártak főiskolára, 29,9% volt, míg azok esetében, akik jártak, 7,7%. Ezen kívül a fókuszcsoportok során és a felmérésekben a nők, gyerekeik, a tanszék oktatói és számos fegyőr beszámolt azokról a jelentős változásokról, amelyeken a rabok – a kialakuló főiskolai kultúrával egyetemben – keresztülmentek. A bebörtönzött nők, akik közül a legtöbben életük jelentős részében a szegénység, a rasszizmus és a férfiak áldozatai voltak, arról számoltak be, hogy a főiskolán „hallottam a saját hangomat”, „láttam a saját aláírásomat” és „magam döntöttem dolgokban”. Ezek a nők olyan cselekvőként kezdtek magukra tekinteni, akik döntéseket hoznak, és akik újabb döntéseikkel képesek lehetnek a múltban szerzett sebeiket begyógyítani. A főiskolára járókból közösségi vezetők lettek a börtönben, majd szabadulásukat követően AIDS-ellenes programok szervezésében vettek részt, illetve olyan projekteket kezdeményeztek, amelyek az oktatás és a nevelőszülői rendszer jobbítását, a börtönbüntetés kiváltását, a börtönből történő gyereknevelés segítését, az érintett gyerekek számára tartandó foglalkozások szervezését tűzték ki célul. A kutatás tapasztalatait felhasználva, olyan egyéni és – a foglalkozásokon átadandó – társadalmi jövőképet alakítottak ki, amelyben múltjuk már nem kísért.

A „bensőséges kapcsolatok”, amelyek belőlünk, egy kutatócsoport tagjaiból közösséget kovácsoltak, lendületet adtak a munkának. Természetesen állandó felügyelet alatt álltunk, sőt, azzal is tisztában voltunk, hogy a program és az együttműködés jövője rendkívül bizonytalan. Gyakorlatilag bármi – ha valaki a csoportból túl sokat sír, vagy ha túl sok ételt visszünk be magunkkal – indokot szolgáltathatott volna a személyzetnek, hogy véget vessen a programnak. Üléseink hangulata a reménykedés és a jövőbe nézés, illetve a kétségbeesés és a félelem között ingadozott: kollektív tudattalanunk nem engedte, hogy valamelyik állapotban tartósan bennragadjunk. A megbeszéléseken vagy az órákon időnként abba kellett

hagynunk a munkát, hogy a kutatócsoport valamelyik tagja részletesen beszámolhasson arról, hogy miféle nehézségekbe ütközik az új hallgatók bevonása a kutatásba. Vagy akkor, amikor egy kutatótársunk attól rettegett, hogy a programot leállítják, mielőtt a diákok le tudnak majd diplomázni. Egy másik csoporttag könnyekben tört ki, mert a szülei egészen Nevadából jöttek, hogy meglátogassák, ám amikor megérkeztek, a fegyőr érdekes módon nem találta a látogatási engedélyt, így a találkozásra nem kerülhetett sor. Máskor egy elrontott veseátültetés részleteit hallgattuk, vagy közösen próbáltunk vigasztalni az egyik – legkevesebb 20 éves börtönbüntetését töltő – rabot, amikor megtudta, hogy a fia kábítószer árul, és ez ellen innen mit sem tehet. Mindig ilyenkor tudtuk meg az aktuális eseményeket is: az egyik hallgatót magánzárkába helyezték, mert megpróbálta felvágni az ereit; tetten érték az egyik fegyőrt, amint egy civillel intim viszonyba keveredett. Volt olyan, hogy szánt szándékkal tartózkodtunk az efféle beszélgetésektől, és a munkára koncentráltunk, hogy legalább akkor mi szabjuk meg a kereteket, amikor erre némi lehetőség nyílik. Kutatásunk kemény körülmények között zajlott, állandóan zajos környezetben, és anélkül, hogy magunkban lehattunk volna – persze, ezt szándékosan alakították így.

A kutatócsoportban sokat vitatkoztunk arról, hogy vajon milyen hozadéka lehet a részvételi akciókutatásnak. Először is ott vannak az instrumentális hozadékok – a bentlakók többet tudnak arról, hogy hogyan működik egy szervezet, egy közösség, és főként egy börtön. A résztvevő akciókutatás tehát kiváló lehetőség és kifinomult megoldás az alávett tudások összegzésére, legitimálására és terjesztésére. A kutatás „külsős” résztvevői számára pedig lehetőség nyílik arra, hogy szándékosan naiv kérdéseket tegyenek fel, és hogy a hatalommal kapcsolatban viszonylag szabadon kimondják az igazságot, amely a vizsgálat előtt új utakat nyithat. De csak a legkritikább esetben viselkedtünk úgy, mint két, egymástól elkülönülő csoport. Az idő múlásával egyre inkább egy olyan koherens női csoporttá váltunk, amelynek tagjai számára néha nagyon különböző, máskor pedig egymással igencsak rokon célok, kérdések, aggodalmak, elméleti vagy politikai ügyek váltak jelentősé.

A Tanulóközpontban egyenetlen, göcsörtös faasztalunknál kapkodva adtuk körbe a becsempézett gyümölcsöket, kekszeket, valamint írásainkat. Hosszú-hosszú kutatási megbeszéléseket folytattunk itt, miközben mellettünk a többi nő – a főiskolai programban részt vevő hallgatók – kutatási adataikat töltötték ki, a középiskolai végzettséget igazoló vizsgára készültek, az „újakat” vették szárnyaik alá, avagy vakvezető kutyákkal vettek részt egy újszerű kiképzési programban. A kutatócsoportban mindenki közkézre bocsájtotta saját írását, amelynek tartalmát

az adott szekció által kijelölt téma és saját érdeklődése határozta meg. Két beszélgetéstördék ragadt meg az emlékezetemben, amely a demokratikus együttműködés összetettségét és bonyolultságát szemlélteti egy „paramilitáris intézmény” falain belül – ahogy azt a részleg börtönőrparancsnoka volt szíves rendszeresen figyelmünkbe idézni.

1999. november. Éppen az interjúkat és a fókusz-csoportokat fejeztük be, amelyek elkészítésében az egymással együttműködő „belső” és diplomás „külső” kutató volt a segítségünkre. A hanganyag legépelése már kész volt, kezdődött az elemzés. A *Graduate Center* kutatói behozták a börtönbe a kódokat, hogy a nőekkel egyeztessék a kódolás menetét. Úgy tűnt, minden rendben megy, amikor Judy egyszer csak azt kérdezte tőlem: „Szóval a mi feladatunk az adatok összegyűjtése, az elemzést pedig te végzed el? Miféle munkamegosztás ez?” Kényes kérdés volt ez, de a lényegre tapintott. Az etikus és a névtelenséget biztosító eljárás érdekében (vajon szándéktalanul?) elkülönítettük egymástól az adatgyűjtést és az elméleti és politikai jellegű elemzést. Úgyhogy hosszú beszélgetés kezdődött közöttünk

hatalomról, eljárásokról és demokráciáról. Azon kezdtünk el agyalni, hogy miként tudnánk a legépelte interjúkat bevinni a börtönbe, és otthagyni őket (a raboknak ugyanis nincsenek zárható szekrényeik, és megszegték volna a titkosság követelményét, ha az interjúkhoz mások is szabadon hozzáférhettek volna). A „belső” és a „külső” résztvevők leleményének hála, megtaláltuk ennek is a módját.

2000. március. Később, amikor a kutatást lezártuk, az a kérdés merült fel, hogy vajon hogyan írjuk meg a szöveget? Egyetlen hangon vagy többszólamúan? Szerepeljenek-e a szövegben a résztvevő akciókutatás által felvetett kérdések és ellentmondások, vagy legyen inkább koherens és ellentmondást nem tűró? Mi legyen a feltüntetett szerzők sorrendje? Betűrendet alkalmazzunk, vagy külön tüntessük fel a rabokat és külön az oktatási központ kutatóit? Esetleg tegyük Michelle nevét előre, hogy így „legitimitást” kölcsönözzünk az írásnak? A társadalmi megítélés miatt ne tegyük hosszú büntetésre ítélt rab nevére az első helyre? Vagy egyenesen a leghírhedtebb rabok neveit tegyük a címdalra, hogy így demonstráljuk, milyen erő rejlik az együttműködésben???

Elsődleges célunk azt volt, hogy meggyőzzük New York állam törvényhozását: állítsák vissza a főiskola-program finanszírozását a börtönökben. Ugyanakkor fontos volt az is, hogy olyan anyagot állítsunk össze, amelyet főiskolai *campus*okban, más börtönökben, rabokat segítő egyesületekben is használni tudnak, sőt a rabok hozzátartozói is hasznát veszik. Végül úgy döntöttünk, hogy többféle dokumentumot állítunk elő. Az elsődleges dokumentum egy olyan, többféle módszertant használó, de egy nézőpontból íródott, tudományosan megalapozott és grafikailag is igényes jelentés volt, amelyet a honlapunkon is elérhetővé tettünk (www.changingminds.ws), s amely egyaránt hivatkozik a politikai bal- és jobb oldalra és idéz tőlük ajánlásokat. A rabok azt szerették volna, hogy itt a Michelle Fine név szerepeljen az első helyen, „Missy” pedig ragaszkodott ahhoz, hogy ezt a nevet használjuk. Az elkészült jelentést elküldtük az Egyesült Államok minden kormányzójának, New York állam szenátorainak és törvényhozásának. Emellett további esszéket jelentettünk meg a feminista módszertan tárgykörében,⁷ amelyben az általunk tapasztalt ellentmondásokat vizsgáltuk. Ezen kívül 1000 brosúrát is kinyomtattunk angol és spanyol nyelven, amelyben igazságosságot követelünk és cselekvésre szólítunk fel. Ezeket a brosúrákat helyi és országos segítő szervezetek illetve főiskolák/egyetemek segítettek terjeszteni. Létrehoztunk (és négy éven át üzemeltettünk) egy honlapot, ahol aktivisták, szervezők, diákok, tanárok, rabok és családjaik, valamint a bűnüldözés területén, az igazságszolgáltatásban vagy a büntetés-végrehajtásban dolgozó adminisztrátorok teljes terjedelmében elérhetik az általunk írott jelentést.

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely – Rákosi Péter)

Ezeket fényképek, levelek, grafikonok, költség-hason elemzések egészítik ki, illetve a résztvevő nők igen gazdag írásai. Jelen pillanatig ennek a honlapnak több mint ötezer látogatója volt, az elkészült jelentésből Kalifornia Büntetés-végrehajtás-ügyi Hivatala 50 példányt rendelt, tanulmányainkat feminista és oktatástudományi tanszékeken kötelező olvasmányként oktatják. Egy apa, akinek a lánya börtönben követett el öngyilkosságot, úgy döntött, hogy anyagilag támogat egy börtönfőiskola projektet, és ő is rendelt pár példányt a jelentésből, hogy kiossza saját államának törvényhozói között.

Amikor azon vitáztunk, hogy kit is értsünk bele a kutatócsoportot alkotó „mi”-be, Michelle-nek a következő naiv ötlete támadt: „Mi lenne, ha valami olyasmit írnanék, hogy: mindannyiunkat foglalkoztat a nők ellen elkövetett erőszak, egyesek közülünk áldozataivá váltak, mások csak tanúi voltak, de mindannyiunkat felháborít.” Erre Donna azt válaszolta: „Michelle, ne szépítsd a helyzetet. Szép, amit írsz, de úgy tűnik, elkerülte a figyelmedet, hogy közülünk némelyek gyilkosság miatt vannak itt.” S egy másik nő megtoldotta: „Van, aki gyermekgyilkosság miatt”. S végül az okfejtés így bomlott ki: „Amikor itt vagyunk a főiskolán, vagy ott, a cellában, akkor azon rágódunk, hogy vajon mi lehet azokkal az emberekkel, akiknek az életét az általunk elkövetett bűnök felforgatták. Vállalnunk kell a felelősséget tetteinkért, és azt kérjük, hogy te is ezt képviseld. Szerintem ez köt össze bennünket nőket, feministákat, politikai aktivistákat.”

A börtönben, mint minden olyan intézményben, amely külső megfigyelés alatt áll, a bentlakók alaposan ismerik a mindennapi élet részleteit, értik, hogy kívülről fürkésző tekintetek hatolnak az intézménybe, és kevésbé hajlandóak az intézmény falai között történeteket megszépíteni. Sőt, a közös munka folyamán éppen a börtönben lakó „belső” kutatók voltak azok, akik indítványozták, hogy az általunk elkészítendő dokumentum az egymással ütköző véleményeket, a kritikai észrevételeket és a csoportról lemorzsolódók nézőpontját is megjelenítse. A jelenlegi és a volt fogvatartottak ragaszkodtak ahhoz, hogy szó essék a felelősségről, a döntésekről és a bűnbánatról is.

A „belső” kutatók szerették volna, ha a strukturális és személyes magyarázatok egymást kiegészítve kerülnek elő, és olyan dolgokra szerették volna felhívni egymás figyelmét viselkedésükkel és megnyilvánulásaikkal kapcsolatban, amelyeket a külső kutatók figyelmen kívül hagytak volna, esetleg féltek volna szóbahozni. Előfordult, hogy a rabok, akik éppen interjút készítettek valamelyik rabtársukkal, közbevetették: „Viccelsz? Hogy te megváltoztál volna? Épp most kaptál magánzárkát!” Ők követelték azt, hogy készítsünk interjúkat azokkal a fegyőrökkel is, akikről köztudott volt, hogy ambivalens vagy ellenséges érzéseket táplálnak a börtönfőiskola-programmal szemben, vagy például egy olyan, nemrég érkezett

fiatal nővel, aki korábban egy hírhedt banda tagja volt, és még nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy főiskolára járjon.

Noha bízunk a részvételi akciókutatásban rejlő lehetőségekben a büntetés-végrehajtás közegében is, számolnunk kellett egynémely kockázattal. A rabok sokkal nagyobb veszélynek voltak kitéve, mint mi, „külső” kutatók. Az ő verseiket, könyveiket, újságjaikat, otthonról kapott leveleiket és személyes dokumentumaikat kutatták át és dobták ki a kukába, amikor az igazgatási személyzet egyik tagja éppen hatalmat akart gyakorolni, vagy amikor így próbálták a rabot megfegyelmelni azért, amit a kutatás részeként leírt – tették mindezt a börtönélet szadomazochista szellemében. Mindemelllett a részvételi kutatással járó kritikai tudatosság kialakulása dühöt és felháborodást szül, ráébredést az igazságtalanságra, s mindez a börtönben fokozatosan fortyogni kezd. A résztvevő akciókutatás a külvilághoz fordul, de a falakon belül a leggyakrabban csak kevés dolog változik.

Más börtönökben is elindították a főiskolaprogramot, és számos más államban tekintették kiindulási alapnak az általunk kidolgozott modellt. Ugyanakkor

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely – Rákosi Péter)

azon a helyen, ahonnan maga az innováció származik, a horizont radikálisan beszűkült. A rabok részvételi elkötelezettsége és a demokrácia kötetlen szelleme sorvadásnak indult. A főiskola még mindig működik, de a részvétel politikájának, amelynek születését köszönheti, már nyoma sincs. A főiskolát többé nem irányítja „rabbizottság”. Noha korábban lehetőség volt arra, hogy a nevelők vagy a diákok könyveket adományozzanak, olyan új szabályok bevezetéséről szereztünk tudomást, amelyek előírják, hogy a könyvek kizárólag a kiadóktól érkezhetnek (s ezzel lecsökken az elérhető könyvek köre, amelyek pedig mégis elérhetőek maradnak, azok drágábbakká válnak). És, bár nem mindig érvényesítik, van egy szabály, amely szerint a rabok nem ölelhetik meg egymást.

A részvételi akciókutatás hatása és recepciója kérdéses kérdés. A közönség egy része a sokféle szerző miatt hitelesebbnek tekinti a munkát. Mások inkább szkeptikusak, mivel a kutatók maguk is rabok voltak, az adatok kvalitatív jellegűek, az egész történet pedig túlságosan lehangoló. Egyszer Michelle és Mária az állami törvényhozó testület előtti meghallgatás keretében számolt be az eredményekről:

„A börtönfőiskola léte morális szempontból fontos mind az egyének, mind pedig a családok és a közösségek számára. Ezen kívül az állam számára anyagilag előnyös, továbbá elősegíti az állampolgári részvétel kialakulását. Sőt, a börtönfőiskola az adófizetőknek is költséget takarít meg. Ezek a programok egy konzervatív republikánus, és az önök progresszívebb kollégái számára is támogathatók, hacsak nem kifejezetten az a cél, hogy a színes bőrrűeket végleg elzárva tartsuk a kanadai határnál.”

Erre az egyik legprogresszívebb képviselő ezt válaszolta: „Attól tartok, hogy éppen ez a lényeg. Nyilván ön is tudja professzor asszony, hogy New York állam alsó felének bűnözésére épül a felső rész ipara.” Ez azt jelenti, hogy New York állam társadalmi struktúrája kettéoszlik egy viszonylag fehér és vidéki népességre, illetve a New York városban élő szegény színes bőrrűek által alkotott népességre, amelyhez csatlakoznak az állam más részein élő városi szegények. A rabokkal kapcsolatban elvégzett egyik vizsgálat kimutatta, hogy New York állam börtöneiben raboskodók 80%-a New York város nyolc közösségéből kerül ki. A nagyvárosi bűnözés valódi ipart és

munkahelyeket teremt a felső rész népességének számára, hotelek, közlekedés, éttermek, büntetés-végrehajtási személyzet, stb.

A börtönök léte és a szükségességüket alátámasztó magyarázatok beleivódtak nemzettudatunkba, áthatják a nemzeti és globális gazdaságot. Szerény válaszként erre a globális jelenségre, a részvételi akciókutatás egy olyan áramkör bekapcsolását jelenti a színes bőrrűek tömeges bebörtönzése elleni küzdelemben, amelyen keresztül a kritikai hangok és változtatási lehetőségek áramolni kezdenek. A részvételi akciókutatás önálló legitimitással és erővel ruházza fel a börtönlakók belső nézőpontját (mind a börtönön belül, mind azon kívül), elismerteti az elítéltek méltóságát, nyilvánossá teszi az igazságtalanságot és az embertelenséget, valamint közös felelősségvállalásra ösztönöz. Az akciókutatás az egyet nem értés révén születik, a különbözőség erősíti meg, egy tökéletlen demokrácia alapján szerveződik, valamint a kétségbevonás és az igazság vágya hajtja.

Ugrás az időben: 2005-öt írunk, vagyis Clinton 10 éve vonta meg a támogatást a börtönfőiskola-programtól. Ebben az évben kutató- és lobbicsoport szerveződik rabokból, egykori rabokból, aktivistákból és kutatókból, amely az erőszakos bűncselekményekért hosszú börtönbüntetésre ítélt nőkre fókuszál. Időben

és térben kiterjedt részvételi akciókutatást végzünk, egy másik női börtön bevonásával. A kutatás célja, hogy láthatóvá tegye azokat a nőket, akik erőszakos bűncselekményeket követtek el, vagy akiket ilyen bűncselekmények elkövetésével vádolnak, lehetőséget adva számukra, hogy az elkövetett bűnről, a felelősségről, valamint annak *gender*-aspektusairól úgy számoljanak be, ahogyan azokat ők maguk látják. Az első megbeszélésen néhány hosszúidős rab azt kérte tőlünk, „külső” emberektől, hogy gyűjtsük össze és terjesszük az általuk elmondottakat, és hogy vizsgáljunk térben ki arra is, hogy vajon mi történt azokkal a férfakkal, akiket ugyanazon bűncselekményben való részvételért ítélték el, mint őket, és akik közül – velük ellentétben – már sokan elhagyhatták a börtönt. Kérték, hogy vizsgáljuk meg azt is, miként lehetséges, hogy egy bűnösségét beismerő nő gyakran súlyosabb büntetést kap, mint a férfi, aki végig tagadott, és hogyan fordulhat elő, hogy míg a nő feladata csak az volt, hogy a fegyvert elrejtse, míg a ravaszt a férfi húzta meg, mindketten egyformán súlyos büntetést kaptak. Nem arról szól-e ez a történet, hogy míg a férfi eleget tudott ahhoz, hogy elárulja társait, és vádalkut kössenek vele, s így kisebb büntetést szabjanak ki rá, addig a nők csak keveset tudtak az egészből, s így hosszú időre börtönbe kerültek? Pedig, ha a

férfiak kerülnek börtönbe, a nők felnevelik az otthon hagyott gyerekeket; a bebörtönzött nők gyerekei viszont gyakran nevelőszülőkhöz kerülnek, és a nőket szülői joguktól sokszor örökre megfosztják.

Idáig a börtön falain belül dolgoztunk együtt hosszúidős elítéltekkel, jelenleg szabadlábra bocsátott, erőszakos bűncselekményért elítélt hosszúidősökből alakítunk csoportot, hogy megállapíthassuk, a *gender*-szempont milyen szerepet játszik a büntetés és a hosszúidős börtönbüntetés kiszabásában, a feltételes szabadlábra helyezésben, hogy a börtönipar milyen nem szándékolt negatív következményekkel jár. *A résztvevő akciókutatás egy újabb hulláma kezdődik el, melynek célja, hogy a tömeges bebörtönzési politikával szemben a nagy többség által tanúsított közönyt áttörjünk.*

Fáber Ágoston fordítása

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely – Rákosi Péter)

- ¹ A cikk a szerzők hasonló című tanulmányának rövidített változata: Fine, Michelle és Torre, María Elena : „Intimate details. Participatory action research in prison”, *Action Research*, Vol. 4., No. 3., 2006, 253–269.
- ² Freire, Paulo: „Creating alternative research methods. Learning to do it by doing it”, in: Hall, B. – Gillette, A. és Tandon, R. (szerk.): *Creating knowledge: A monopoly*. Society for Participatory Research in Asia, New Delhi, 1982, 42.
- ³ Greene, Maxine: *Releasing the imagination: Essays on education, the arts, and social change*. Jossey-Bass, San Francisco, 1995.
- ⁴ hooks, bell: *Feminist theory from margin to center*. South End Press, Boston, 1984.
- ⁵ Greene, Maxine: *Releasing the imagination: Essays on education, the arts, and social change*. 149.
- ⁶ Fine, M. – Torre, M. E. – Boudin, K. – Bowen, I. – Clark, J. – Hylton, D. – Martinez, M. – ‘Missy’ Rivera, M. – Roberts, R. – Smart, P. – Upegui, D. (2001): *Changing minds: The impact of college in a women’s maximum security prison*. 2001, www.changingminds.ws
- ⁷ Lásd pl.: Fine, Michelle – Torre, M.E. – Boudin, K. – Bowen, I. – Clark, J. – Hylton, D. – Martinez, M. – ‘Missy,’ Rivera, M. – Roberts, R. – Smart, P. & Upegui, D.: „Participatory action research: Within and beyond bars”, in: P. Camic – J. E. Rhodes & L. Yardley (szerk.): *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design*. American Psychological Association, Washington DC.

Partnerség és fegyelmező struktúra

A resztoratív eljárás lehetőségei a magyarországi börtönökben

A rendszerváltást követően Magyarországon jelentős átrendeződés történt a bűnözés mértékében és struktúrájában: ugrásszerűen megnövekedett a bűnelkövetés és a látens bűnözés; alacsony lett a felderítési arány és gyakori a visszaesés. Az erőszakos bűncselekmények és a fiatalkorú bűnelkövetés jelentősen emelkedő tendenciái jellemezték Magyarországot. A változások komoly kihívást jelentettek a büntető paradigmán alapuló központosított igazságügyi és büntetés-végrehajtási struktúra számára, megkérdőjelezték hatékonyságát és működési logikáját. A rendszer sokáig ellenállt a reformnak, pedig látható volt, hogy a korábbi struktúra fenntartása a zárt intézmények esetében elkerülhetetlenül olyan tüneteket produkál, mint a túlzásfoltosság, az elítéltekkel szemben alkalmazott fizikai erőszak illetve az elítéltek közti agresszió, az elítéltek felelősségváró magatartása valamint pszichés problémái. E kihívásokra próbálnak adekvát választ adni az áldozatokat és az elítélteket egyaránt bevonó resztoratív igazságszolgáltatási programok, melyek célja az áldozat, az elkövető, és a cselekmény által érintett további személyek és közösségek közötti párbeszéd megteremtése.

Írásomban a nemzetközi *Mediation and Restorative Justice in Prison Settings* (MEREPS²) projekt magyar tapasztalatain keresztül mutatom be a resztoratív (helyreállító) módszer alkalmazását egy magyarországi börtön elítélteit, a börtönszemélyzet és más érintettek körében. Az EU-s forrásból, 2010 és 2011 november között megvalósuló modellprogram helyszíne a Balassagyarmati Fegyház és Börtön. A magyarországi program az Országos Kriminológiai Intézet és a Foresee Kutatócsoport együttműködésében valósul meg. A Foresee interdiszciplináris munkacsoportja alternatív vitarendezési eljárásokkal foglalkozik, mediációs-, képzési-, tanácsadó- és kutató tevékenységet végez.

Magyarországon a börtönben alkalmazott mediáció intézményesítésére ez a program tesz először kísérletet, mégpedig három területen: jóvátétel az áldozatok számára, zárlakonfliktusok és az elkövetők családi kapcsolatainak helyreállítása, illetve reintegrációjának elősegítése.

A program során eddig öt zárlakonfliktust kezelő és egy büntetés-megszakítást előkészítő, családi döntéshozó konferencia valósult meg. A projektben nemcsak „első bűntényesek”, hanem visszaesők is részt vesznek, a résztvevők büntetésüket rablás, lopás, testi sértés, szemérem elleni erőszak vagy emberölés miatt töltik. Ezek a besorolások természetesen alapjaiban határozzák meg az elítéltek büntetés-végrehajtás-beli helyzetét: az elítéltek elhelyezését (börtön vagy fegyház), illetve mozgásterüket és napirendjüket is. A projekt során kiderült, hogy az elítéltek közvetítésre való

fogékonysága, kommunikációja nem követi ezeket a börtönbeli kategóriákat. Sok más mellett a resztoratív ülések egyik legfontosabb tanulsága a börtönszemélyzet számára az volt, hogy ezek a törésvonalak átírhatók: többszörös visszaeső, fegyházban elítélt is képes lehet a nyílt kommunikációra, felelősségvállásra és megoldáskeresésre.

Kik a szereplők? – Beavatkozás és kutatás egymáshoz való viszonya

A projektet egy akciókutatás kíséri végig.³ Célcsoportja a börtönszemélyzet, az elítéltek, az áldozatok, az igazságszolgáltatás és büntetés-végrehajtás területén dolgozó szakemberek és döntéshozók voltak. A modellprogram kezdetén Marian Liebman, angol mediátor, áldozatsegítő, pártfogó felügyelő tartott szakmai műhelyfoglalkozást és mediátori alapképzést a balassagyarmati bv-dolgozók kb. tizenöt fős csoportjának. A képzés fontos eleme, hogy a résztvevők ráhangolódjanak a helyreállító igazságszolgáltatás szempontjaira. A képzést követően felálló munkacsoport kezdetben négy nevelőből, néhány biztonsági tisztből és a börtönben működő Ipoly Cipőgyár felügyelőiből állt. Hamar kiderült, hogy a nevelők a legaktívabbak, ami feltehetően azzal magyarázható, hogy az ő munkaköri feladataikba illeszthetőek be leginkább a resztoratív gyakorlatok, és ők látnak a legnagyobb kihívást az alkalmazásukban. Ez abban mutatkozott meg, hogy ők jelentek meg a havi

rendszerességgel megrendezett üléseken. Később ki is fejezték a mediációhoz való viszonyuk alakulását: „Fontossá vált nekem, hogy súlya legyen a mediációnak. Ne csak annyi legyen, hogy áh, megcsaptalak, elintézzük mediációval!” (G., nevelő). „Ott tud ez a módszer hozzatenni a munkánkhoz, ahol van más problémamegoldási séma is, nemcsak az ökölrel rendezés” (V., női nevelő). „Nekem azért egyre szimpatikusabb, mert azt látják, hogy neked más eszköz is van a kezvedben, és mégsem azzal élsz! Megírhatnád a fegyelmi lapot, elhelyezhetnéd máshova, elkezdhetnél zárkát ellenőrizni – és mégis a mediációs utat választod.” (Gy., női nevelő).

A projektet végigkísérő kutatásban⁴ különbséget teszünk a kutató személye és a beavatkozó személyek közt. A kutató a resztoratív konferenciákon, a támogatói üléseken, az elítéltek családjával való egyeztető találkozókon minden esetben résztvevő megfigyelőként van jelen. Ez az elválasztás azért különösen fontos, mert a resztoratív szakember (aki egy külső pszichológus) – a kutatóval szemben – intenzíven bevonódik a folyamatba. Neki rögtön kettős, facilitatori és támogatói szerepben kell helytállnia, és feladatköreit a sokszereplős, bv-s erőviszonyok között kell érvényesítenie. Ahogy a bv. számára új a resztoratív szemlélet, úgy a resztoratív szakember számára is új terep a bv. Az új közegben való, sokszereplős „navigáció” erősen meghatározza saját attitűdjeit, melyek szintén a vizsgálat tárgyát képezik. A kutató és a kutatás szerepével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy nem célja a büntetés-végrehajtási keretek tágítása, illetve megváltoztatása, ugyanakkor konzisztensen kívánja képviselni a resztoratív igazságszolgáltatás alapelveit.⁵ A kutatás ebből következően arra összpontosít, hogy mely börtönadottságok vannak hatással a helyreállító szemléletű folyamatokra, és ezekhez mérten milyen korlátai vannak a resztoratív elvek érvényesítésének.

Ez a kérdésfeltevés azért lényeges, mert míg a resztoratív szakemberek saját feladatukról az eljárás szemlélete és módszertana által meghatározott keretben gondolkodnak, addig a bv. egy igen speciális közeg e technikák gyakorlására. A nevelők és elítéltek relációja, a bv-beli státuszhierarchia és a parancsuralmi szerepelvárások (fegyelmező eszközök alkalmazása, erősen szabályozott, formális kommunikáció, bevett büntetőeljárások a konfliktusok kezelésében), illetve az elítéltek oldalán a börtönközösségbeli szerepek olyan adottságok, melyek igencsak befolyásolják a közvetítés helyét, folyamatát és kimenetelét.

A börtönadottságok fényében a kutatás egyik fő kérdése az, hogy összehangolható-e a resztoratív szemzőg és a bv-s szemzőg? A bv-s szereplők mennyiben képesek azonosulni a helyreállító elvekkel, mindezekelőtt a bizalomra alapozó, partneri kommunikációval? Mennyiben és milyen módon adaptálhatóak a resztoratív gyakorlatok a bv. intézményi-, jogi- és személyi adottságaihoz?

A börtönviszonyok hatásai a resztoratív elvekre

A kutatás során egyértelművé vált, hogy a nevelőknek megvannak a saját, kidolgozott eljárásai az elítéltek egymással és a személyzettel való kapcsolatainak értelmezésére. A börtönben való boldoguláshoz elengedhetetlen a saját és az elítéltek cselekvéseinek, börtönbeli státuszainak, érdekeinek és motivációinak folyamatos figyelemmel követése. A fogvatartottak jellemzően manipulatív és stratégiai cselekvések révén tartják fenn magukat a börtön világában. Úgy próbálnak „túljárni a parancsuralmi rendszer eszén”, és megélni valamiféle relatív szabadságot a zárt intézményben, hogy megkísérlik a nevelők elől elfedni belső ügyeiket, köztük konfliktusaikat is. Tiltott dolgokat (Rivotril, mobiltelefont) hoznak be és cserélnek, tiltott cselekvéseket űznek (az enyhébb fizikai agressziótól a nemi kapcsolatig vagy erőszakig). A személyzet és az elítéltek hétköznapi érintkezését, a fegyelmező struktúra által kitermelt, manipulatív cselekvések szövik át. A börtön nevelőinek viszonyulása ehhez igazodik: folyamatosan éber, gyanakvó bizalmatlanság jellemzi. A kiismerhető fogvatartottakhoz viszonyulnak pozitív attitűdökkel, hisz rájuk kevésbé jellemzőek a nehezen átlátható stratégiai cselekvések, így őket tudják beilleszteni saját, nevelői stratégiáikba: „László stratégiailag fontos pont a nevelő számára. Mert egyenes és együttműködő a börtön személyzetével” (Z., biztonsági tiszt). „Bevédtett fogvatartott. Odafigyelünk rá, mert fiatal korából és személyiségéből adódóan alakítható még” (V., női nevelő).

A nevelők elítéltekkel kapcsolatos tudása és attitűdjei jelentős mértékben meghatározzák, hogy hogyan állnak egy-egy konfliktushoz. A kutatás tapasztalatainak egyik fontos tanulsága ugyanis az volt, hogy akkor van esély a pártatlanság elvének érvényesülésére, ha „idegen” nevelő közvetít a konfliktusban, akinek az érintett elítéltek nem a saját nevelési csoportjába tartoznak, vagyis ismeri és érti cselekvési mechanizmusait, érdekeit, de nincs velük közvetlen, nevelői kapcsolatban. A külső, „civil” facilitátorral szemben a nevelők látják és maguk is értelmezik az elítéltek rejtett motivációit, börtönbeli érdekeit. Nem ritka, hogy a facilitációs párbeszéd az elítéltek számára a hétköznapi, személyzetet félrevezető stratégiai cselekvések sorába illeszkedik, és a börtönbeli előny-szerzés (kedvezmények, kérelmek pozitív elbírálása), vagy a fegyelmi büntetés elkerülése jelentik a motivációt. A konfliktussal kapcsolatos valós szükségleteik ilyenkor nem kerülnek felszínre. Ugyanakkor arra is volt példa, hogy az ilyesféle kezdeti motiváció megváltozott, s fontossá vált a többi szereplő szempontjainak megértése, a felelősségvállalás és a saját igények kinyilvánítása. Erre – függetlenül attól, hogy a facilitáció zárkakonfliktusra, vagy családi kapcsolatok helyreállítására irányul –, akkor van a legnagyobb

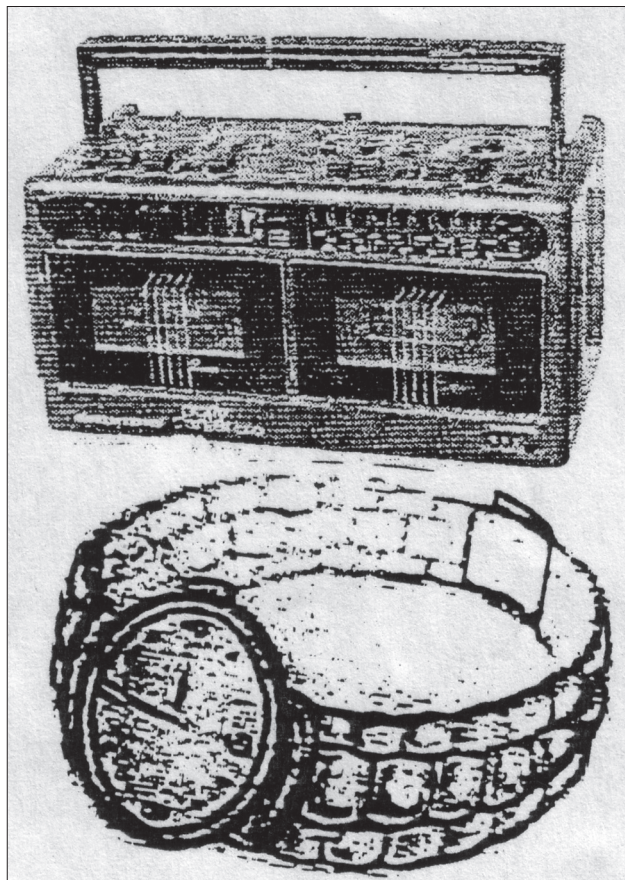
esély, ha az elítéltnak vannak a börtönönérdekein kívüli, külső motivációi: támogató családi kapcsolata, vagy a szabadulás utáni céljai.

A resztorativitás elveit (a nyílt, partneri kommunikációt, a szükségletek kifejezését) veszélyeztetik az elítéltek börtönközösségbeli alá-fölérendeltségi viszonyai, konzervált szerepei is (csicska, köcsög, vamzer, span, menő stb.). *„A börtönben egyes személyközi konfliktusok az együttélés szintjén állandósulnak. A rabok szerepeket vesznek fel, mert ezek által képesek az érdekeiket hatékonyan képviselni”*.⁶ A szerepek integráns része a börtönszemélyzettel szembeni attitűd is (együttműködő, konfrontálódó, rejtőzködő, stb.). A stabil szerepekből sokszor a közvetítő folyamat párbeszédre építő törekvései sem tudják őket kizozdítani. Az aktuális, kezelendő konfliktus gyakran tükrözi az állandósult szerepleosztást. Ugyanis rendszerint nagyobb a szerepből való kilépés börtönbeli következményeinek kockázata az elítélt számára, mint annak fontossága, hogy aktuális sérelmeit, szükségleteit kifejezze vagy megpróbálja konfliktusait feloldani. Olyan eset is van, amikor az aktuális konfliktus ütközik az elítélt börtönbeli szerepeivel és veszélyezteti börtöntársadalombeli helyzetét. Pl.: *„László attól fél, hogy a körleten azt hiszik, hogy Gábor nemi kapcsolatban áll vele. Ezzel leértékeli őt az elítéltársak szemében és még rosszabb pozícióba hozza a börtönközösségben. Ezért jelezte nyíltan, hogy Gábor testileg közeledik hozzá”* (V., nevelőnő). Ezekben az esetekben a facilitációs cél, – a szükségletek kifejezése és a konfliktus helyreállítása

– összhangban van az elítélt tágabb, börtönközösségbeli érdekeivel. De a konfliktus másik oldalán is áll egy elítélt, akinél éppen hasonló indítékok gátolják a kommunikációt. A facilitációs párbeszéd szemben áll börtönközösségbeli érdekeivel: *„Valószínűleg Gábor le fogja tagadni ezeket a dolgokat. Fél a többi elítélttől. A minősítéstől”*. Az eljárás arra törekszik, hogy az ő szempontjai is kifejezésre kerüljenek. A börtöntársadalmi érdekek bonyolult rendszerének, a szerepek hierarchikus hálózatának megismerésében nyújt segítséget a resztoratív szakember számára a társ-facilitátor szerepébe lépő nevelő.

Az elítéltek motivációinak elmélyítésére, a konzervált szerepekből való kilépésre nincsenek egységes megoldások. Általánosságban elmondható, hogy az elítéltek resztoratív szemszögre való érzékenyítésében, és a konfliktusok feloldásában fontos szerepet játszik, ha az érdekellentétek mellett felszínre kerül érdekközösségük is. Ekkor elindulhat a nyílt kommunikáció, és a foglalkozáson szóba kerülhetnek a szerepelhagyás, a börtönhierarchia megsértésével vagy a börtönbeli előnyök elvesztésének veszélyével fenyegető kényes kérdések is. Pl.: *„Egyikük sem akar elkerülni a zárkából. Laci azért nem akar, mert kölyökképző. Bántják a zsványok idegen zárkában. Gábor azért nem akar elkerülni, mert meleg. Őt ezért bántják. Közös érdekük, hogy a jelenlegi zárkában maradhassanak”*.

A kép még mindig nem teljes: a folyamatot nehezítő adottságok között meg kell említeni az intézményi aspektust is. A zárkakonfliktusoknál minden esetben

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely – Rákosi Péter)

megvan a bevett, büntetőjogi kezelésmódja, amelyen nehezen lép túl a rendszer. Egyes helyzetekben (pl.: nyolc napon túl gyógyuló testi sértés) a törvény kötelez, nem kerülhető el a büntetőeljárás, és szóba sem kerül a facilitáció. Enyhébb esetben fegyelmi eljárás indul – amivel párhuzamosan nem folyhat helyreállító folyamat. Ebből következően megvan a veszélye annak, hogy súlytalan ügyekben közvetítünk. Vagy – második típusú esetként – a parancsnok dönt úgy, hogy a fegyelmi eljárás alternatívájaként kínálja fel a facilitáció lehetőségét az elítélteknek. Ez a verzió veszélyezteti a resztoratív alapelveket: kérdéses az önkéntesség, hiszen a fegyelmi elkerülése, és a parancsnoknak való megfelelés jelentheti a részvétel fő motivációját. *„Az elítéltek tisztában vannak vele, hogy a facilitációnak sikeresnek kell lenni, hogy a fegyelmi megszüntetésre kerüljön. Most is úgy jött a fogvatartott, hogy ő már mindent tud a mediációról.”* – fejezi ki aggályát G. nevelő egy esetmegbeszélésen.

A harmadik féle esetben a fegyelmi eljárás után kerül sor a közvetítésre, amikor *„már puszpajtasok a facilitáció nélkül is, vagy külön zárkába helyezték őket. Nincs igazán fennálló probléma, nincs tét.”* – folytatja G. Ez esetben az szól a közvetítés mellett, hogy az adott konfliktus megoldásán túl általános értelemben próbál eszközöket, megoldási alternatívákat nyújtani. Hiszen, a struktúra változatlanágából következően, az új zárkában, új szereplőkkel előjöhetnek ugyanazok a problémák, amelyeket az elítélt nem tudott korábban kezelni, amelyet csak a konkrét helyzetben oldott fel a tüneti kezelés, a másik zárkába helyezés.

A negyedik, optimális helyzetben megelőző céllal jön létre a közvetítés: *„szerintem a mediáció megelőzésnek lenne jó. A fogvatartottak az apró konfliktusaikkal nem szeretnek a nevelőhöz szaladgálni. A börtöntársadalom elítéli azt. Azt tudja meg a nevelő, ami súlyos. Nehéz elcsípni az előzményeket – de ha ezeket mediáljuk le, akkor nem fájulnak el a dolgok. Az lehetne egy cél, hogy a súlyos konfliktus előzményeit kapjuk el.”* (P., nevelő)

Az idézett interjúrészlet szóhasználatából („lemediáljuk”, „elkapjuk”) is érzékelhető az a szakadék, amit a nevelőknek át kell lépnie, amikor e módszert alkalmazni kezdik. A nevelők részéről a nehézségek egy része motivációs természetű, másik része a szerepkonfliktusokkal, a nevelői nézőpontból való kilépés nehézségével függ össze. A nevelőkre jellemző a fegyelmi eljárással járó munka elkerülése, a „csak nehogy konfliktus legyen” – attitűd, vagy a „nyomozó attitűd”: *„derüljön ki az igazság, az indítékok. Hogy ki tette, miért tette és mit tett pontosan”* (P., nevelő). Azonban a fél éves munka során azt tapasztaltuk, hogy a nevelők egyre inkább magukévá tették a resztoratív szemléletet, és javaslatokat fogalmaztak meg a helyreállító szemlélet hatékonyabb érvényesülésére: *„Beszéltük, hogy úgy érezzük, ezek a megállapodások néha színleltek. Nincs igazán fennálló probléma. Amíg az indulatok vannak, rögtön az esemény után kell leülni. Ha*

lehűtöd az indulatokat, új megoldási sémát tudsz beleültetni a fogvatartottra, aminek esetleg később hasznát veszi.” (Gy., női nevelő).

A konferenciákon rendszerint az elítéltek saját nevelője is részt vesz, a konfliktusra a civil és a bv-s facilitátornál is teljesebben rálátó, támogató kívülálló szerepében. A nevelők számára más-más módon, de egyaránt nehézséget jelent a facilitátori szerephez helyezkedés és a konferencián nevelőként való részvétel. Általános tapasztalat, hogy nevelői szerepet vinni nehezebb, míg a facilitátori szerep védettséget jelent. A partneri kommunikációs helyzetet, az informális kommunikációt, vagy az egy körben ülést ugyanis nehezebb „átvészelni”, ha nevelőként vannak jelen: *„Ezt a szerepet nekem még szoknom kell. Nem tudom keresztneveén szólítani az elítéltet. A helyzetet az is nehezítette számomra, hogy nagyon közel kellett ülnöm a fogvatartotthoz, egy körben. Nem tudtam, hogy milyen gesztusaim lehetnek. Hogy most merjek-e mosolyogni? Bátorítónan nézni? Mindezt fokozta, hogy úgy éreztem, egy szerephez kerültünk Gyurival, mindkettőnknek a konfliktus feloldását kell segítenünk támogató jelenléttel, javaslatokkal”* (V., női nevelő). A fenyegetés kétirányú: veszélyes az elítéltek mögött meglátni az embert, és láttatni saját, emberi oldalukat a parancsuralmi szerep mögött. Rendre előkerül a nevelői legitimitáció elvesztésének félelme. Facilitátorként az erre adott reakció a megszokott, nevelői szerephez való visszalépés, ilyenkor a facilitátor az ülés levezetése közben nevelni kezd: *„a zárka nyugalma szempontjából sokkal célravezetőbb lenne, ha kommunikálná a konfliktusait”* (G., nevelő). [...] vagy: *„Ha meg nincs kávé, cigaretta, akkor kell erősnek lenni! Kibőjtölni, mert ha hitelt vesznek fel, az egy a kettőbe megy, a visszafizetés, és konfliktust generál! Csak rosszul jönnek ki belőle!”* Ilyen esetekben úgy avatkozik be a társ-facilitátor pszichológus, hogy a közvetítés – mely során a pszichológus és a nevelő párban dolgoznak – valóban a felek által hozott problémákról szóljon, és ne másról.

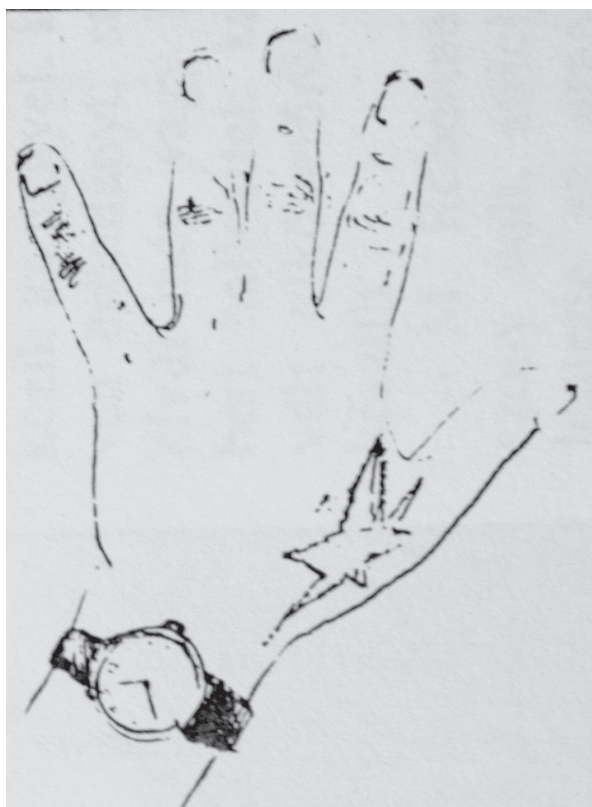
A visszacsatolás formái és szereplői

Annak érdekében, hogy a helyreállító elvek és gyakorlatok a bv-adottságokkal összeegyeztethetőek legyenek, folyamatos egyeztetés folyik. A resztoratív szemlélet és a bv-s szemszög közelítésében fontos szerepe van a személyzeti tagok és a resztoratív szakemberek részvételével megvalósuló *Támogatói Ülésnek*. Ezeknek az üléseknek több funkciója van: itt merülnek fel a facilitációra javasolt esetek, az utánkövetés kérdése, illetve információt cserélhetnek a konfliktusok alakulásáról. Ezek a körök teremtik meg a resztoratív szakemberek és a börtönszemélyzet között folyó, célokról, motivációkról, félelmekről, szerepkonfliktusokról szóló párbeszéd rendszeres keretét is. Itt válnak a technikákat alkalmazó szereplők

egyszerre a kutatás tárgyaivá és a gyakorlatalkotó folyamat alakítóivá is. A kutató a résztvevőktől érkező folyamatos visszajelzések révén keresi a helyreállító szemlélet adaptálhatóságát a bv-s környezetbe. Amint a felvázolt kép mutatja, a képzésből, resztoratív gyakorlatokból, esetmegbeszélésekből, és támogatásból összeálló akciókutatás során sok nehézséggel szembesültünk. Ennek ellenére az eddigi tapasztalatok tanulsága az, hogy van közös nevező a személyzet, az elítéltek, a resztoratív és a kutató szakemberek között. A kompromisszum kulcsa, hogy a folyamatról való párbeszédben is alkalmazzuk a resztorativitás szemléletét: a projektet folyamatos, nyílt, kölcsönös és közös értelmező és elemző körök segítségével alakítsák a résztvevők.

A magyar büntetés-végrehajtásban jelenleg egy nevelőre átlagosan 80-100⁷ fogvatartott jut. Bárhogy is alakul a programból még hátralevő fél év, úgy gondoljuk, hogy a túlsúlyolt és túlbürokratizált bv-ben a resztoratív eszközök megismerése, és az elítéltekkel folytatott munka során szerzett újszerű tapasztalatok hozzájárulnak ahhoz, hogy a dolgozók megtalálják azokat az eszközöket, amelyek segítségével nevelői munkájuk túlmutathat a rend fenntartásán, ellenőrzésén és adminisztratív dokumentációján, illetve, amelyek elvezethetnek a börtönélettel járó konfliktusok természetének fokozatos megváltozásához.

- ¹ Lévai M.: „Social Changes and Rising Crime Rates: The Case of Central and Eastern Europe”, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2000. 8. sz. 35–50., Lévai M. – Gönczöl K.: „A gyermek- és fiatalkori bűnözés”, in: Gönczöl – Kerecsi – Korinek – Lévay (szerk.): *Kriminológia-Szakkriminológia*. Complex, Budapest, 2006, 525–542.
- ² www.mereps.foresee.hu
- ³ Ezt egy OKRI által végzett interjú és fókuszcsoportos attitűdkutatás készítette elő, amely a resztoratív igazságszolgáltatáshoz való viszonyt térképezte fel.
- ⁴ A projektben a resztoratív szakértői oldalt Negrea Vidia, facilitátor képviseli. Ő az egyik első pszichológus szakember, aki a kilencvenes évek végén hosszabb időt töltött Amerikában, és az *International Institute for Restorative Practices* keretei között sajátított el resztoratív gyakorlatokat egy középiskolában, mely ezekre az alapokra építi oktatásmódszertanát. Vidia vezeti társ-facilitátorként a konferenciákat, és nyújt szakmai-módszertani segítséget a bv. személyzetének. Az akciókutatás vezetője Fellegi Borbála, kutató, mediátor, a Foresee vezetője.
- ⁵ Fellegi B.: *Út a megbékéléshez. A helyreállító igazságszolgáltatás intézményesülése Magyarországon*, Napvilág Kiadó, Budapest. 2009., 55–56.
- ⁶ Fliegauf G.: „A börtönbeli erőszak jellemzői és dinamikája. A konfliktuskezelés tárgyalásos módszereinek alkalmazása”, Borbíró – Kiss – Velez – Garami (szerk.): *A kriminálpolitika és a társadalmi bűnmegelőzés kézikönyve*. Budapest, 2009, 344.
- ⁷ A Magyar Helsinki Bizottság jelentései 2006. http://helsinki.webdialog.hu/dokumentum/MHB_jelentes_BudapestiFB_2006.pdf
http://helsinki.hu/dokumentum/MHB_jelentes_Palhalma_2006.pdf

Fotó: Tehnica Schweiz (László Gergely – Rákosi Péter)

Uborkák és emberek

A fejlesztés részvételi projektje Igriciben

Barátommal és kollegámmal, Bodorkós Barbarával 2008 májusában a Polgár Alapítvány támogatásával indítottuk útjára a később „igrici uborkaprojekt”-ként ismertté vált kezdeményezést. Célunk egy olyan „részvételi fejlesztési” folyamat elindítása volt, amely nem csak közvetlenül reagál a Mezőcsáti Kistérség négy településén (Ároktőn, Igriciben, Tiszakeszin és Tiszatarjánban) élő cigány közösségek problémáira, de beleszólást is biztosít számukra a fejlesztési irányok kijelölésébe és az együttműködésünkben kibontakozó tervek megvalósításába. Ezért is kapta a projekt a „Semmit róluk nélkülük!” alcímet. A folyamat első lépése a több hónapos akciókutatás volt, amelynek során megkíséreltük feltérképezni a roma lakosok szükségleteit, jövőképét, és a birtokukban lévő ismereteket. Az érintettek észlelésére és véleményére próbáltunk maximálisan támaszkodni. Természetesen tisztában voltunk azzal, hogy ez a megközelítés számos kérdést felvet, hiszen specifikus cigányproblémaként jelenít meg egy sor rendszerszintű jelenséget, például a térséget sújtó munkanélküliséget. Ugyanakkor azt reméltük – és ez számunkra döntő jelentőséggel bírt –, hogy ha a problémák személyes síkon vetődnek fel, akkor az is lehetővé válik, hogy az emberek ezekhez cselekvő módon viszonyuljanak. Tudtuk, a remény felvillantása nem veszélytelen, mivel az esetleges kudarc még mélyebb kilátástalanságba taszíthatja azokat, akiket arra bátorítottunk, hogy nézzenek szembe gazdasági és társadalmi kirekesztettségükkel.

Kezdetől fogva világos volt, hogy az emancipáció kérdését nem lehet elválasztani attól, ahogyan a többségi társadalom a romákra tekint: a helyi hierarchikus viszonyoktól és a cigányokkal kapcsolatos országos diskurzus átalakulásától. (Projektünk egy időben zajlott az országos gyilkosságsorozattal, s az egyik helyszín csupán tizenöt kilométerre esik Igricitől.) Egyértelmű volt, hogy a helyi társadalom hangadóinak és vezetőinek legalább hallgatólagos támogatása nélkül kevés esély mutatkozik arra, hogy konkrét kezdeményezéseinket megvalósítsuk. Például az igrici szövetkezet talpra állítását több hónapig blokkolta a helyi gazdátársadalom csendes ellenállása. Ezt végül is úgy tudtuk megtörni, hogy elnyertük a polgármester támogatását, aki pedig kezdetben a terv felkarolásától taktikusan elzárkózott. Többek között ezen az első áttörésen felbuzdulva reméltük, hogy az uborkaföld sikere pozitív hatással lehet a már akkor igen feszült interetnikus kapcsolatokra.

A második lépés az akciókutatás során bevont lakosok részvételére építő „közösségi tervezés” volt – illetve lett volna. Ugyanis a gyakorlatban a folyamat itt egy sajátos, és számunkra igen tanulságos fordulatot vett.

Közbevetőleg még annyit meg kell jegyeznünk, hogy a Mezőcsáti Kistérség roma közösségeiben végzett munkánkat a Bodorkós Barbara által 2006 márciusában megkezdett vidékfejlesztési folyamat mintájára képeztük el. Ez azt jelentette, hogy ugyanazt az alulról építkező módszertant kíséreltük meg alkalmazni, ami korábban a helyi lakosok, civil szervezetek, valamint a nemzeti parkok és önkormányzatok alkalmazottainak körében már többé-kevésbé sikeresnek bizonyult (és amelyet mindketten a zöld aktivista szubkultúrából hoztunk magunkkal). Ennek megfelelően az első néhány hónapban foggal-körömmel ragaszkodtunk a „részvételi fejlesztés” bázisdemokratikus-egalitárius elveinek érvényesítéséhez. Ennek legjellemzőbb megnyilvánulása az volt, hogy a roma lakosokat a vezetők megkerülésével próbáltuk meg bevonnani a tervezés folyamatába. Ez a „csökönyös” hozzáállás számos konfliktushoz vezetett, többek között a kisebbségi önkormányzatok vezetőivel, akik – hol nyíltan, hol burkoltan – szabotálták az általunk összehívott csoportos megbeszéléseket és fórumokat. Olyannyira, hogy három-négy hónap elteltével rá kellett jönnünk, megközelítésmódunk nem csak elnyújtaná a tervezés folyamatát, de könnyen zátonyra is futtathatná azt. Mi, akik többé-kevésbé tudatosan

baloldali-humanista értékeket vallottunk, ezt kudarcként éltük meg. A projekttől ugyanis azt reméltük, hogy a leginkább alávetettek közül is „előcsalogatja” az öntudatos, szabadságszerető *citoyent*. Helyi beágyazottságunk mértéke azonban nem volt elégséges vagy megfelelő ahhoz, hogy az általunk forszírozott – helyi partnereink számára idegennek és létszerűtlennek ható – részvételi elveket meggyökereztessük. Ezt tetézte, hogy mi magunk is egy szövevényes hatalmi viszonyrendszer hálójában vergődünk. A projekt finanszírozását magára vállaló Polgár Alapítvány érdekei és saját elképzeléseink nyilvánvalóan nem mindig estek egybe. Az ebből adódó konfliktusok ráadásul jelentős mértékben befolyásolták a projektben résztvevő partnerekhez fűződő viszonyunkat.

A helyi „erős emberekkel” szemben alkalmazott stratégiánk megváltoztatását azonban mégsem ez a konfliktusos belső folyamat kényszerítette ki, hanem egy másik hatalmi nyomás: a Bajnai-kormány Leghátrányosabb Helyzetű Kistérségek (más néven: LHH) Programja. A jelentős források felett rendelkező program koordinátorai azzal kecsegtettek bennünket, hogy a kedvezményezett körébe sorolt Mezőcsáti Kistérség hajlandó lenne befogadni a roma közösségeket célzó fejlesztési elképzeléseket. Ezt alátámasztani látszott az a fejlemény, hogy a kistérségi polgármesterek felajánlották: kapcsolódjunk be a tervező kerekasztal munkájába. Részvételünk pedig esélyt kínált arra, hogy a megvalósításra ajánlott fejlesztési tervek között szerepeljen legalább egy-két „cigány foglalkoztatási” projekt is. Ezután a helyi cigány vezetőkkel folytatott küzdelem egyik pillanatról a másikra lekerült a napirendről, ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy össze kell fognunk egy *ad hoc* „cigánypárti” politikai szövetség összekovácsolása érdekében. Az erőforrásokért versengő CKÖ-vezetők, közreműködésünkkel, hosszas egyeztetések árán tető alá hoztak egy megállapodást, amihez sikerült a polgármesterek egy részének a támogatását is megszerezni. Ennek lényege az volt, hogy a tiszatarjáni romák számára indított gombatermesztési projekt felkerült az LHH főlistára (és végül hetven millió forint támogatásban részesült), míg az igrici uborkaprojekt beindításához szükséges kamatmentes hitel folyósítását a Polgár Alapítvány vállalta magára.

Kezdetektől világos volt, hogy Igriciben mezőgazdasági projektet érdemes megvalósítani. Hiszen itt láttunk a románknál megművelt magánkerteket, és az interjúk alapján tudtuk, hogy sokakban él még a korábbi TSZ-ben megszerzett tudás. Ráadásul több interjúalanyunk megjegyezte, hogy „milyen szép is volna, ha netalántán fel lehetne támasztani a korábban jól működő állami kerteszetet”. A kérdés tehát nem az volt, hogy milyen tevékenységet végezzenek, hanem, hogy miképp. Az is egyértelmű volt, hogy a vezető nem lehet más, mint Zoli, a helyi CKÖ vezetője, akit majd szétvetett az ambíció és a közösség érdekében végzett cselekvés iránti vágy. Ráadásul a vezetői szerepre a kertészeti növények termesztése és értékesítése terén szerzett közel húszéves tapasztalata is predestinálta. Tehát 2008 utolsó és 2009 első negyedét a Zolival való egyezkedéssel és a tervezéssel töltöttük.

Noha rendkívül tanulságos volna, most nem elemezhetem részletesen a hármunk között létrejött, történelmi előképek által erősen meghatározott, nehezen átlátható és igencsak terhes viszonyt, amely folyamatos odafigyelést és állandó improvizációt igényelt. Ugyanakkor azt mindenképp meg kell említenem, hogy nagymértékben e viszonytól függött a projekt sikere. Közel másfél éves együttműködésünk során többször éreztük mindannyian úgy, hogy nincs tovább. Barbara és jómagam a projektvilág normáinak nyomása alatt feszességet és precizitást kértünk számon, Zoli viszont a helyben működő gyakorlatok tapasztalatai és jól felfogott érdeke alapján egyrészt több rugalmasságért küzdött, másrészt egy számunkra túlzottan autoriter vezetői szerepet forszírozott. Vagyis, mindenki a társadalmi pozíciójának megfelelő kottához nyúlt, és abból játszott. Ráadásul a helyi gazdátársadalom ellenállása miatt elhúzódó földvásárlás, illetve a Polgár Alapítvány munkatársaival fennálló tisztázatlan hatalmi viszonyaink folyamatosan megrendítették az épp kialakulóban lévő bizalmat. Mindez a projekt összeomlásával fenyegetett.

A strukturális alapú feszültségek és kulturálisan kódolt konfliktusok útvesztőjéből a kiutat végül is az erőszakmentes kommunikáció normáira épülő, a problémák gyökereire újra és újra rákérdező, a közös érdekeket konzekvensen előtérbe állító párbeszéd, illetve – ezzel párhuzamosan – a szerepfelfogások óvatos áthangolása jelentette. Plasztikusan kifejezve: a tétet érzékelve mindenki tett egy lépést a másik felé. Például mi, ideiglenesen félretéve az eredetileg meghatározott sikerkritériumokat (mint például a szövetkezeti demokrácia), elfogadtuk Zoli „tészelnökös” irányító szerepét, és egyfajta mentori-tanácsadói szerepbe vonultunk vissza.

A kulcsfontosságú momentumnak azonban a „túlméretezett uborkák támadása” bizonyult. Egy fontos technikai művelet – a „kacsolás” – elmulasztása, és a Tisza-vidékre zúduló júliusi esőzések miatt rendkívül gyors növekedésnek indultak az uborkák. Félő volt, hogy pár nap alatt akkorára nőnek, hogy már legfeljebb „salátás” uborkaként lesznek eladhatók, igen alacsony áron. Ezt megelőzendő, úgy döntöttünk, hogy – az

országos média és budapesti ismerőseink mozgósításával – uborkamentő akciót szervezünk. Ennek sikere fordulópontot jelentett mind kapcsolatunk, mind a projekt történetében. A közösen átélt „vészhelyzet” és az arra adott közös válasz szilárd alapokat teremtett az együttműködés folytatásához.

Nekünk Barbarával az volt a tervünk, hogy 2009 szeptemberétől a szövetséget fenntartható és demokratikus működését támogató képzéseket szervezünk a tagságnak, s Zolinak e folyamatban vezető szerepet biztosítunk. (Én magam úgy gondoltam, hogy több hónapra Igricire költözöm és az ott folytatott munkám teszem az akkor kezdődő PhD-kutatásom tárgyává.) Emellett olyan – a foglalkoztatási projektre mint alapzatra felépíthető – szociális és kulturális kezdeményezések megvalósításáról is szó esett közöttünk, amelyektől azt reméltük, hogy elmélyítik azt a pozitív változást, amely Igrici roma lakosainak önképében, valamint a cigány és nem cigány lakosok egymáshoz való viszonyában elindult a kertészeti szárba szökkenésével. Sajnálatos, hogy mind-ebből végül nem lett semmi. Ugyanis tárgyalásaink a projekt folytatásáról a Polgár Alapítvánnyal zsákutcába futottak. Bár távozásunkkal nem szakadt meg a helyiekkel – így Zolival – kialakított bizalmi kapcsolat, de lehetőségünk arra már nem volt, hogy a helyben zajló folyamatokat érdemben befolyásoljuk.

Annyit azonban az „igrici modellről” szóló médiabeszámolókból és a Zolival folytatott későbbi beszélgetéseimből is meg tudtam állapítani, hogy a projektnek egyértelműen voltak pozitív hatásai. Hadd kezdjem Zolival, akit az LHH-pénzekért zajló küzdelemben még félre lehetett söpörni, de mára regionális szinten ismert és elismert vezetővé nőtte ki magát. Amikor legutóbb beszéltem, arról panaszkodott, hogy alig győz eleget tenni az ország legkülönbözőbb településeiről érkező meghívásoknak... Amint utaltam rá, a projekt életében fordulópontot jelentett Kislászló Csaba polgármester nyilvános „átállása”. Bátor lépését a „történelem visszaigazolta”, ugyanis a korábban ismeretlen Igrici bekerült az országos nyilvánosságba, és ez az ő pozícióját is megerősítette. S bár 2010 októberében szocialista színekben indult – az országban majdhogynem egyedülálló módon – 88%-os többséggel mégis újraválasztották.

Befejezésépp hadd hangsúlyozzam e részvételi projekt hazai aktualitását. A jelenlegi kormányzat társadalompolitikai intézkedései miatt is kibontakozó társadalmi folyamatok ismeretében azt gondolom, hogy a következő időszakban a lokális emancipációs-integrációs modellek képezhetik a progresszív politikai cselekvés meghatározó irányát. Ráadásul igen fontosnak bizonyulnak ma az olyan konkrét, a gyakorlat próbáját kiállt, mintaszerű kezdeményezések, amelyek megidézhetők a politikai vitákban.

Az ilyen projektek felépítéséhez és működtetéséhez általában egyszerre van szükség intellektuális kreativitásra, társadalomtudományi éleslátásra, morális elkötelezettségre és professzionális folyamatirányításra. Mivel ezek a tudásformák és képességek jellemzően különböző társadalmi pozíciókat betöltő, valamint más és más alrendszerekhez kötődő egyéneknél lelhetők fel, logikusan vetődik fel a tudományos és civil szféra közötti együttműködés kérdése. De vajon hajlandóak-e a politikai cselekvéstől zsigerileg ódzkodó kutatók és civilek felülvizsgálni elutasító álláspontjukat? Készek-e vállalni a kockázatokat, ha a tettek mezejére lépnek? Ma ez az egyik kulcskérdés, amit az értelmiségnek meg kell válaszolnia.

A „dráma útja”

Pedagógia és kutatás hátrányos helyzetű fiatalokkal

A Káva Kulturális Műhely nevű civil szervezet¹ Dráma Drom elnevezésű, hátrányos helyzetű kamaszoknak szóló drámaprogramja 2002 és 2010 között valósult meg két különböző helyszínen: először a mánfai Collegium Martineum középiskolai kollégiumban (Pécs mellett), majd Budapesten, egy VIII. kerületi közösségi házban.² A Dráma Drom nem csak drámapedagógiai program, hanem egy lépésről-lépésre átalakuló kutatási folyamat is volt, amelynek során a drámás módszerek segítségével kamaszok, drámapedagógusok és társadalomkutatók³ járták körbe és „kutatták” egyebek mellett a hátrányos helyzet és a cigányság jelentéseit.

Cikkünk e konkrét drámaprogram értelmezésének segítségével azt mutatja be, hogy miként alakulnak a „hátrányos helyzet” és a „cigányság” jelentései két eltérő kontextusban. Hogyan alakulnak abban az oktatási közegben, amely az asszimiláció ígéretén keresztül kínálja fel a mobilitás lehetőségét (egy Baranya megyei középiskolai kollégiumban a 2000-es évek elején), és hogyan a különbségeket hangsúlyozó, szegregáló iskolai környezetben (Budapest VIII. kerületében, néhány évvel később). Milyen tapasztalatokat szereznek saját társadalmi jelenlétükkel kapcsolatban a gyerekek/fiatalok e kétféle helyzetben, és hogyan módosíthatja ezeket a tapasztalatokat egy alternatív pedagógiai eljárás: a dráma?

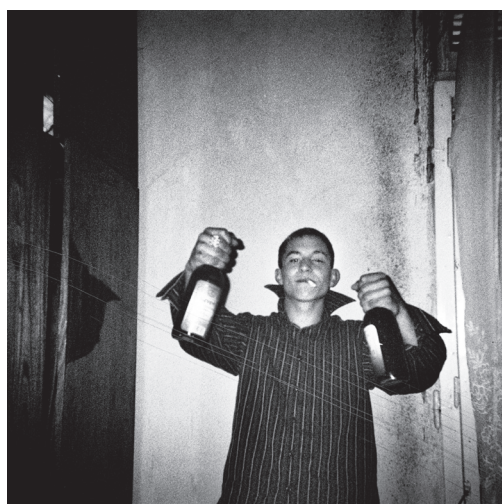
A dráma ebben a programban kettős szerepben jelent meg: egyszerre volt pedagógiai eljárás és társadalomkutatási módszer. Keretet teremtett és eszközöket adott a különféle hétköznapi tapasztalatok megjelenítéséhez, de egyúttal átfogalmazásukhoz is. A résztvevők „cigánysághoz” és „hátrányos helyzethez” kapcsolódó tapasztalatai váltak hangsúlyossá mind a programhoz való viszonyukban, mind az évközi drámapedagógiai munkában, mind pedig az elkészült színházi előadásokban.

A mánfai kollégium drámaprogramja: mobilitásprojekt és dráma

A mánfai kollégium esetében a „hátrányos helyzet” jelentése egy ún. mobilitástörténetbe illeszkedett. E történetben a mobilitási skála legalsó lépcsőjén a falusi cigány család, tetején pedig a pécsi „fehér középiskola” helyezkedett el. A kettő közötti, „több generációra méretezett” távolság lett maga a „hátrányos helyzet”. Létezett azonban egy köztes lépcső: ez volt

a kollégium, illetve az ott zajló pedagógiai munka (és ennek részeként a drámaprogram). E pedagógiai munkának az volt a célja, hogy e különbség minél nagyobb eséllyel és minél kevesebb sérüléssel legyen átjárható. A pedagógiai törekvés tehát nem csak az volt, hogy a fiatalok megtanuljanak biztonságosan mozogni a városi, középiskolai közegben, hanem az is, hogy képessé váljanak oda-vissza járni az iskolai és az otthoni színterek között: otthonról hozott tapasztalataik ne jelentsenek számukra gátat az iskolai boldogulásban, és iskolai tapasztalataik ne lehetetlenítsék el otthoni viszonyaikat. Ezek az otthoni viszonyok a legtöbb esetben valamilyen módon összekapcsolódtak a „cigányság”, a „cigány család” tapasztalataival. A kamaszoknak önálló stratégiákat kellett kialakítaniuk annak érdekében, hogy ezekkel a tapasztalatokkal az iskola közegében kezdhesse valamilyen, mind a kortársaikhoz, mind azok szüleihez, mind a pedagógusaikhoz fűződő viszonyaikban; illetve arra is, hogy újszerű tapasztalataik nyomán létrejövő különbségeik ne teremtsenek számukra feloldhatatlan feszültséget az otthoni közegben.

A mánfai kollégiumban tartott drámafoglalkozás illeszkedett az intézmény e mobilitásprojektjéhez: a sikeres középiskolai boldogulás elérésének és az otthoni kapcsolatok megtartásának kettős célkitűzéséhez. A hasonló élethelyzetekben lévő fiatalok a kollégium és a foglalkozások biztonságos terében nevelőikkel és a drámatanárokkal egyrészt azon készségeik fejlesztésén dolgozhattak, amelyek a középosztályi környezetben való boldogulásukat segítették. Másrészt, otthoni környezetük előtt egy előadás formájában jeleníthették meg egész éves munkájukat. A szerepeket, amelyek (a valóságban is) kihívást jelentettek számukra, olyan jelenetekben és előadásokban játszhatták el, amelyek rímelték saját aktuális problémáikra, sőt, gyakran azokból születtek.

Válogatás a *Hősök tere* című projekt anyagából. Lásd bővebben a 111–112. oldalon.

A drámát használó pedagógia ugyanis a szerepbe léptetéssel és a szerepben való cselekedtetéssel dolgozik. A játsszók így tapasztalatokat szereznek arról, hogy nem kell feltétlenül beleragadniuk saját szerepeikbe és az azokhoz tartozó jelentésekbe, valamint rutinossá válhatnak abban, hogy ezeket a szerepeket, a saját erőforrásaikat felhasználva, formálni, alakítani tudják. A mánfai kollégium drámaprogramjában az évek során több lehetőség is kínálkozott például a „cigány szerep” eljátszására a különböző darabokban.

A Cigány labirintus – egy mánfai Dráma Drom előadás

A *Cigány labirintus* című 2005-ös előadás egy szerep- és kalandjáték alapján készült. A könyv témája, hogy egy 18 évesen az intézetből kikerülő, a fővárosban boldogulni kívánó cigány fiatal milyen döntések nyomán, milyen akadályokba ütközve, milyen utakat tud bejárni. Az előadás ezt az alaphelyzetet egy tévés vetélkedőshow kontextusába helyezte, amelynek díszletei között két cigány fiatal, Tamás és János azon versenyeztek, hogy melyikük tud sikeresebb lenni az életben. A sorsvetélkedő egyes versenyszámai (az albérletkeresés, a munka után járás, a tanulás, a szerelem és családalapítás, a különféle kísértések) a résztvevők improvizációiból születtek, vagyis ezek a jelenetek az ő nagyvárosi boldogulásról szóló fantáziáikból épültek fel. Az egyik fiatalelőt alakító kollégista a következőket mondja saját szerepéről:

„Az én szerepem egy 18 éves fiatalról szól, aki cigány származású. Egy cigány származású fiatalról, aki érvényesülni szeretne a nagyvárosban, főnn Budapesten. Szeretne családot, hogy meglegyen az iskolája, állást. És ennek az útnak a viszonyosságait mutatja be ez a darab két verzióban. Az egyik verzió, amikor jóra fordul minden, állás család, pénz, jólét. A másik verzió az, hogy bűnözés, hajléktalanság, halál. Na, én ezt a második verziót, tehát ezt a hajléktalanos, halálosít játszottam, tehát én formálom meg ezt a karaktert.”

Az előadás a kollégistákat igen mélyen érintő kérdést feszeget: mégpedig azt, hogy miként alakulhat az általuk választott mobilitásprojekt kifizetése a jövőben. A rendező döntése⁴ szerint a jelenetek kerete egy tévéshow, ami többféle értelemben is lehetőséget teremt a téma meg- és átfogalmazására. Először is, játékos kontextusba helyez olyan kérdéseket, amelyeknek pedig a játsszók számára saját életükben húsba vágó tétjei vannak. Az előadás alapjául szolgáló improvizációk kerete így mindig a vetélkedő könnyed világa marad, amely képes feloldani e téma súlyosságát, s mégis eljátszhatóvá teszi a hozzá kapcsolódó jelentéseket és félelmeket. Másrészt a darab értelmezésében a mobilitásprojekt vetélkedőként jelenik meg, vagyis

olyan versenyként, amelyben a játékosok mindenféle háttér nélkül, csak saját képességeikre, ítéleteikre, döntéseikre támaszkodva küzdenek azért (és rivalizálnak másokkal), hogy iskolájuk, állásuk, pénzük, családjuk legyen. A tévés vetélkedő világa – a mosolygós műsorvezetőkkel és a robotszerűen viselkedő stúdióközönséggel – ráadásul olyan közeget mutat fel az egyéni boldogulástörténetek kontextusaként, amely egyáltalán nem érzékeny a „játékosok” nehézségeire, amely közömbös valódi sorsukat illetően. A tévéshow tehát egyrészt könnyed, felszabadító játékteret biztosít a téma megfogalmazásához, ugyanakkor sajátos narratívába helyezve, erős értelmezését is adja a mobilitásprojektnek.

Társadalmi mobilitás és dráma

A mánfai drámacsoport tagjai olyan fiatalok voltak, akik 14 éves koruktól kezdve folyamatosan távolodtak az otthoni (falusi, családi) közegüktől, tehát az iskola által kínált jelentések erősen meghatározták a mindennapjaikat, önértelmezésüket. Az iskolában a „cigányság” korábban elsődleges falusi relációkkal és családi viszonyokkal telített jelentései a hátrány, a hátrányos helyzet terminusaira fogalmazódtak át. A cigányság ugyanakkor egy olyan kontextusban vált gyakorlatilag a hátrány szinonimájává, amely egyből ígéretet is tett és utat is kínált e hátrány „ledolgozására”. Otthonról hozott tudásaik és készségeik a pécsi középiskolákban viszonylag kevés dologban segítettek őket; tapasztalataik gyakorlatilag megjeleníthetetlenek voltak. Az otthoni háttér, a falusi általános iskola, a család kizárólag úgy jelent meg, mint lemaradásuk oka. A tény, hogy jelenlétük elsődlegesen mint behozandó hátrány kapott értelmezést az iskolai közegben, zavart és bizonytalanságot eredményezett: mi a jelentése és a jelentősége mindebben a falusi, mi a szegény és mi a cigány háttérnek? Egyáltalán, hogyan viszonyulnak ezek egymáshoz? A középiskolák (amelyekben évfolyamonként legfeljebb csak egy-két hasonló háttérrel rendelkező diák tanult) nem kínáltak értelmezéseket, sőt teret sem e kérdések megfogalmazásához, jóllehet e kérdések alapvetőek voltak a cigány fiatalok számára saját identitásuk és iskolai jelenlétük értelmezése szempontjából. A drámaprogram tehát az iskolai pedagógiai közeghez képest vált fontossá. Ebben az értelemben a dráma, egyfelől, ugyanabba a mobilitásprojektbe illeszkedett, ugyanazt a mobilitásprojektet erősítette, mint az iskola és a kollégium. Csakhogy másfelől, míg az iskola e projekt nevében a gyerekek teljes háttérét – vagyis mindazt, amit ők az intézményen kívülről hoztak – „hátrányként” értelmezte, addig a drámafoglalkozások otthonról hozott tudásukat és készségeiket formálhatónak tekintette: megjeleníthető, használható és újrafogalmazható tapasztalatokként kezelte őket.

Ráadásul – amint azt a fentebbi példa is mutatja – a dráma lehetőséget teremtett a fiatalok számára, hogy rálássanak saját helyzetükre: háttérükre, útjukra, kihívásaikra. Vagyis arra, hogy reflexív módon viszonyuljanak ahhoz a mobilitásprojekthez, amivel éppen küzdenek – és aminek része egyébként maga a drámaprogram is.

Drámaprogram egy VIII. kerületi közösségi házban: dráma és ellenállás

A Dráma Drom mint a Káva speciálisan hátrányos helyzetű fiataloknak szóló programja, 2008 őszétől, az akkor megnyíló Kesztyűgyár Közösségi Házban folytatódott Budapest VIII. kerületében. Bár a célcsoport látszólag ugyanaz: „hátrányos helyzetű és/vagy roma származású fiatalok”, azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy a programot újra kell fogalmazni. Itt ugyanis nem egy zárt pedagógiai környezetben vagyunk, ahol a szerepek és a feladatok nagyjából el vannak rendezve, ahol jelenlétünk célja tisztázott, ahol a dráma a napirend része és megvan a helye az intézmény pedagógiai programjában. A Kesztyűgyár egy éppen akkor megnyíló hely volt egy gettószerű városrész közepén, s nem pedig egy bejáratott szabályokkal és működéssel rendelkező intézmény. Ráadásul a Kesztyűgyár szabadidőközpont, amelynek nincsen koherens pedagógiai koncepciója, bár természetesen vannak pedagógiai, fejlesztő és segítő céljai, funkciói és ezeknek megfelelő programjai, s ezek közül egyik a drámafoglalkozás. Ez a helyzet azt eredményezi, hogy a drámaprogramot nem lehet kizárólag pedagógiai keretben elgondolni. Ez újdonságot jelent Mánfához képest, ahol a közeget (a kollégiumot) és a résztvevő fiatalok jelenlétét, motivációit, sőt aktuális élethelyzetét nagyon erősen meghatározták az iskola által számukra felkínált jelentések – a dráma pedig ebben a térben fejthette ki hatását, mint az elrejtett tapasztalatok, ki nem használt készségek, reflektálatlan jelentések felszabadítója. A mánfai közeget az volt a feladat, hogy úgy fogalmazzuk át a társadalmi mobilitás az iskola által közvetített projektjét, hogy az nagyobb mozgásteret engedjen meg a fiataloknak – például ne azonosítsa a családot, a falut, a cigányság jelentéseit a hátrányos helyzettel. A drámapedagógiának tehát az iskolai pedagógiához képest kellett valami újat és mást nyújtania.

A Kesztyűgyár ezzel szemben a kollégiumnál sokkal kevésbé kötődik az iskola intézményéhez, és az odajárók többségének életében az iskola egészen mást jelent, mint jelentett a mánfai diákok életében. Ráadásul a programban résztvevő 12-16 éves kamaszok nem elit középiskolába, hanem nagy többségükben általános iskolába jártak. Az iskola által közvetített társadalmi elvárások e budapesti fiatalok körében nem

csak, illetve nem elsősorban az alkalmazkodás stratégiáit hozzák létre, hanem sokkal inkább az ellenállás, a szembeszegülés, vagy a kívül helyezkedés különféle megoldásait. Iskolától függ, hogy a gyerekek bekerülésének pillanatában a „hátrányos helyzet” mint megkülönböztetés miként jön létre. Általában azonban ez a kategória elsősorban nem a hátrányok ledolgozásának szükségességét hivatott jelezni, hanem sokkal inkább azt, hogy bizonyos gyerekekről, bizonyos csoportokról eleve lemondanak. A kerületi „cigány iskola”, illetve a többi iskolában kialakított stigmatizált osztályok eleve kódolják a deviáns magatartások létrejöttét. Ezzel utólag is visszaigazolja a különválasztás értelemét, illetve folyamatosan megerősítik a hátrányos helyzet devianciával összefüggő jelentéseit. Az iskola, amikor eleve a „nehezen kezelhető” vagy „kezelhetetlen” kategóriába helyezi ezeket a gyerekeket, és ennek megfelelően is bánik velük, egyben az ellenállás erejével is felruhazza őket. A gyerekek úgy élik meg (hiszen az intézmény ezt sugallja), hogy az iskolán kívülről hoznak magukkal valami olyat, ami az iskolával nem összeegyeztethető, és ez vezet ahhoz, hogy nem fogadják el őket. Ráadásul azzal, hogy az iskola eleve lemond róluk, azt sugallja, hogy amit kívülről hoznak, az megváltoztathatatlan: az szükségszerűen a sajátjuk. A lakókörnyezet, a család, az etnikai hovatartozás mind ehhez az iskolán kívüli „sajáthoz” tartoznak. Amikor a gyerekek e mozgástér nélküli, róluk eleve lemondó közegben az ellenállást, mint cselekvési lehetőséget választják, e „saját világ” jelentéseit mint az ellenállás formáit kezdik el használni. Ezért az iskolában a „nyócker”, a gettó, a cigányság a szembenállás jelentéseire tesz szert: a stigmatizált, lenézett társadalmi háttér az ellenállás révén válhat mégis valamiféle erővé és identitássá. Ennek következményeképp a tanárok saját mindennapi hiteles tapasztalataikra hivatkozva ezeket a gyerekeket és teljes háttérüket a devianciával azonosítják. A pedagógiai módszer pedig, amit velük szemben alkalmaznak, kétféle: vagy teljes mértékben lemondanak róluk (végső esetben magántanulónak nyilvánítják őket), vagy mind szigorúbban próbálnak fegyelmet tartani (rendőrséggel, feljelentéssel fenyegetnek, és adott esetben élnek is ezzel a lehetőséggel). Az egyik helyi iskola igazgatója a vele készített interjúban ezt így fogalmazza meg: *„Ebben a közegben, aki gyenge, azt eltáposzák. Ha egy pillanatra elgyengülsz, és megérzik a gyengeséged, beléd rúgnak, és előállhat olyan helyzet, amiből pedagógusként már nem kelsz föl”.*

Az iskolai jelenlétnek ez a formája azt is eredményezi, hogy a gyerekek nem tanulják meg kezelni az intézményes viszonyokat és működésmódokat, hiszen minden kizárólag az ellenszegülés és a fegyelmezés (akció-reakció) dinamikáját erősíti. Vagyis, nem tanulják meg azt, hogy a családi és a szomszéd-sági viszonyaikból szerzett tapasztalataikat miképp fordítsák le más típusú relációkban hasznosítható

Válogatás a *Hősök tere* című projekt anyagából. Lásd bővebben a 111-112. oldalon.

viselkedésmódokra. Ezért személyes kapcsolataikon kívül nehezen hoznak létre más típusú, más szabályok által irányított relációkat.

A program elindulását megelőző klasszikus, interjúkon alapuló iskolaetnográfiai kutatásnak nagy vonalakban ezek voltak a megállapításai. Vagyis a drámaprogram ebbe a „felállásba” lépett bele, amikor is hét év után elhagyta Mánfa – innen nézve igencsak biztonságos – közegét. Abban a helyzetben kellett tehát dolgozni, amelyben a többségi intézményekkel (a frissen nyíló Kesztyűgyár ebben a státuszban volt), és a pedagógiával szemben „célcsoportunk” számára az alapvetően bizalmatlan, szembehelyezkedő, általában konfrontatív viszony a magától értetődő; illetve amelyben a családi, szomszédági viszonyok alakulásai felülírnak minden hozzájuk képest külsődleges elkötelezettséget. Az alapvető kérdések így a következők lettek: Hogyan tudjuk rávenni a fiatalokat, hogy belépjenek ebbe a pedagógiai helyzetbe? Mit kezdhet egy pedagógiai program a pedagógiával szembeni általános ellenállással? Az ellenállásnak milyen formáira lehet számítani, és milyen eszközei vannak a drámapedagógiának, hogy ezeket valamiféle együttműködésbe fordítsa át? Hogyan lehet létrehozni egy olyan állandó csoportot e fiatalokból, amelyek számára a családi viszonyok jelentéseitől független keretek, dinamikák és viszonyok teremthetők?

E kérdések mind a drámapedagógusokat, mind a kutatót új helyzet elé állították. Mivel a pedagógiai tér alapvető kereteit nem lehetett egy állandó csoporttal előzetesen kijelölni, sem a drámapedagógusok, sem a kutató nem tudtak automatikusan belekezdeni saját szakmájuk gyakorlásába, a foglalkozás megtartásába, illetve annak résztvevő megfigyelésébe. Éppen e tér kereteinek létrehozása lett a közös feladat. A drámamunkának azt a folyamatot kellett végigvinnie, amelynek során a fiatalok mély bizalmatlansága, ellenszenv, sőt haragja legyőzhetővé válik, s átfordul egy bizalomtelibb, konstruktívabb viszonyulásba. Ez a bizalmatlanság és ellenszenv közvetlenül magának a helyzetnek szólt, illetve a drámatanárokra irányult, sokszor lehetetlenné téve magát a munkát. Mintha a fiatalok viselkedésükkel folyamatosan fegyelmező helyzeteket akartak volna kiprovokálni, amelyekben aztán leleplezhetik a számukra ismerős következményeket, megélik a lenézettséget, és elővehetik megszokott ellenálló stratégiáikat. A munka elkezdésének bármiféle módját (úgy a körbeülés, mint a legegyszerűbb játékszabály) fegyelmezésként kezdték értelmezni, ezért egyből visszaverték valamilyen romboló gesztussal. A kérdés tehát az volt, hogy drámaszerepekkel létrehozható-e az a folyamat, amelyben lépésről lépésre megteremtődik a közös keretek létrehozásának, elfogadásának és fenntartásának a lehetősége. Vagyis, hogy sikerül-e a fiatalokkal közösen felépíteni azt a keretet, amelyet sajátjukként fogadnak el, és amelyet egy következő helyzetben

sem külső kényszerként fognak megélni, azaz első reakcióként nem szétrombolni akarják.

Az első foglalkozás eredményei

A program indításakor a drámatanárok bevezető/toborzó foglalkozásokat tartottak a környékbeli iskolákban. Az egyik ilyen foglalkozás (amelyet az egyik iskola egyértelműen szegregált „A” osztályában tartottak) úgy indult, hogy az osztályfőnök felszólította a gyerekeket: próbálják nekünk a jobb arcukat mutatni. Egyúttal kijelölt valakit, aki őt adott esetben megkeresi, ha netán úgy alakul a helyzet, hogy a segítségére lesz szükségünk. E felvezetés után a drámatanárok,⁵ akik megkérték a gyerekeket, hogy segítsenek szétlenni a padokat a játékhoz, már egyből ellenállásba ütköztek. Ezt a helyzetet kellett valahogy átfordítani, hogy megkezdhesék a drámafoglalkozást. Az osztálynak felkínált első játékforma az volt, hogy egyesével érkezzenek meg újra a tanterembe. Vagyis vigyék színre hétköznapi belépésüket az osztályba, mégpedig úgy – folytatódik az instrukció – hogy ebben a belépésben valamilyen rejtett formában legyen benne, hogy kik is ők valójában: vigyék bele a gesztusba egy fontos tulajdonságukat. Osztálytársaik pedig e belépések közönsége lesznek, és utólag elmondják, milyennek is látták társaikat ebben a helyzetben. Ez a játék lehetővé tette, hogy újakezdjük a bemutatkozást, illetve átfogalmazzuk azt a teret, amelybe mi eredetileg az ellenállást automatikusan kiváltó tanári oldalról léptünk be. Az újabb bemutatkozás tehát egy játékteret, amelynek kereteit a drámatanárok teremtik meg, a fiatalok pedig ebben jelenhetnek meg saját bemutatkozó performanszaikkal. Ezek a performanszok lehetnek akár konfrontatívák vagy agresszívok is, hiszen egy játék keretein belül történnek, és ebben ráadásul nem csak megjelenítésre, hanem értelmezésre is kerülnek. Így a fiatalok maguk értelmezik saját fellépésük jelentéseit, és (mivel a feladat egy fontos tulajdonságuk megjelenítése volt) azt is, hogy mit is rejthetnek az esetlegesen agresszív megnyilvánulások. A megérkezés színrevitelének sikerült saját kontextust teremtenie. Elszakadva a valós iskolai tér jelentéseitől, a fiatalok megjelenítették és értelmezték saját hétköznapi viselkedésüket, sőt azt is megfogalmazhatták, hogy mi is van e viselkedés mögött.

A foglalkozás egy későbbi pontján az egyik lány fenyegetően rászólt a drámatanárra, hogy azonnal keljen föl a székről, amin ül, mondván, az az ő helye. A provokatív kihívás játékba fordult át, amikor egy másik drámatanárra a helyzetre azonnal reagálva, középre (a játéktérbe) húzott egy széket, és megkérte a lányt, hogy tessék, állítsa fel őt. Ezzel a megoldással a lány provokációját nem szembeszegülésként értékelte, hanem játéknak fogta föl, amivel át is helyezte egyből a

játék terébe, itt viszont már ő jelölhette ki a kereteket. A valódi konfrontációt elkerülendő (amely a drámás munkát veszélyezteti) szerepbe léptette a lányt, illetve saját magát. Az előző felállásban a drámatanár az ellenség, aki lehet erős, vagy lehet gyenge (na, lássuk, most mit lépsz?), de hogy melyik, az magán a helyzet jelentésén nem változtat. Most viszont a lány a drámatanárral közös játékba lépett, amelybe ráadásul saját akcióján keresztül került bele. Fel van neki adva a lecke, vajon képes lesz-e felállítani ellenfelét. „Na, majd meglátod, hogy úgyis felállsz, öcsém!” – lép bele a lány a felkínált helyzetbe. Innentől viszont akármi is történik, játékon belül vannak, tehát a végén meg lehet tapsolni egymás teljesítményét. A drámatanár ezen a ponton kis türelmet kért, és elmondta, mi is a konkrét szituáció: „Én egy negyedikes kislány vagyok, aki a helyeden ül”. És valóban úgy ült ott, nagyon kicsi, és nagyon zavarban van. A lány nyilván nem üvöltöztetett rá, és nem zavarhatta el – ez így nem kihívás, ez úgyis sikerülne: mást kellett kitalálnia. És így is tett: szépen megkérte, hogy álljon fel. És a kislány fel is állt. Vagyis a lány elérte, amit eredetileg akart, de egy tökéletesen kifordított helyzetben, az eredetitől teljesen eltérő stratégiával tette ezt. Nem keménységgel, hanem figyelembe véve, hogy a másik oldalon ki van. Ez a szituáció abban a kontextusban „ér nagyon sokat”, amelyben az iskola – fentebb idézett – igazgatója az erő folyamatos demonstrálását és a gyengeség elrejtését fogalmazta meg mint egyetlen működő stratégiát...

Ebből a 11 fős osztályból egyébként hárman jöttek el ezután a kesztyűgyári programra, és közülük egyvalaki csinálta végig az évet, és játszott az elkészült előadásban.

Összegzés: a dráma mint pedagógia és mint kutatás

Azt kíséreltem meg bemutatni, hogy miként jeleníthetők meg és fogalmazhatók át a hátrányos helyzet hétköznapi tapasztalatai a drámás munka során. Két különböző helyszínen és különböző időpontban megvalósult drámaprogram kutatása alapján tudtuk megfogalmazni állításainkat. Ugyanakkor a munka során maga a kutatás fogalma is átalakult: a hagyományos antropológiai résztvevő megfigyelésből részvételi akciókutatás lett. Ebben a szemléletben a dráma nem egyszerűen egy kutatható pedagógiai módszer, hanem maga is kutatási gyakorlat. A dráma felfogható olyan elkötelezett kutatási módszerként, amely a hétköznapi helyzetek színrevitele által egyszerre tesz láthatóvá, reflektálhatóvá és adott esetben kimozdíthatóvá alapvető társadalmi tapasztalatokat.

A Káva drámaprogramjában résztvevő fiatalok esetében a hátrányos helyzet mindennapi tapasztalataihoz kapcsolódó viszonyok és jelentések váltak

megjeleníthetővé, reflektálhatóvá, s egyszersmind átfogalmazhatóvá.

¹ www.kavaszhaz.hu

² A Dráma Drom-programot egy másik tanulmányban már részletesebben bemutattuk: In: Horváth Kata (szerk): „A „hátrányos helyzet” és a „cigányság” tapasztalatainak újra-fogalmazása. A dráma mint pedagógiai és kutatási módszer”, *Színház és Pedagógia* 5.

³ A programban évről-évre 15-30 fiatal vett részt. A drámás csoportokat a Káva drámatanárai – Bori Viktor, Fekete Ágnes, Gyombolai Gábor, Kardos János, Milák Melinda, Patonay Anita, Romankovics Edit, Sereglei András, Takács Gábor, illetve Egerváry György és Feuer Yvett – vezették. A kutatást az AnBlok Egyesület végezte: a kutatók a különböző időszakokban a szerzón kívül Deme János és Nagy Zsuzsanna voltak.

⁴ Az előadást Sereglei András, a Káva drámapedagógusa rendezte.

⁵ Ezt a konkrét foglalkozást Bori Viktor és Kardos János, a Káva két drámatanára tartotta.

A lapszám képeiről

A címlap:

László Gergely – Rákosi Péter (Technica Schweiz):
Csoportkép a laki romasor lakóiról (2005–2006)
részlet a projektből, fotó
© László Gergely, Rákosi Péter
Bővebb információ alább, a 64. oldalhoz tartozó
bejegyzésnél.

4.; 9.; 11.; 13; 14. oldal:

Christopher Payne: *Asylum* (2009),
válogatás, fotó
© Christopher Payne
Bővebb információ: Christopher Payne: *Asylum:
Inside the Closed World of State Mental Hospitals.*
Cambridge, Massachuses: MIT Press, 2009.
<http://www.chrispaynephoto.com/asylum.html>

17. oldal:

Csoszó Gabriella: *RARET kórház* (2008)
a Késleltetett közvetítés című sorozatból részlet, fotó
© Csoszó Gabriella
Bővebb információ: www.gabriellacsoszo.com

21.; 23. oldal:

Járdány Bence fotói, 2007.
© Járdány Bence

25. oldal:

Szász Lilla: *Aranykor* (2004) sorozatából részlet, fotó
© Szász Lilla
Bővebb információ: www.szaszlilla.hu

27.; 28. oldal:

Monika Merva: *The City of Children* című (2009)
sorozatából részletek, fotó
27. o.: *Laci and Gabor*, 2004.
28. o.: *Lunchtime*, 2002.
© Monika Merva
Bővebb információ: www.monikamerva.com

31. oldal:

Szász Lilla: *Talált nők* című (2005) sorozatából
részlet, fotó
© Szász Lilla
Bővebb információ: www.szaszlilla.hu

33.; 36.; 39. oldal:

Szörényi Beatrix munkái
© Szörényi Beatrix
33. o.: *dobogó*, a "Filozófia kicsiknek" vázlatfüzetből
(MDF, vízfesték) 2007.
36. o.: *cím nélkül*, az "Idea, mint építkezés" sorozat-
ból (akvarell, papír) 2007.
39. o.: *cím nélkül*, a "Filozófia kicsiknek" vázlatfüzet-
ből (akvarell, papír) 2006.
Bővebb információ:
<http://beatrixszorenyi.blogspot.com/>

40.; 44–45.; 48–49.; 52.; 59.; 60–61.; 62–63. oldal:

Fekete Zsolt fotói
© Fekete Zsolt
40. o.: *Marosvásárhely, 2004. március 15., Ünneplők a
Székely Vértanúk emlékművénél*
44-45. o.: *Marosvásárhely, 2006. 12. 15. / 12:08:04,
12:08:10; .05 / 14:19:56*
48-49. o.: *Marosvárárhely, Weekend-telep, 2000–2007.*
02. 06. / 12:42:06; 2007.08.20. / 12:43:32
52.; 59. o.: *Charles herceg Szászkezdén, 2008*
60-61. o.: *Gyilkostó, 2007*
62-63. o.: *E60-as út, Segesvár és Földvár között, 2008*

64. oldal:

László Gergely – Rákosi Péter (Technica Schweiz):
Csoportkép a laki romasor lakóiról (2005–2006) című
projektjéből részlet, fotó
© László Gergely, Rákosi Péter
Bővebb információ:
[http://www.photolumen.hu/tehnicaschweiz/TSCH_](http://www.photolumen.hu/tehnicaschweiz/TSCH_portfolio.pdf)
[portfolio.pdf](http://www.photolumen.hu/tehnicaschweiz/TSCH_portfolio.pdf)

Az alkotók 2004 tavaszán látogattak el Lakra (BAZ megye), ahol a helyi cigányok csökkentett komfortfokozatú, ún. „Cs-házakban” élnek a falu szélén, a falutól elválasztott utcában. A sor teljes lakossága húsz éve munkanélküli. A projekt egyik célkitűzése az volt, hogy a helyi közösséget megszólítva létrehozzanak egy közös művet: készüljön egy csoportkép, amelyen mindenki szerepel. A teljes folyamatról videó dokumentáció készült.

69.; 73.; 75. oldal:

László Gergely (Tehnica Schweiz): *Jad Hanna – A kollektív ember* (2008-2010) című projektjéből részletek, fotó

© László Gergely

Bővebb információ:

http://www.photolumen.hu/tehnicaschweiz/TSCH_portfolio.pdf

Izrael legismertebb kommunista kibucát az arab-izraeli háborúban elfoglalt területek határán, a Jordán Királysághoz tartozó Tulkáremhez közel alapították a Holokausztot túlélő magyar fiatalok, és nevezték el - a szintén magyar származású Szenes Hanna hősi emlékére - Jad Hannának. László Gergely projektje több éves gyűjtő- és emlékmunka eredménye, a kibuc eddig feldolgozatlan történetének, illetve a közösség történetének a rekonstrukciója. Benne többféle tematikus egység kapcsolódik össze: archív anyagokkal való munka, illetve kortárs dokumentáció; fotón és filmen rögzített életképek, portrék és interjúk.

A projekt keretében egy rövidfilm és egy színházi előadás is megvalósult.

78.; 81.; 82; 85. oldal:

Erhardt Miklós és Dominic Hislop: *Saját szemmel*, válogatás, fotó

© Erhardt Miklós, Dominic Hislop és a szerzők

A fotók a Big Hope projekt keretében készültek 1997-1998-ban. A képeket Budapesten élő hajléktalanok készítették, egyszerű, eldobható fényképezőgépekkel. A munkához semmiféle tematikus jellegű instrukciót nem kaptak. Az elkészült képek alapján minden résztvevővel rövid interjú készült. A képek és a hozzájuk tartozó szövegek teljes terjedelemben megtalálhatóak a következő weboldalon: <http://www.c3.hu/collection/homeless/>

90.; 92.; 93.; 94.; 95.; 98., 100. oldal:

László Gergely – Rákosi Péter (Tehnica Schweiz): *Fantomképek* (2007-2010), részletek

© László Gergely, Rákosi Péter

Bővebb információ: http://www.photolumen.hu/tehnicaschweiz/TSCH_portfolio.pdf

A fantomkép szemtanúk tanúvallomásai alapján készülő portré. A bűnügyben nyomozó rendőr rendeli meg a rendőrségi szakértőtől. A rajzok legtöbbször több tanú leírása alapján készülnek. Nem az a fontos, hogy az elkövetőt pontosan ábrázolják, hanem hogy hangsúlyozzák az arcán/testén található különös ismertetőjegyeket. Az a cél, hogy ne egy, hanem minél több, a leírásra hasonlító személyről érkezzen bejelentés, így nagyobb esélye van annak, hogy a számos „gyanúsított” között jelen lesz a tettes. Az alkotók a projektben felhasznált fantomképeket 5 év ZSARU-magazinjaiból gyűjtötték ki. Mindegyik rajzhoz kerestek egy vagy több olyan modellt a hozzájuk közelálló szakmai és baráti körből, akiknek az ismertetőjegyei hasonlítanak a rajzokon szereplőkre.

105.; 108.; 110. oldal:

Tóth Ridovics Máté: *Hősök tere* (2010) című projektjéből válogatás, fotó

© Tóth Ridovics Máté és a szerzők

Bővebb információ:

http://tothridovicsmate.blog.hu/2010/05/10/fotofoglalkozas_pecs_kulvarosaban#more1991325

A képek a Krétakör Majális című, civilek bevonásával létrejött színházi akciójának, társadalmi performanszának keretében készültek 2010-ben, Pécs Györgytelep nevű részén, mely a város egyik leginkább szegregált területének számít. Tóth Ridovics Máté és munkatársa, Bernáth Flóra egy hónapon át dolgoztak együtt a helyi iskolába járó gyerekekkel. Céljuk a városrész egy másik arcának a bemutatása volt. Közös foglalkozásaik alkalmával készültek el a gyerekek által beállított önarcképek, az általuk megválasztott helyszíneken (lásd. leica formátumú képek). A gyerekek a projekt során egyszer használatos fényképezőgépekkel önállóan is készítettek fényképeket (lásd. négyzetes formátumú képek).